

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT NƏSRİNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ
(1920-1930-CU İLLƏR)**

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Aysel Rasim qızı Əfəndiyeva**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, dosent
Nikpur Mirhüseyn oğlu Cabbarlı

BAKİ – 2025

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT NƏSRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ. HEKAYƏ JANRI ÖRNƏKLƏRİ	11
1.1. 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinə toplu bir baxış	11
1.2. Hekayələrdə milli Azərbaycan hərəkatının inikası və totalitar sovet rejiminin ifşası.....	16
II FƏSİL. BƏDİİ-FƏLSƏFİ NƏSR	28
2.1. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu problemi	28
2.2. Mənəvi-əxlaqı dəyərlərin təbliği	47
2.3. Qadın hüquqları problemi	65
III FƏSİL. BƏDİİ-SƏNƏDLİ NƏSR	74
3.1. Milli istiqlal mücadiləsinin bədii-sənədli dərkəi	74
3.2. 1920-30-cu illər Türkiyəsində ictimai-siyasi ziddiyyətlərin inikası	97
3.3. “Düşərgə mövzusu”	110
3.4. Ə. Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” əsərində müəllif kimliyi	122
3.5. Türkçü ideoloqların bədii-sənədli obrazı	136
NƏTİCƏ	142
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	147

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm tərkib hissəsi olan mühacirət irsinin nəşri, tədqiqi və təbliği Sovet dövründə ideoloji-siyasi mülahizələrlə uzun müddət yasaqlandığından bu yöndə ilk yazılar ölkəmizdə yalnız 1980-ci illərin sonları, 1990-cı illərin əvvəllərində meydana çıxmağa başlamışdır. Sonrakı illərdə mühacirətşünaslıq tədricən inkişaf etmiş, bir sıra dəyərli məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmış, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif janrları, onun görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı barədə elmi təsəvvürlər zənginləşmişdir. Bununla belə, istər janr, istər mövzu, istərsə də üslub və struktur baxımından rəngarəng olan Azərbaycan mühacirət nəsrinin inkişaf mərhələlərinin hər biri ayrıca sistemli araşdırmanın obyektı olmamışdır.

1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının, o cümlədən də nəsrinin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir. Belə ki, çağdaş emiqrantologiya prinsiplərinə uyğun gələn mühacirət ədəbiyyatı məhz həmin dövrdən etibarən təşəkkül tapır və II Dünya müharibəsinin başlamasına qədər sürəkli inkişaf edir. Müharibənin başlaması ilə mühacirət mətbuatının nəşrində uzunmüddətli fasilənin yaranması, bununla da çap imkanlarının məhdudlaşması mühacirət ədəbiyyatının inkişafına da təsirsiz qalmır.

Azərbaycan mühacirət nəsrinin inkişaf mərhələlərinin, xüsusən də 1920-30-cu illər nəsrinin toplu halda sistemli araşdırılması çağdaş ədəbiyyat tarixçiliyinin qarşısında duran vəzifələrdəndir. Bu araşdırma dövrün mühacirət nəsrinin inkişafı meyillərinin müəyyənləşdirilməsi, bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatı barədə elmi təsəvvürlərimizi zənginləşdirməsi ilə aktuallıq kəsb edir.

Ölkəmizdə 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin tədqiqi yönündə ilk təşəbbüslər 1990-cı illərin əvvəllərinə aiddir. Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun “Azərbaycan mütəfəkkirinin milli intibah arzuları” [41] məqaləsində Əhməd Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərindən ətraflı bəhs olunmuşdur. Alimin vəfatından sonra işıq üzü görmüş “Əhməd bəy Ağaoğlu” [42] monoqrafiyasının böyük bir fəsli də həmin əsərin təhlilinə həsr edilmişdir. Həmçinin müəllifin az öncə adını qeyd etdiyimiz məqaləsi də monoqrafiyanın sonunda yer

almışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında hekayə janrının ilk örnəklərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” hekayəsi barədə Vaqif Sultanlı “Ağır yolun yolçusu (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti)” [45] monoqrafiyasında bəhs etmişdir. Həmin mətn eynilə müəllifin “İstiqlal sevgisi” kitabında da yer almışdır [47]. O, eyni zamanda “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı” [46] dərs vəsaitində Ə.Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm” əsərlərinə toxunmuşdur. Həmin əsərlərin təhlili ilə bağlı hissələr cüzi dəyişikliklərlə müəllifin “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Başlanğıcdan günümüzədək” [48] adlı kitabına da daxil edilmişdir. Həmçinin sözügedən kitabda Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “Vətən qaldı”, “On dəfə öldürülən” hekayələri, B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” xatirələri haqqında qısa qeydlər də verilmişdir.

Ə.Ağaoğlunun yuxarıda qeyd olunan iki əsəri ədəbiyyatşünaslarla yanaşı, filosofların da diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri barəsində Rəhman Bədəlov “Əhməd Ağaoğlunun əsərlərində kamil insan problemi” [13], Şahnəzər Hüseynov “Əhməd bəy Ağaoğlunun intellektual həyatı və biz” [34] sərlövhəli məqalələrində dəyərli fikirlər söyləmişlər. Xaləddin Sofiyev də özünün “Şərq-Qərb mədəniyyətləri və Əhməd bəy Ağaoğlu” [50] adlı monoqrafiyasında sözügedən əsərdən ətraflı bəhs etmiş, “Mən nəyəm” və “Sərbəst Firqə xatirələri” haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

M.B.Məhəmmədzadənin “Vətən qaldı” və “On dəfə öldürülən” hekayələri Asif Rüstəmlinin “İstiqlal fədaisi (M.B.Məhəmmədzadənin həyat və yaradıcılığından ştrixlər)” [43] məqaləsində təhlilə cəlb edilmişdir.

Nikpur Cabbarlının “Azərbaycan mühacirət nəsr” [14] monoqrafiyası mövzu ilə bağlı çoxillik araşdırmaların ilkin nəticəsi olub, sözügedən yöndə ilk sistemli araşdırmadır. Monoqrafiyada 1920-30-cu illər mühacirət nəsr örnəklərindən olan M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid”, M.B.Məhəmmədzadənin “Vətən qaldı”, “On dəfə öldürülən”, Fuad Əmircanın “İntiqam alan kölgə”, B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim”, Ə.Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində” və “Sərbəst Firqə xatirələri” əsərləri də uyğun problemlər üzrə araşdırılmış, onların bədii-estetik dəyəri və ideya-

siyasi aktuallığı aşkarlanmışdır.

Abid Tahirli “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)” [54] monoqrafiyasında M.Ə.Rəsulzadənin “Kiçik Yan” hekayəsi haqqında qısa məlumat vermiş, “İstiqlala, milli dövlətə və bayrağa sədaqətin bədii təcəssümü” [56] sərlövhəli məqaləsində M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” hekayəsini araşdırmışdır. O, eyni zamanda AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təsis etdiyi “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası” seriyasının VII cildinin nəşri münasibətilə yazdığı “Hürriyyət aşiqi mücahidin həmişəyaşar irsi. “Mirzə Bala Məhəmmədzadə. Seçilmiş əsərləri” haqqında qeydlər” [55] adlı məqaləsində “Vətən qaldı” hekayəsi barədə bir qədər geniş məlumat vermiş, onu müəllifin bədii yaradıcılığının zirvəsi adlandırmışdır.

Mübariz Süleymanlı Ə.Ağaoğlunun “Tanrı dağında” əsərini özünün kiçik bir qeydi ilə birlikdə “Ədəbiyyat qəzeti”nin oxucularına təqdim etmişdir [49].

Xalq yazıçısı Anar “Əhməd bəy Ağaoğlu. Mən kiməm?” [7] başlıqlı yazısında “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Sərbəst Firqə xatirələri” əsərləri haqqında diqqətəlayiq fikirlər söyləmişdir.

Vilayət Quliyev “Cümhuriyyət yazıları” kitabının bir bölməsində Polkovnik İsrail İsrailovun “Azərbaycan ordusu haqqında xatirələr”indən bəhs etmişdir [38, s.481-508].

Mədinə Karahan “Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığı Türkiyə ədəbi, ictimai-siyasi həyatında” [36] filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasında “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Tanrı dağında”, “Sərbəst Firqə xatirələri”ni təhlil etmiş, eyni zamanda “Əhməd bəy Ağaoğlunun izi ilə...” [37] məqaləsində “Qiyamətdən məktublar” əsərindən bəhs etmişdir.

Şahbaz Şamioğlu (Musayev) “Əhməd Ağaoğlu: həyatı, mühiti, nəsr və epistolıyir irsi” [52] monoqrafiyasında böyük ədibin “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Tanrı dağında”, “Altmış yeddi il sonra” və “Sərbəst Firqə xatirələri”nin müfəssəl təhlilini vermişdir. Müəllif eyni zamanda, “Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq” [51] monoqrafiyasında M.B.Məhəmmədzadənin “Yıldırım”, “On dəfə öldürülən”, “Vətən qaldı”, F.Əmircanın “İntiqam alan kölgə”, M.Ə.Rəsulzadənin

“Qəzetəçi Seyyid”, “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “Ana, gördüm” hekayələrini və Ə.Ağaoğlunun az öncə sadaladığımız nəsr nümunələrini tədqiqata cəlb etmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, xüsusən də Ə.Ağaoğlu yaradıcılığı yalnız ölkəmizdə deyil, qardaş Türkiyədə də araşdırmaçıların diqqətini çəkməkdədir. Tanınmış yazıçı, tərcüməçi Həsən Əli Yücəl “Mən nəyəm” bədii-fəlsəfi əsəri münasibətilə “Akşam” qəzetində “İç və dış” [152] adlı məqalə ilə çıxış etmiş, fəlsəfi mülahizələrini irəli sürmüşdür. Həmin məqalə 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrində bizə məlum olan ilk tədqiqat kimi dəyərlidir.

Fəxrəi Sakalın “Ağaoğlu Əhməd bəy” [143] monoqrafiyası məzmun və mündəricə baxımından olduqca maraqlıdır. Müəllif Ə.Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” və “Sərbəst Firqə xatirələri” bədii-sənədli nəsr örnəklərinə istinad edərək onun ailəsi, gəncliyi, təhsil illəri, Azərbaycan və Türkiyə Cümhuriyyətindəki fəaliyyətindən ətraflı bəhs etmiş, “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Tanrı dağında”, “İki bayan arasında” əsərlərinə dair dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Gülsərən Akalın “Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu” [6] kitabında “Mən nəyəm” və “Tanrı dağında” əsərləri haqqında qısa məlumat vermiş, “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatını, “Sərbəst Firqə xatirələri”ni ətraflı tədqiqata cəlb etmişdir.

Ə.Ağaoğlunun “Yeni nəsil arasında” adlı bədii-fəlsəfi nəsr nümunəsindən araşdırmaçı professor Əli Əsgərin “Əhməd Ağaoğlu düşüncəsində qadın hürriliyi” məqaləsində qısa şəkildə bəhs edilmişdir [93].

Bunlardan əlavə, Ə.Ağaoğlunun sadalanan əsərləri haqqında bir sıra publisistik yazılar da mövcuddur.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi ilə bağlı qeyd etdiklərimizdən də göründüyü kimi, 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrində indiyədək küll halında ayrıca elmi araşdırmanın obyektə olmamış, sözügedən dövrün bir sıra diqqətəlayiq əsərləri isə ümumiyyətlə təhlillərdən kənarda qalmışdır.

Tədqiqatın obyektə və predmeti: 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrində nümunələri, o sıradan M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Ağaoğlunun, M.B.Məhəmmədzadənin, M.S.Aranın, F.Əmircanın, B.E.Ağaoğlunun və başqalarının əsərləri dissertasiyanın

obyektini, həmin nümunələrin qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun tədqiqi və təhlili isə predmetini təşkil edir. Bununla bağlı Türkiyə Milli Kitabxanasında, Türk Tarix Qurumu kitabxanasında, İstanbul Bəyazid Dövlət Kitabxanasında, Qadın Əsərləri Kitabxanası və Bilgi Mərkəzi Vəqfində (İstanbul), İstanbul Böyükşəhər Bələdiyyəsi Atatürk Kitablığında araşdırmalar aparılmış, mövzu ilə bağlı çoxsaylı ədəbiyyat nəzərdən keçirilərək, araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiyanın əsas məqsədi 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin küll halında sistemli araşdırılması, həmin əsərlərin milli bədii fikir tariximizdəki yerinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- 1920-30-cu illərin Azərbaycan mühacirət nəsrinin təşəkkül mərhələsi kimi təsbiti;
- 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinə bağlı mövcud araşdırmaların sistemləşdirilməsi və dəyərləndirilməsi;
- 1920-30-cu illərdə yazılmış Azərbaycan mühacirət nəsrinin nümunələrinin müəyyənləşdirilməsi, janr, mövzu-problematika baxımından qruplaşdırılaraq təhlil edilməsi;
- Azərbaycan mühacirət nəsrinin ideya-məfkurəvi özünəməxsusluğunun sözügedən dövrün konkret örnəkləri əsasında təsbiti;
- Mövzunun gələcək araşdırılma perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqat metodları: Dissertasiyada 1920-30-cu illərin mühacirət nəsrinin örnəkləri çağdaş mühacirətşünaslığın, ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin prinsipləri əsasında ayrı-ayrı janrlar və hər bir janr daxilində mövzu-problematika baxımından tədqiqata cəlb edilmişdir. Tarixi-müqayisəli, tarixi-tipoloji və nəzəri-tipoloji təhlil metodları əsas götürülmüşdür.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar: Tədqiqat işində müdafiyyə çıxarılan əsas müddəaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin təşəkkül mərhələsidir;
- 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin tədqiqi yönündə ilk təşəbbüslər 1990-cı illərin əvvəllərinə aiddir;

- 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsr hekayə, bədii-sənədli və bədii-fəlsəfi nəsr örnəklərindən ibarətdir;
- Müxtəlif imzalar altında “Yeni Kafkasya” məcmuəsində dərc olunmuş bədii nümunələrdə milli Azərbaycan hərəkatı özünəməxsus şəkildə əks etdirilmişdir;
- 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrində totalitar sovet rejiminin ifşası aparıcı mövzulardandır;
- Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ə.Ağaoğlunun 1920-30-cu illər bədii-fəlsəfi nəsrində vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu məsələləri, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təbliği, qadın hüquqları, qadının cəmiyyətdə rolu problemi önəmli yer tutur;
- Bədii-sənədli nəsrdə 1920-30-cu illər Türkiyəsində ictimai-siyasi ziddiyyətlər əksini tapmışdır;
- B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında “düşərgə mövzusu”na dair ilk bədii-sənədli nəsr örnəyidir;
- Ə.Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” əsəri müəllifin uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik illərini, 1870-80-ci illər Şuşa mühitini təsvir edən dəyərli mənbədir;
- Ə.Ağaoğlunun xatirələrində görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin mükəmməl bədii-sənədli obrazı yaradılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiyada ilk dəfə 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsr toplu halda sistemli araşdırmaya cəlb edilmişdir. Bu, tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən başlıca amildir. Bununla bərabər, tədqiqat işində bir sıra başqa elmi yeniliklər əldə olunmuşdur:

- Dissertasiyada ilk dəfə olaraq, çoxsaylı örnəklər əsasında 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin inkişaf meyilləri müəyyənləşdirilmişdir;
- Sözügedən dövrün nəsr nümunələri mövzu-problematika baxımından qruplaşdırılıb təhlil edilmişdir;
- Tədqiqat işində Azərbaycan mühacirət nəsrinin aşağıdakı örnəkləri ilk dəfə olaraq, elmi dövriyyəyə gətirilmiş, təhlilə cəlb olunaraq, dəyərləndirilmişdir:
- “Yeni Kafkasya” məcmuəsində “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “Cəfər bəy”, “Gülzar xanım”, “Əlifoglu Məhərrəm” hekayələri, “Xatirat və Təəssürat. O gün və...

bu gün” xatirələri;

– M.B.Məhəmmədşadənin “Azərbaycanın Ergenekondan çıxdığı gün (Xatirə dəftərimdən)” , “İran xatirələri. İranda Azərbaycan mühacirləri” xatirələri;

– Məhəmməd Sadiq Aranın “Sənan” imzası ilə “Yeni Kafkasya”da dərc etdirdiyi “İstiqlal mücadiləsindən bir vaxt (Xatirə dəftərimdən bir yarpaq)” və “Məşum bir xatirə” əsərləri;

– Dəmirçioğlunun “Zərif Əfəndi” hekayəsi , “Bu günün xatirəsi” və “Moskva yollarında” adlı xatirələri;

– M.Ə.Rəsulşadənin “Qurtuluş” dərgisində çıxan “Hürriyyət meydanı. Yadımda qalanlardan” xatirələri;

– Ə.Ağaoğlunun “Cümhuriyyət” qəzetində çıxan “Cəmiyyət həyatımızda nöqsan prinsiplər”, “İnsana hörmət”, “İki zehniyyət”, “Yeni nəsil arasında”, “Həm haqlı, həm haqsız”, “İki bayan arasında”, “Fransada bir əsrə yaxın rol oynayan böyük qadın” sərlövhəli bədii-fəlsəfi və bədii-sənədli nəsr nümunələri, “İkdam” qəzetində işıq üzü görmüş “Cümhurrəisimizin amerikalılara xitabı”, “Bir tək nəfər kimi” adlı əsərləri, “Akın” qəzetində yayımlanan “Vədan diyarında” əsəri.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqat işində 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsr sistemi və ümumiləşdirilmiş şəkildə təhlil olunduğundan, yeni əsərlər elmi dövriyyəyə gətirildiyindən bu dissertasiya müvafiq sahədə araşdırma aparənlər üçün baza rolunu oynayır. Araşdırmaların nəticələrindən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının inkişaf yolunun öyrənilməsində, elmi-pedaqoji fəaliyyətdə, o cümlədən ali təhsil müəssisələrinin sosial və humanitar fakültələrində ümumi və xüsusi kursların tədrisində istifadə oluna bilər. Tədqiqat işi, eyni zamanda ədəbiyyatşünas alimlər, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə maraqlanan araşdırmaçılar üçün də faydalı mənbədir.

Aprobasiyası və tətbiqi: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsində müzakirə edilmişdir.

Araşdırmanın əsas müddəa və nəticələri müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu elmi

jurnallarda, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemlərinə daxil olan dövri elmi nəşrdə dərc olunmuş məqalələrində, həmçinin beynəlxalq miqyaslı elmi konfranslarda oxuduğu məruzələrində əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin həcmi: Dissertasiya işi giriş (13740 şərti işarə), 3 fəsil (I fəsil – 32613 şərti işarə, II fəsil – 90169 şərti işarə, III fəsil – 137522 şərti işarə), nəticə (8553 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 282597 şərti işarədir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT NƏSRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ.

HEKAYƏ JANRI ÖRNƏKLƏRİ

1.1. 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinə toplu bir baxış

Siyasi mühacirətimizin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı dalğası kütləvi və mütəşəkkil xarakter daşıdığından yazılı irsi də olduqca zəngin və çoxyönlüdür. Müxtəlif mövzularda qələmə alınmış şeirlər, nəsr və dram əsərləri, ədəbiyyatşünaslıq, bədii və siyasi publisistika örnəkləri bu qənaətimizi təsdiq edir. Dəyərli elmi rəhbərim mühacirətşünas alim fil.e.d. N.Cabbarlının doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, *“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra yaranıb, zaman-zaman inkişaf etmiş mühacirətimiz ... müxtəlif ölkələrdə özünün siyasi qurumlarına, mətbuat orqanlarına malik idi. Ən başlıcası isə bu mühacirət məskunlaşdığı ölkələrdə özünün siyasi, ədəbi-mədəni mühitini yaratmış, yetmiş il ərzində müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan milli hərəkətini davam etdirmiş, zəngin ideoloji-siyasi və ədəbi-elmi irs qoyub getmişdir”* [14, s.18].

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında 1920-30-cu illər poeziya, publisistika ilə yanaşı, nəsrin də təşəkkül mərhələsidir. Belə ki, çağdaş mühacirətşünaslığın prinsiplərinə uyğun olan nəsr nümunələri məhz bu illərdə meydana çıxmışdır. Bu dövrün nəsrinə daha çox bədii-sənədli və bədii-fəlsəfi əsərlər, qismən də hekayələrlə təmsil olunur. Belə ki, irihəcmli roman, povestlərin yazılması, nəşri üçün imkanlar yetərli deyildi. Eyni sözləri dram əsərlərinə də şamil etmək olar. Burada vəziyyət daha mürəkkəb idi. Maddiyyatla yanaşı, əsərlərin nümayişi üçün icazə alınması, yer kirayəsi, tamaşaçı kütləsinin təmin edilməsi ciddi problemlərdən idi.

Sözügedən dövrün nəsr əsərlərini mövzu baxımından, əsasən üç qrupda təsnif etmək mümkündür: milli istiqlal uğrunda mücadilə, istiqlal mücahidlərinin portreti, başqa sözlə desək, “Azərbaycan davası”nın inikası; vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu və mənəvi-əxlaqi problemləri əks etdirən əsərlər; bolşevizmin, totalitar sovet rejiminin

ifşası, “düşərgə mövzusu”.

Əlbəttə, bununla belə, oxucu əsərlərdə qürbət həyatı, maddi-mənəvi sıxıntılar, saf məhəbbət, Vətən həsrətinin bədii əksi ilə də qarşılaşır. Hər bir ədəbi nümunədə hadisələr real həyatdan götürülür və o qədər canlı təsvir edilir ki, bəzən hekayə ilə xatirənin sərhədlərini müəyyənləşdirmək, bir-birindən ayırmaq çətin olur.

M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, M.B.Məhəmmədzadə, F.Əmircan, M.S.Aran və digərləri 1920-30-cu illər mühacirət nəsrinin inkişafında özünəməxsus rol oynamışlar. Mühacirət nəsrinin formalaşmasında sözsüz ki, qəzet və jurnalların müstəsna xidmətləri olmuşdur. Sözügedən dövrdə həm Azərbaycan mühacirət mətbuatında (“Yeni Kafkasya”, “Odlu yurd”, “Bildiriş”, “İstiqlal”, “Qurtuluş”), həm də Türkiyə mətbuatında Azərbaycan mühacirət nəsrinə örnəklərinə yer verilmişdir. Mühacirlərdən Ə.Ağaoğlunun nəsr əsərləri isə bir qayda olaraq, Türkiyə mətbuatında (“Akın”, “Cümhuriyyət”, “Hər ay”, “İkdam”, “Milliyyət”) yayımlanmış, bir qismi isə sonradan ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdur.

Xronoloji baxımdan izləsək, ilk hekayə və xatirələrin “Mim.” imzalı yazıçıya aid olduğu üzə çıxar. Belə ki, onun “Yeni Kafkasya” məcmuəsində “Acı xatirələr” sərlövhəsi ilə dərc olunan “Cəfər bəy” [116], “Gülzar xanım” [117], “Xatirat və Təəssürat. O gün və... bu gün” [118], “Əlifoglu Məhərrəm” [119], “Ana, gördüm” [120] mühacirət nəsrinin ilk nümunələri sayıla bilər. Bu kiçik həcmli nəsr örnəkləri böyük mücahidin şahidi və iştirakçısı olduğu olayların bədii inkişafıdır, burada həbsxana həyatının acıları, insanları faciələrə sürükləyən rejimin mənfur fəsadları ustalıqla qələmə alınmışdır.

“Mim.” imzasının kimə aid olduğu barədə tədqiqatçıların bu günə qədər əsaslandırılmış fikrinə təsadüf etmirik. Odur ki, əsərin müəllifinin kimliyi barədə mülahizələrimizi bölüşmək istədik. Qənaətimizə görə, bu imza ilə sözügedən məcmuədə 5 yazı dərc edilmişdir. Məlumdur ki, M.B.Məhəmmədzadə “Yeni Kafkasya”da müxtəlif imzalarla çox sayda bədii və publisistik əsərlər dərc etdirmişdir. Türk tədqiqatçı Səbahəddin Şimşirə görə məcmuədə M.Ə.Rəsulzadənin imzalı və ya imzasız 215-dək məqaləsi işıq üzə görüb [149, s.45]. Araşdırmaçı Adəm Can isə Məhəmməd Əminin açıq imzalarla (Rəsulzadə Mehmet Emin, Mehmet Emin

Resulzâde, Resulzâde, M.E. və Mim. Elif) cəmi 42 məqalə dərc etdirdiyini, imzasız yazılar barədə isə dəqiq sayın məlum olmadığını vurğulayır [98, s.111]. M.B.Məhəmmədzadənin də məcmuədə “Mirza Bala”, “M.Mirza Bala”, “Mehemmedzade Mirza Bala”, “Taşdemir”, “M[im].Mirza Bala” imzaları ilə xeyli yazısı çap olunmuşdur. Zənnimizcə, əsərlərin mövzusu, dili, üslubu bu imzanın M.Ə.Rəsulzadəyə aid olduğunu ehtimal etməyə əsas verir.

Mühacirət nəsrinin təşəkkül dövrünün nümunələrindən bəhs edərkən M.B.Məhəmmədzadənin “Vətən qaldı” hekayəsinin [111] adını çəkməmək olmaz. “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında kiçik janrın ən parlaq örnəyi sayılmağa layiq” [14, s.49] “Vətən qaldı” nəinki mühacirət ədəbi irsinin, bütövlükdə nəsrimizin ən kamill nümunələri sırasında seçkin yer tutur və onu M.B.Məhəmmədzadənin bədii yaradıcılığının zirvəsi hesab etmək olar. Mirzə Balanın “Yıldırım” [130], “Azərbaycanın Ergenekondan çıxdığı gün (Xatirə dəftərimdən)” [150], “On dəfə öldürülən” [128], “İran xatirələri. İranda Azərbaycan mühacirləri” [113] adlı hekayə və xatirələri də dövrün mühacirət nəsrinin qiymətli nümunələrindəndir.

1920-30-cu illər M.Ə.Rəsulzadənin mövcud ictimai-siyasi rejimə qarşı, həmçinin mühacirlərin təşkilatlanması, mətbuat orqanlarının nəşri istiqamətində əzmkar fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii, publisistik, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yaradıcılığı ilə də əlamətdardır. O, bir tərəfdən bolşevizmə qarşı amansız mübarizə aparır, sovet mətbuatının hücumlarına kəskin, tutarlı cavablar verir, rejimin saxta ideologiyasını ifşa edir, digər tərəfdən də əsl milli ədəbi nümunələr yaradır, milli ədəbiyyatşünaslığın formalaşmasına töhfəsini verirdi. Biz bu qənaətdəyik ki, mühacirət nəsrimizdə milli istiqlal hərəkatının inikası baxımından diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” [126] hekayəsidir. Müəllif bu əsərlə mühacirət ədəbiyyatının incilərindən birini yaratmış, həmin dövr mühacirət nəsrinin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

Bədii, publisistik yaradıcılığı, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə tanınan M.S.Aran da “Sənan” imzası ilə “Yeni Kafkasya”da dərc etdirdiyi “İstiqlal mücadiləsindən bir vaxt (Xatirə dəftərimdən bir yarpaq)” [144] və “Məşum bir xatirə” [145] adlı yazıları ilə haqqında bəhs olunan dövrün nəsrinin yaradıcıları sırasındadır.

“Dəmirçioğlu” imzası ilə “Yeni Kafkasya” məcmuəsində verilmiş “Zərif Əfəndi” [99] və “Bu günün xatirəsi” [100] adlı əsərlər də mühacirət nəsrinin təşəkkül mərhələsinin mətbu nümunələridir. F.Əmircanın eyni məcmuədə çıxan “İntiqam alan kölgə”si [94] də həmin dövrdə qələmə alınmışdır.

Artıq 1930-cu illərdə mühacirət nəsi, N.Cabbarlının da qeyd etdiyi kimi, həm mövzu, həm də janr baxımından müəyyən qədər irəliləmişdi. Dövrün maraqlı bədii nümunələrindən biri 1930-cu il “Bildiriş” qəzetində çıxan B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” əsəridir [87]. Əsərin müəllifinin kimliyi barədə müxtəlif ehtimallar irəli sürülsə də, bu barədə hələlik səhih fikir söyləmək mümkünsüzdür. Lakin əsər mühacirət nəsrinin ən sanballı nümunələrindəndir və sovet rejiminin qəddarlığını, eyni zamanda Azərbaycan istiqlalçılarının mücadiləsini bütün tərəfləri ilə əks etdirən xatirə kimi dəyərlidir.

“Odlu yurd” məcmuəsinin 27 aprel 1931-ci il sayında “Dəmirçioğlu” imzası ilə dərc olunan “Moskva yollarında” [101] adlı xatirələr də həmin dövrün diqqət çəkən ədəbi nümunələrindəndir. Əsərin mövzusu M.Ə.Rəsulzadənin və əmisi oğlu, məsləkdaşı Məhəmməd Əli bəyin Stalinin təşəbbüsü ilə Moskvaya aparılarkən yol boyu qatarda baş verən hadisələr təşkil edir. Xatirələr Azərbaycanda 1920-ci illərdəki ictimai-siyasi proseslərin inikası baxımından qiymətlidir. “Dəmirçioğlunun “Moskva yollarında” əsəri istiqlal məfkurəsi ilə bolşevik zehniyyətinin qarşıdurması kontekstində” adlı məqaləmizdə [25] müəllifin kimliyi barəsində qənaətimizi bölüşmüşük.

1930-cu illər mühacirət nəsrinin diqqət çəkən nümunələrindən biri də M.Ə.Rəsulzadənin “Azəri” imzası ilə yazdığı, “İstiqlal” qəzetinin 10 yanvar 1932-ci il sayında yayımlanan “Kiçik Yan” [96] hekayəsidir. Həmin qəzetin eyni il 25 sentyabr nömrəsində Polkovnik İsrail İsrailovun “Azərbaycan ordusu” [110] adlı xatirələri də dərc olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin 1935-ci ilin oktyabrında “Qurtuluş” məcmuəsində çıxan “Hürriyyət meydanı. Yadımda qalanlardan” [139] əsəri də mühacirətin ədəbi xəzinəsində diqqəti çəkir.

Azərbaycan mühacirət nəsrinin təşəkkülü haqqında danışarkən ilk növbədə

xatırlanan müəlliflərdən biri ölkəmizin və Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında mühüm rol oynamış Ə.Ağaoğludur. Bu vaxta kimi onun zəngin, bənzərsiz yaradıcılığı haqqında, o cümlədən mühacirətəqədərki və mühacirət dövrü irsindən az-çox bəhs edilmişdir. Lakin nəzərə alsaq ki, onun hələ Sorbonnadan başlayan, “Həyat”, “Füyuzat”, “Kaspi” ilə, sonralar Türkiyə mətbuatı ilə davam edən yaradıcılığı fundamental şəkildə araşdırılmamış, əsərləri tam halda öyrənilməmişdir, o zaman Ə.Ağaoğlu irsinin əzəməti göz önündə canlanır.

Ə.Ağaoğlunun 1930-cu illər yaradıcılığında Türkiyə Cümhuriyyətində dövlət quruculuğu sahəsində həyata keçirilən islahatlar dolğun əksini tapır. Müəllif həmin illərdə qələmə aldığı “Sərbəst Firqə xatirələri”ndə [81] də məhz bu məsələyə toxunmuşdur. Onun 1930-cu ildə İstanbulda ayrıca kitab şəklində nəşr edilmiş “Sərbəst insanlar ölkəsində” [58] əsəri isə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu probleminə həsr olunmuşdur. “Cəmiyyət həyatımızda nöqsan prinsiplər” (1935) [65], “İnsana hörmət” (1935) [67], “İki zehniyyət” (1935) [69] bədii-fəlsəfi nəsr nümunələri də eyni mövzuda yazılmışdır. Müəllifin “Ən böyük əskiylimiz” (1935) [63], “Mən nəyəm?” (1936, 1939) [71], “Qiyamətdən məktublar” (1937) [73], “Tanrı dağında” (1939) [74] əsərləri isə Azərbaycan mühacirət nəsrinin təşəkkül dövrünün əsas mövzularından olan mənəvi-əxlaqi problemlərə toxunması ilə diqqəti çəkir. “Qiyamətdən məktublar” tam halda əlimizdə yoxdur. Görünür, müəllif əsərini ya tamamlamamış, yaxud da müəyyən səbəblərdən çapına nail olmamışdır. Ədib “Altmış yeddi il sonra” əsərini də ömrünün sonlarında yazmağa başlamış və bitirə bilməmişdir. Sözügedən xatirələrin bir qismi “Kültür həftəsi” məcmuəsinin 1936-cı il 3-7-ci saylarında işıq üzü görmüş, daha sonra isə oğlu Səməd Ağaoğlunun “Babamdan xatirələr” adlı kitabında yer almışdır [79].

Qadın hüquqları, qadının cəmiyyətdə yeri və rolu problemi də Ə.Ağaoğlu yaradıcılığında mühüm yer tutur. “Cümhuriyyət” qəzetinin 16-17 avqust 1934-cü il saylarında yayımlanan “Yeni nəsil arasında” [61], 15 aprel 1935-ci il sayında nəşr olunan “Həm haqlı, həm haqsız” [66], 6 may 1935-ci il sayında dərc edilən “İki bayan arasında” [68], 8 sentyabr 1936-cı il sayında çıxan “Fransada bir əsrə yaxın rol oynayan böyük qadın” [72] sərlövhəli bədii-fəlsəfi və bədii-sənədli nəsr örnəkləri bu baxımdan səciyyəvidir. Müəllifin eyni mövzuya həsr olunmuş “Cümhurrəisimizin amerikalılara

xitabı” [77], “Bir tək nəfər kimi” [78] adlı əsərləri isə “İkdam” qəzetinin müvafiq olaraq 1 mart 1939 və 11 aprel 1939-cu il saylarında işıq üzü görmüşdür. Sözügedən əsərlərdə təsvir olunan dövrün vacib problemlərinə toxunulur, Türkiyə Cümhuriyyətində qadınlara seçmək və seçilmək hüququ verən böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün başladığı islahatların mahiyyəti, qadınların öz haqlarına sahib çıxma səyləri və bundan doğan nəticələr açıqlanır.

1930-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrı örnəkləri içərisində türk dünyasının böyük simaları, türkçü ideoloqları haqqında yazılmış əsərlər də mühüm yer tutur. Bu baxımdan, Ə. Ağaoğlunun “Cümhuriyyət” qəzetində dərc olunmuş “Ziya Göyaltə dair bəzi xatirələrım” [62] və “Yusuf Akçura” [64] adlı nəsr örnəkləri bu görkəmli şəxsiyyətlərin bədii-sənədli obrazını canlandırması ilə diqqəti çəkir.

Göründüyü kimi, 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrı istər kəmiyyət, istərsə də mövzu baxımından zəngin olmaqla yanaşı, bu irsin böyük əksəriyyəti sənətkarlıq cəhətdən də dəyərli əsərlərdir. Adları çəkilən hekayə, bədii-fəlsəfi və bədii-sənədli nəsr nümunələri ayrı-ayrılıqda, bir çoxu ilk dəfə olmaqla, ölkəmizdə və xaricdə dərc etdirdiyimiz müxtəlif məqalə, konfrans materiallarında bu və ya digər dərəcədə araşdırılaraq təhlil olunmuş, dəyərləndirilmişdir.

1.2. Hekayələrdə milli Azərbaycan hərəkətinin inikası və totalitar sovet rejiminin ifşası

Milli istiqlal mücadiləsinin bədii əksi mühacirət nəsrinin aparıcı mövzularındandır. N. Cabbarlının da qeyd etdiyi kimi, “*Milli istiqlal mücadiləsinə bilavasitə bədii tədqiqatın predmetinə çevirərək, onun müxtəlif dövrlərini, yaddaqalan məqamlarını epik lövhələrdə canlandıran əsərlər az deyildir. Eyni zamanda belə bir fakt da diqqətəlayiqdir ki, bu əsərlərin müəllifləri, bir qayda olaraq, istiqlal mücadiləsinin bilavasitə fəal iştirakçısı olmuş insanlar, M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məhəmmədzadə, N. Şeyxzamanlı kimi tanınmış şəxsiyyətlərdir*” [14, s. 46].

Dissertasiya işində 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrində sözügedən

problem “Yeni Kafkasya” məcmuəsində “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “Ana, gördüm”, “Cəfər bəy”, “Gülzar xanım”, “Əlifoglu Məhərrəm”, “Dəmirçioğlu” imzası ilə dərc olunmuş “Zərif Əfəndi”, M.B.Məhəmmədzadənin “Yıldırım”, “Vətən qaldı”, F.Əmircanın “İntiqam alan kölgə”, M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” hekayələri əsasında araşdırılmışdır.

Mühacirət nəsrî örnəklərindən olan hekayələrin böyük əksəriyyətində milli azadlıq ideyaları qabarıq şəkildə öz bədii əksini tapmışdır. Belə əsərlərdən biri də “Acı xatirələr” başlığı altında “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “Cəfər bəy” və “Gülzar xanım” hekayələridir.

Cəfər bəy “Dünyaya millət üçün gəldim, millət üçün də gedirəm” – deyən, həbsdə olarkən qarşılaşdığı məktəb yoldaşı Yusif bəyə, “bir ölüm üçün nədən yenə bıyıqlarını endirdin” – deyərək ölümü heçə sayan, ölümdən bir an belə qorxmayan gənc, ucaboylu bir zabitdir. Amansız bolşevik rejiminin onun kimi gəncləri qurşuna düzməsinə baxmayaraq, xalq yenə də o cəlladlara boyun əymir, öz məğrurluğunu, dayanıqlığını, iradəsini hər kəsə nümayiş etdirirdi.

Qazax həbsxanasında saxlanılan Cəfər bəyə yazdığı məktubda onu mətanətli olmağa, düşməne qarşı rəşadətlə mücadilə yürütməyə dəvət edən Gülzar xanım da belələrindən idi. Bu məğrur qadın vətən, millət və milli istiqlal naminə düşmənlərlə mücadilə edən həyat yoldaşı ilə fəxr edir, beşikdəki süd qoxulu körpə yavrusunu da bu ruhda böyüdəcəyini, ona namuslu yaşamağın hər şeydən üstün olduğunu anladacağını söyləyir. *“Millətimizin, istiqlalımızın, yeni yüksəlmiş milli bayrağımızın, bütün müqəddəsətimizin vəhşi düşmənləri ilə yaptığın cihaddan dolayı səninlə iftixar edəcəyəm. Əmin ol ki, beşikdəki oğlunu Gəncə müharibələrinin (1920-ci il mayın 26-31-də Gəncədə sovet işğalına qarşı baş vermiş xalq üsyanı nəzərdə tutulur – A.Ə.) hekayələri ilə böyüdəcəyəm. Namussuz yaşamaqdansa, namusla ölmənin mücərrah olduğunu kəndisinə anladacağım! Düşmən köksünü nişan alan ala gözlərini öpərim, əzizim...”* [122, s. 238].

Milli istiqlal hərəkatının inikası baxımından diqqəti çəkən əsərlərdən biri də “Mim.” imzası ilə çap olunmuş “Əlifoglu Məhərrəm” hekayəsidir. Müəllifin dilindən nəql olunan bu əsərdə Məhərrəmin erməni üsyanını yatırmaq üçün Qarabağ cəbhəsinə

gəldiyi bildirilir. Onun, eyni zamanda, 2 il əvvəl, yəni 1918-ci ildə Şəkidən gəlmiş könüllülərin komandiri qismində türk ordusuna kömək məqsədilə Göyçay cəbhəsinə yollandığı haqqında da məlumat verilir.

Məhərrəmi şəxsən tanıyan müəllif onunla dəfələrlə görüşmüş, Bakıdan Tiflisə fərar etmək istəyərkən təhlükələrlə qarşılaşanda nə edəcəyini bilmədiyindən, Məhərrəmdən kömək almaq üçün evlərinə getmiş və sonuncu görüşləri də elə orada baş tutmuşdu. Bu görüş son idi, çünki bir yığıncaqda hökumətin kəndlilər üçün heç bir şey etmədiyini, əhali bir parça qəndə möhtəckən, vaqonlarla sərvətin Rusiyaya daşındığını vurğulamış, zavallı kəndlilərin heç olmazsa, yataqlarının əllərindən alınmamasını, bu məsumların səbəbsiz yerə həbsxanalara atılmamasını tələb edərək etiraz səsinə yüksəlmiş və bunun da nəticəsi olaraq, amansız bolşeviklər tərəfindən həbs olunaraq dərhal qurşuna düzülməsi haqqında əmr verilmişdir. Əsgərlər tərəfindən Ləkiyə aparılarkən işğalçı rus ordusuna xidmət edən Əliheydər Qarayevin “İndi mənə tanıdınmı” sualına köksünü açaraq çəkinmədən “Sənin Tiflisdəki “Şeytanbazarı”n məhsulu olduğunu zəttən bilirdim” cavabını vermiş və “La ilahə illallah” deyə torpaqlara sərilmişdir.

Əlifəoğlu Məhərrəm yaşadığı müddətdə el-oba içində namus və qeyrəti ilə məşhur bir vətənpərvər idi. Şəhadəti ona Azərbaycanda geniş bir şöhrət qazandırmışdır. Əlifəoğlu ölkənin mənəkbədar (mənkibə – önəmli şəxslər, ulular və din adamlarının həyatları və gördükləri işlər haqqında yayılan hekayə – A.Ə.) bir şəhidi olmuşdur.

1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrində milli istiqlalın, xoş gələcəyin uzaqda deyil, çox yaxında olduğuna dərin inam hissi “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “Ana, gördüm” hekayəsində öz bədii əksini tapmışdır.

Gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq, bir çoxları kimi Leyla xanımın da gözlərinə yuxu getmir, hər an Çeka əsgərlərinin qapını döyərək Süleyman bəyi tutub aparacaqlarından, ailəsinin başsız qalacağından əndişələnir. Lakin onun bu narahatlığı səbəbsiz deyildir. Çünki hər gecə bir qapının döyülüb əbəs yerə – bir bəhanə ilə şəhər sakinlərinin Çeka tərəfindən aparılması “bir adət”ə çevrilmişdir.

Leyla xanımın ailəsində də o “müdhış” hadisə baş verdi. Qapı döyüldü və ...

Olub-bitənləri başa düşüb hönkür-hönkür ağlayan azyaşlı Əhmədi təskin etməyə

çalışan ananın – o zavallı qadının sel kimi axaraq yavrusunun saçlarını isladan göz yaşlarını kim siləcəkdə, ona kim təsəlli verib ovudacaqdı?!

Hekayəni oxuduqca ana-balanın keçirdiyi bu hissləri yaşamamaq, onların dərdinə şərik olmamaq, göz yaşlarını saxlamaq qeyri-mümkündür.

Bir neçə aydır ki, yoldaşına yemək aparan Leyla xanım uzun müddət Çekanın qapısında gözlədikdən sonra ərinin ölüm xəbərini aldıqda belə qəlbində iztirablar çəkməsinə baxmayaraq, öz mətanətini yenə də əldən vermir və oğluna atasının ölüm xəbərini bildirmir. Lakin bu gizlilik uzun çəkmir. Əhməd məktəb yoldaşlarından bütün gerçəkləri öyrənir, atasının məzarını ziyarət edib, onun xatirəsinə ehtiramını bildirir.

Lakin bu olaylar istiqlal mücadiləsinin qələbəsinə bəslədikləri sarsılmaz inamı nə Əhmədin, nə də Leyla xanımın qəlbindən silib ata bilir. *“Zavallı çocuq sellər kimi axan göz yaşları ilə bütün ruhunu yaxan bu atəşi guya söndürmək istəyirdi... Göz yaşları arasında birdən sordu:*

– Ana, babam: (burada və bundan sonra mühacir müəlliflərin əsərlərindən verilən sitatlarda “baba” dedikdə “ata” nəzərdə tutulur. – A.Ə.) *“Yenə öz hökumətimiz Azərbaycanımız olacaq”, – diyordu. Olacaqmı, ana?*

–*Olacaq, yavrum, olacaq!*” [125, s. 322].

Dəmirçioğlunun “Zərif Əfəndi” hekayəsi də araşdırdığımız mövzu baxımından diqqəti çəkir. Hekayənin baş qəhrəmanı Zərif mətin və çalışqan bir milliyyətçidir. Çekistlər tərəfindən sorğu-suala tutulub Müsavat partiyası haqqında məlumat verilməsi tələb olunsada, “Bildiyim bir sirr yoxdur”, – deyərək susmağı tərcih etmiş, qarşılığında çoxlu maddi yardım ediləcəyi vədi verilməsinə baxmayaraq, təhdid və təsirlərə əhəmiyyət vermədən millət yolunda ölməyi qürur saymışdır. *“Hayır, fayda etməz, məni öldürəcəklər, – deyə təkrar etdi. Fəqət mən bundan qorxmuyorum. Millət yolunda ölüyorum. Məmnunum. Səni çağırmaqdan məqsədim yalnız odur ki, rəfiqəmlə kiçik çocuqlarım qalıyor. Arkadaşlar onları unutmasınlar, – deyə əlavə etdi”* [102, s. 239].

Milli istiqlal uğrunda mübarizəyə qalxan xalqın bolşevik istilasına qarşı barışmaz mövqeyini əks etdirən əsərlər içərisində M.B.Məhəmmədzadənin “Yıldırım” hekayəsi xüsusi yer tutur. Hekayə, Azərbaycan istiqlalını Türkiyə istiqlalı qədər mənimsəyən və

öz yurdu kimi sevərək uğrunda canını qəhrəmancasına fəda edən Yusif Camal bəyin ruhuna ithaf olaraq yazılmışdır.

Yusif Camal bəy 1919-cu ildə Lənkəranı bolşevik-daşnak çətlərindən xilas etməkdə böyük köməkliklər göstərmiş və xalq arasında “paşalıq” rütbəsi almış bir türk çavuşudur. Bakıda Bayıl həbsxanasından xilas olunduqdan sonra Lənkərana fərar edərək Piran məhləsindəki milliyyətçi “asilər”in başına keçmiş, getdikcə dairəsi genişlənən üsyanlar təşkil etməyə başlamışdır. Onun başçılıq etdiyi üsyançılar Astaranı azad etmiş, Lənkərana yaxınlaşmaqda idi. Lakin bu qeyri-bərabər döyüşdə böyük rus qüvvəsinə hücum edən Yusif Camal şəhid olmuşdur.

Hekayə doğma diyarımızın təbiətinin gözəlliyinin, əzəmətli Qafqaz dağlarının, gözqamaşdırıcı şimşəyi ilə çaxan ildırımın təsviri ilə başlayır. Təsadüfi deyildir ki, əsərin qəhrəmanı da xalq tərəfindən Yıldırım adlandırılmışdır. Yıldırımın həqiqi kimliyi istər xalqa, istərsə də rus ordusuna sona qədər gizli qalmışdır. Fəqət onun dumanlı dağlarda məskən salması və arabir zühur edərək düşmən ordusuna qarşı amansız mübarizə aparıb yenidən dağlara çəkilməsi hər kəsə məlum idi.

Bu xalq qəhrəmanı haqqında əhali arasında əfsanəvi hekayələr dolaşırdı. Dağlara duman gəldiyi gün göy guruldayıb şimşək çaxarsa, hər kəs Yıldırımın bir yerə, bir rus ordusuna hücum edib böyük ziyan vuracağını gözləyirdi. Həqiqətən də elə olurdu. Hətta əsərin sonlarına yaxın iki rus əsgərinin dialoqundan da aydın olur ki, çekistlər də buna inanır, Yıldırımın həbs etdikləri ailəsinin yerini dəyişərək başqa bir yerə aparırlar. Onlar yağış yağacağını bildikdən sonra fikirləşmişlər ki, yağışdan əvvəl həmişə dağları duman bürüyür, göy guruldayır və ildırımlar çaxır. Belə olduğu təqdirdə, Yıldırımın hücum edərək ailəsini xilas etmək istəyəcəyini düşünmüş və bu səbəbdən də ailənin yerini dəyişməyin faydalı olacağı qənaətinə gəlmişlər.

Bəzi dindarlar isə belə bir insanın mövcudluğuna şübhə ilə yanaşaraq, bütün bu hücum və zərbələrin təbii ildırım tərəfindən icra olunduğu qənaətinə gəlirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, ildırımlar, buludlar, hətta Allah özü də rus istilasına mübarizə aparır və bu olaylar bolşeviklərə qarşı mücadilənin nə qədər müqəddəs olduğuna dair bir sübutdur.

İşğalçı ordunun Əsgəri İnqilab Şurasına Yıldırım haqqında məlumat daxil olmuş,

ailəsi, 9-12 yaşlarında iki qızı və 5 yaşlı oğlu həbs edilmişdir. Onun kiçik yavruları ilə bərabər yaxalanan qadını heç bir şeydən, heç kəsdən qorxmadan, məktub yazıb həyat yoldaşını təslim olmaq üçün dilə tutmağa təhrik edənlərə rədd cavabı verir. Hətta ailəsinin mütləq surətdə məhv ediləcəyini duymaq belə bu məğrur qadını yolundan döndərmir. Qətl edilmək üçün təpə başına aparıldıqda isə övladının – *“haniya, bunlar bizi öldürürlər”*, – sualına, *“kafirlərin gülləsi adamı öldürməz”*, – deyər cavab verir.

Yazıçı bu məqamları qeyd etməklə, milli istiqlal uğrunda mübarizədə türk qadınının da soydaşları olan kişilərdən heç də geri qalmadığını, müqəddəs amal uğrunda canlarından belə keçməyə hazır olduqlarını, dönməzlik və mübarizliklərini vurğulamağa çalışmışdır.

Azərbaycan mühacirət nəsrinin istər məzmun, istərsə də dil və üslub cəhətdən mükəmməlliyi ilə seçilən örnəklərindən biri də “Yeni Kafkasya” məcmuəsində çıxan “Vətən qaldı” [111] hekayəsidir. M.B.Məhəmmədzadə sözügedən əsəri İranın Rəşt şəhərində yazmışdır. Əsər daha sonra “Azərbaycan” Aylıq Kültür Dərgisində “Mirza Bala” imzası ilə təkrar çap edilmişdir [131]. Hekayə müəllifin şəhər ətrafını dolaşmaq üçün dostu ilə bərabər gəzintiyə çıxması və azərbaycanlıların dəfn olunduqları məzarlığı ziyarət etməsi ilə başlayır. Yer ilə yeksan olmuş, qara torpaqdan ibarət bu məzarların üzərində nə daş, nə də bir nişanın olmaması, bir neçə il sonra tamamilə tanınmaz hala gələcəkləri düşüncəsi, qəbirlərin nə bir ana, nə bir sevgili tərəfindən ziyarət edilməməsi, göz yaşı axıdılmaması müəllifi dərinlən kədərləndirir. Yazıçı bu anı təsvir etməklə sovet hakimiyyəti illərində günahsız insanların səbəbsiz yerə qətlə yetirildikləri azmış kimi, onların harada və necə dəfn olunduqları barədə yaxınlarına məlumat verilmədiyini bildirməyə çalışır və bununla da rejimin antibəşər simasını bir daha ifşa edir.

Mavi və saf səmanı örtən, ətrafı donuq, qoxulu bir rəngə bürüyən qara buludların gətirdiyi yağışdan daldalanmaq məqsədilə girdikləri qəhvəxanada titrək və tutqun səslə söylənən bir şərqî eşidirlər. Sonra məlum olur ki, bu qırıq və ağlar səsin sahibi yazarın məktəb yoldaşı, hazırda İran ordusunda xidmət edən mühacir Rəşiddir.

Rəşid başına gələn hadisələrdən dostunu xəbərdar etdikdən sonra Vətəndən hal-əhval tutur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun ilk Ümumi (Baş) Qərargah rəisi

general-mayor Həbib bəy Səlimovun, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş nazirləri Fətəli xan Xoyski və Nəsib bəy Yusifbəylinin, Cümhuriyyət Məclisi-Məbusanının (Parlamentinin) sədr müavini Həsən bəy Ağayev və digərlərinin öldürüldüyünü öyrənir. Aldığı məlumatlardan qəm dünyasına qərq olan Rəşid qəzəb və göz yaşları içərisində dillənir:

“– *Həp öldürmüşlər... Nə var öldürmüşlər... O halda kim qaldı!!*.

– *Üzünə baxdım. Sıtmadan solmuş yanaqlarında göz yaşı vardı.*

– *Sağ qalan, – dedim, – çoxdur...*

– *Bütün rəisləri məhv etmişlər, bir kimsə ki qalmamış!..*

– *Xeyr, qalmışdır...*

– *Kim?..*

– *Onları yetişdirən Millət... Milləti yaşadan Vətən!”* [112, s. 127].

Müəllif hekayəni nikbin sonluqla bitirir. Bayırda günəş çıxmış, yağış bitmiş və ətraf yenə aydınlanmışdı. Dərin düşüncələrə dalan Rəşidin kədərdən yaşlar axıdan gözlərində sevincdən doğan təbəssüm oxunur və o, istilanın bitəcəyinə, nə qədər ki, Vətən vardır, vətənin şücaətli övladları sağdır, istiqlalın da gec-tez qazanılacağına inam bəsləyir. “... *İstila bu bulud kimi müvəqqəti və keçicidir. Madam ki, vətən qalmışdır, istiqlal ümidi də qalmışdır!*” [112, s. 127].

Mühacirət nəsrimizdə milli istiqlal hərəkatının inikası baxımından diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” hekayəsidir. Əsərin mövzusunı istiqlal naminə heç nədən qorxmayan, haqq bildiklərini çəkinmədən söyləyən mərd, ölümə sinə gərən gəncliyin tərənnümü təşkil edir. Qəzetəçi Seyyid də belə gənclərdəndir. O, qapı-qapı dolaşaraq abunələri, elanları paylayan, afişaları divarlara yapışdıran bir qəzetəçidir. Seyyid sadəcə adi bir qəzetəçi deyildi. “*Qırmızı yanaqlarında həyat, saf gözlərində nəşə, gülər üzündə iradə (görünmə – A.Ə.) edən bu sağlam vücut, eyni zamanda sağlam bir ruh daşırdı. Milli və vətəni məqsədlərlə icra olunan nümayişlərdə Seyyidi vücudu ilə mütənasib bir həyəcan qapları. Qocaman Azərbaycan bayrağını böyük bir vüqarla omuzuna alır, həyatının ən nəşəli anlarını yaşardı. Heç bir mükafat və ücrət bəkləməyən həqiqi xalq vətənpərvərliyinin o, səmimi bir müməssili idi*” [127, s. 183].

1920-ci il 27 aprel faciəsi ondan da yan keçmir. Bolşevik qəzetləri “Belaya” gəmisinin özlərinə məxsus olduğunu yazır və onu kəşf edəni təhdid edirdi. Lakin Seyyid buna əhəmiyyət vermirdi, hətta ona qaçıb gizlənməyi məsləhət görsələr də, o, saxlanmağa lüzum görmürdü. Bu vətənpərvər gənc vətəninin mənfəətini qorumuş, hökumətindən gizli saxlanan bir silah deposunu aşkara çıxarmışdı. Nəhayət, tutularaq Çekaya aparılmış, artıq “Azərbaycan”, “İstiqlal” söyləyən gur səsi eşidilməz olmuşdu. Lakin dildən-dilə dolaşırdı ki, qəzetəçi Seyyid qurşuna düzülərkən mətanətini heç pozmamış, atılan qurşuna qəhrəmancasına sinə gərmiş və “Yaşasın istiqlal!” şüarı ilə şəhadət zirvəsinə yüksəlmişdir.

Azərbaycan mühacirət nəsrində milli istiqlal hərəkatının bədii əksi baxımından diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də Fuad Əmircanın “İntiqam alan kölgə” hekayəsidir. Əsər ilk dəfə “Azərbaycanlı Fuad” imzası ilə “Yeni Kafkasya” məcmuəsində [95], daha sonra isə “Fuad Əmircan” imzası ilə “Azərbaycan” Aylıq Kültür Dərgisində [106] təkrar çap edilmişdir. Hekayədə baş qəhrəman Murad və onun nişanlısı Leylanın timsalında bolşevik istilasına qarşı xalq mücadiləsi canlandırılmışdır.

Haqqında bəhs etdiyimiz digər hekayələrdə olduğu kimi, bu əsərdə də qadınlar milləti üçün, vətənin bütövlüyü, istiqlalı naminə milli azadlıq mücadiləsinə can atır. Belə ki, Murad ailəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə onları etibarlı yerə aparmağa gəldiyini söylədikdə, Leyla etiraz səsinə ucaldaraq deyir:

“...Murad, mən də sizin kimi istiqlal üçün mücadilə edəcəyəm, qəhrəman mücahidlərin yaralarını saracaq bir xəstə baxıcısı kimi çalışacağım, mənim də qürurum vardır, eşqinə layiq olmaq istərim!” [95, s. 187].

Bütün şiddəti ilə davam edən Zaqatala üsyanı nəhayət, çoxsaylı hərbi texnika və kəmiyyətə üstün canlı qüvvə hesabına rusların qələbəsi ilə başa çatır. Qəsəbə yenidən istila edilir, əhali qətləmə məruz qalır. Xəstə çadırlarında heç durmadan çalışaraq yaralılara yardım edən Leyla da düşmən mərmisinə qurban gedir. Muradın anası zavallı Zəhra xanımın nəşi köhnə bağ evində tapılır. Lakin Muradın 14-cü firqə onbaşısı Butosov tərəfindən öldürülərək uçuurma yuvarlanması haqqında Çeka rəisi İvanova raport verilsə də, onun cəsədini bütün səylərə rəğmən tapmaq mümkün olmur.

Ölümündən iki gün sonra Murad dalbadal bir neçə gecə kölgə kimi peyda olaraq

söz verdiyi kimi, intiqam alır: dəhşətli partlayışlar törədir, qızıl ordu əsgərlərini qətlə yetirir. Hər sonrakı gecənin intiqamı daha acımasız olur.

Zəfər mərasimini qeyd etmək üçün general, komandir və çekistlərin bir araya topladığı salonda qəflətən peyda olan naməlum kölgə hər kəsi vahiməyə salır. Titrəyən dodaqlarda yalnızca bir kəlmə vardır: “Kölgə”.

“Murad kölgə!...” deyə bağıran rəisə Murad cavab verir: “Əvət, kölgə, fəqət intiqam alan kölgə”.

Bəli, həqiqətən də, Murad amansız və qəddar düşməndən son intiqamını almağa gəlmişdi. *“Qəhrəman Murad əlindəki iki bombanı salonun ortasına fırlatmış, düşmənləri xurdəxəş və binanı bərhəva etmişdi. Kölgə intiqamını almış, qəhrəman Murad da şəhid düşmüşdü...”* [95, s. 188].

Bütövlükdə, “İntiqam alan kölgə” hekayəsi azadlıq eşqi ilə yaşayan və intiqam hissi ilə alışıb yanan Azərbaycan gənclərinin düşmən istilasına qarşı barışmaz mövqeyinin əksi baxımından mühacirət nəsrimizin dəyərli örnəklərindəndir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında bolşevik rejiminin, onun antibəşər mahiyyətinin, qəddarlıq və qaniçənliyinin ifşası da daim aparıcı motivlərdən biri olmuş, müxtəlif adlar altında – “pantürkist”, “əksinqilabçı”, “casus”, “satqın”, “millətçi” damğası ilə yerlərdə 15 dəqiqəlik məhkəmə iclaslarının qərarları əsasında sürgünə, güllələnməyə məhkum edilən soydaşlarımızın istintaqa cəlb edilməsi, həbsi, dindirilməsi, kameralarda ac-susuz saxlanılması, müxtəlif ağlasığmaz işgəncələrə məruz qalması, şaxtalı, sazaqlı hava şəraitində ağır, dözülməz əməyə məcbur edilməsi bədii və bədii-sənədli obrazlarla canlandırılmışdır.

Milli istiqlal uğrunda mübarizə aparmış Azərbaycan mühacirətinin bədii irsində totalitar sovet rejiminin ifşasına həsr olunan əsərlərin yetərinə olduğunu və həmin əsərlərdə bolşevizmin, Stalin diktaturasının törətdiyi qanlı cinayətlərin əksini tapdığını, repressiya, deportasiya, soyqırımı siyasətinin insanlığa zidd mahiyyətinin açıqlandığını qeyd edən N.Cabbarlı “Azərbaycan mühacirət nəsi” monoqrafiyasında yazır: *“Bu mövzuda yazılmış ən dəyərli əsərlərdə müəlliflər sovet totalitarizminin mənfurluğunu ifşa etməklə yanaşı, özlərinin demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət ideallarını, insan haqlarına, vətəndaş azadlıqlarına hörmətə söykənən açıq cəmiyyətə dair baxışlarını*

bədii sözün gücü ilə ifadə etmişlər. Bununla da totalitarizmin, diktaturanın, müstəmləkəçiliyin ifşası və inkarı yolu ilə demokratik dəyərlərin, insan hüquqlarının, milli istiqlalın üstünlüyü təsdiq və təsbit edilmişdir” [14, s.73].

Bu baxımdan, milli Azərbaycan hərəkətinin görkəmli simalarından M.B.Məhəmmədşadın “Mim.Mirza Bala” imzası ilə “Yeni Kafkasya” məcmuəsində dərc edilən “On dəfə öldürülən” hekayəsi həm müəllifin öz yaradıcılığında, həm də bütövlükdə mühacirət bədii nəsrində önəmli yer tutan əsərlərdəndir. İranda mühacir həyatı yaşayarkən sözügedən məcmuənin redaksiyası ilə sıx əlaqə saxlayan müəllif hekayəni çap üçün Rəştdən göndərmişdir. Həcmcə kiçik, lakin süjet, ideya-məzmun cəhətdən mükəmməl olan bu əsərdə ustalıqla təsvir olunan olaylar, o cümlədən Çekanın yerlərdəki məmurlarının həyata keçirdiyi qırmızı terror, bütövlükdə bolşeviklərin Azərbaycanda bərqərar etdikləri rejimin qəddarlığını, insanlığa zidd mahiyyətini ifşa edən fakt kimi dəyərləndirilir.

Mərkəzi Bolşevik Çekası Azərbaycandakı bütün şöbələrinə bolşeviklərin əleyhinə məqalələr yazan, bununla da azəri-türk xalqının bolşevizmə qarşı çıxmağına səbəb olan Əli Məhəmməd oğlunun axtarılması və tapıldığı anda dərhal qətl edilməsinə dair bir əmrnamə göndərir: *“Müsavət dövründə bolşeviklər əleyhində məqalələr yazan azərbaycanlı, türk, milliyyətəpərvər mühərrir Əli Məhəmməd oğlu qaçıb gizlənmişdir. Bir çox kommunistlərin həbsinə və azəri-türk xalqının bolşevizm əleyhinə çevrilməsinə səbəb olan bu şəxsi aramalı və bulunca həmişə qətl etməlidir”* [129, s.94].

Çeka məmurları gecə-gündüz hər tərəfi axtarsalar da mühərrir, millətçi Əli Məhəmməd adlı birini tapa bilmirlər. Mərkəzə belə birisinin tapılmadığı haqda məlumat verilir. Mərkəz isə ısrarla onun tapılmasını tələb edir və çox alçaq bir işə əl ataraq, Azərbaycanda nə qədər Əli Məhəmməd oğlu adlı şəxs varsa, hamısının həbs edilməsi əmrini verir.

Beləliklə, Çeka “düşmən ovu”na çıxır, hər yerdə Əli Məhəmməd oğlu axtarılır, “təlimat”a uyğun sorğu-sual edilir, sonra bəziləri ya həbsdən azad olunur, ya da yerindəcə güllələnir. Gəncədə mağazada işləyən, himayəsində böyük bir ailə olan Əli Məhəmməd nə qədər yalvarıb-yaxarsa da, günahsız olduğunu sübut etməyə çalışsa da, xeyri olmur. *“Bir iki gün sonra Gəncə Çekası Bakıdakı Mərkəzi Çekaya Sovet düşməni*

Əli Məhəmməd oğlunun bulunub qurşuna düzüldüyünü xəbər veriyordu” [129, s.94]. Bu zaman aydın olur ki, Gəncə Çekasının həbs etdiyi həmin şəxsin “günahı” yalnız Əli Məhəmməd oğlu olmasındadır.

Təəssüf ki, məsələ bununla bitmir. Şəkidə, Lənkəranda, Salyanda, Şamaxıda, Qubada, Qazaxda, Göyçayda, bir sözlə Azərbaycanın bir çox bölgələrində Əli Məhəmməd oğlu adında olanların hamısı həbs edilir. Bütün həyatını ibadətdə keçirən Qarabağ sakini Molla Qaffar Əli Məhəmməd oğlu da Çeka tərəfindən həbs edilərək, işgəncələr altında sorğu-suala çəkilir.

– *Adın nədir?*

– *Molla Qaffar.*

– *Atanızın adı.*

– *Əli Məhəmməd*” [129, s.95].

Bu dəfə də Qarabağ Çekası “düşməni” ifşa edərək güllələdiyini Bakı Çekasına fəxrlə xəbər verir. Göründüyü kimi, Əli Məhəmməd oğlu, Əli Məhəmmədin oğlu olmaq, türk, müsəlman, savadlı olmaq kifayətdir ki, qısa sorğu-sualdan sonra güllələnəsen. Bu minvalla Azərbaycanın bir çox bölgələrindən Bakı Çekasına eyni məzmununda məlumatlar göndərilir. Beləliklə, günahsız bir neçə Əli Məhəmməd oğlu adını daşıyan soydaşımız sovet hakimiyyətinin əleyhinə çıxan “düşmən” kimi güllələnir. Bölgələrdən bu məzmunlu çoxsaylı məktubların Bakı Çekasına getdiyi bir zamanda onlar Mərkəzdən belə bir əmr alırlar: *“Çoxdan bəri hər tərəfdə aranan proletar sinfinin düşməni, əks-ixtilalçı Məhəmməd oğlu Əli Bakıda kəşf olunduğu və qətl edildiyi üçün başqa Əli Məhəmməd oğullarını sərbəst buraxınız*” [129, s.95]. Bütün bunlar isə mövcud quruluşun, həqiqətən də, zülmkar, qaniçən, antibəşər olduğuna dəlalət edən faktlardır.

N.Cabbarlı günahsız insanların şahidsiz-sübutsuz bu cür qanlarına qəltan edilməsi kimi qəddar davranışların hakimiyyətə humanist şüarlarla gələn bolşeviklərin nəzərində, əslində insan həyatının nə qədər ucuz və əhəmiyyətsiz olduğunu göstərdiyini qeyd edərək yazır: *“Mirzə Balanın hekayə boyu oxucuya aşılamaq istədiyi həqiqət də məhz budur*” [14, s.5].

“On dəfə öldürülən” əsərini “Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və

ədəbiyyatşünaslıq” adlı monoqrafiyasında geniş şəkildə təhlil edən Ş.Şamıoğlu isə bu qənaətdədir: *“Sovet siyasi rejimi üçün insan anlayışı, insan faktoru yerli-dibli yoxdur. İnsanın taleyini insanlıqdan tamamilə uzaq, daşürəklilər həll edirlər. Onlar üçün ən vacib məsələ “yuxarı”dan gələn əmrlərin dərhal və sözsüz icra olunmasıdır. Bu zaman qarşıdakı insanın fikrini öyrənmək, onu dinləmək barədə onların “qanun kitabı”nda bircə kəlmə də yoxdur...”* [51, s.20]. Eyni zamanda, müəllif sözügedən hekayəni “Gürcüstan” qəzetinin 16 yanvar 1993-cü il tarixli sayında dərc olunmuş, Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan “Saçxeredən xəbər verirlər” adlı bir əlyazma ilə müqayisə edir. Əlyazmada qeyd olunur ki, qaçaqçılıq fəaliyyətinə başlayan Alı Mustafanın və onun dəstəsinin tutulması haqqında hökumət tərəfindən əmr verilir. Orada da eynən, “On dəfə öldürülən” hekayəsində olduğu kimi, Alı Mustafanın yerinə, ad bənzərliyinə görə Mustafa Alı həbs edilir və sonda məlum olur ki, o tamamilə başqa günahsız bir şəxsdir [51, s.23-24].

Beləliklə, söylədiklərimizi yekunlaşdıraraq, belə bir qənaətimizi ifadə edə bilərik ki, “On dəfə öldürülən” hekayəsində minlərlə günahsızın qanına bais olan, kütləvi və fərdi terror həyata keçirən, birbaşa mərkəzdən (Moskvadan) idarə edilən Çekanın timsalında bütövlükdə bolşevik rejiminin amansız və əcaib iş üslubu ifşa edilir. Fikrimizcə, minlərlə soydaşımızın faciəli taleyindən, istiqlal qəhrəmanlarının sarsılmaz əqidəsindən bəhs edən, dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini canlandıran, bolşevik rejiminin mənfur simasını üzə çıxaran ədəbi nümunələr, o cümlədən M.B.Məhəmmədzadənin sözügedən əsəri gənc nəslin vətənpərvərlik, istiqlalsevərlik, dövlətçiliyə sədaqət ruhunda tərbiyəsində əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr “1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrində milli istiqlal hərəkatının inikası (hekayə janrı örnəkləri əsasında)” [17], “Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “On dəfə öldürülən” hekayəsində qırmızı terrorun ifşası” [26] və “1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinə toplu bir baxış” [29] məqalə və konfrans materiallarında əksini tapmışdır.

II FƏSİL

BƏDİİ-FƏLSƏFİ NƏSR

2.1. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu problemi

Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixində önəmli yer tutan şəxsiyyətlərdən biri də Ə.Ağaoğludur. Onun həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi yönündə bir sıra tanınmış tədqiqatçılar, o cümlədən Ə.Mirəhmədov, K.Talibzadə, Ş.Hüseynov, A.Balayev, N.Cabbarlı, V.Sultanlı, Ş.Şamıoğlu və digərləri araşdırmalar aparmışlar.

Akademik K.Talibzadənin 1966-cı ildə çap etdirdiyi “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi” [57] adlı əsərində Ə.Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşlərinə dair bölmə həsr etməsi bu yöndə ilk tədqiqatlardan biri kimi təqdirəlayiqdir.

Böyük ədəbiyyatşünas alim, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Ə.Mirəhmədov 1984-cü ildə “Fikrin karvanı” məcmuəsində Ə.Ağaoğlu haqqında bioqrafik oçerk çap etdirmişdir. Həmçinin müəllifin ölümündən sonra işıq üzü görən “Əhməd bəy Ağaoğlu” monoqrafiyasında bu dahi şəxsiyyətin ədəbi-bədii fəaliyyəti ilə yanaşı, elmi-nəzəri görüşləri, siyasət, sosial-fəlsəfi fikir sahələrindəki səmərəli fəaliyyəti araşdırılaraq, bir vətənpərvər və milliyyətçi kimi obrazı yaradılır. Ə.Ağaoğlunun şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşan müəllif yazırdı: “*O dünyaya göz yumanda da nəcib, fədakar bir vətəndaş kimi göz yummuşdu*” [42, s. 263].

Türkiyədə də Ə.Ağaoğlunun həyat və yaradıcılığı barədə bir sıra dəyərli əsərlər yazılaraq, elmi ictimaiyyətin mühakiməsinə verilmişdir. Bu sırada Y.Akçura, F.Gülsevən, H.Z.Ülkən, F.Sakal və başqalarının araşdırmaları xüsusi qeyd edilməlidir. Əslində, yalnız Ə.Ağaoğlunun deyil, bütövlükdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması sahəsində qardaş ölkənin tədqiqatçılarının böyük əməyi vardır. Bu da danılmaz bir faktdır ki, mühacir mətbuat orqanlarının əksəriyyəti məhz Türkiyədə çap olunmuşdur.

1920-30-cu illərdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında bədii-fəlsəfi nəsr məhz Ə.Ağaoğlu yaradıcılığı ilə təmsil olunur. Hər halda indiyədək başqa mühacir yazarın

sözügedən dövrdə bədii-fəlsəfi nəsr əsəri yazdığına dair hələ ki, əlimizdə konkret fakt yoxdur.

Əsərlərində bir çox aktual problemlərə toxunan Ə.Ağaoğlunun zəngin yazılı irsində “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatı [58] mühüm yer tutur. Ə.Mirəhmədovun fikrincə, *“mütəfəkkir ədibin bütün ideya inkişafında, o cümlədən milli intibah ideyalarının çoxillik təkamül yollarında ən yüksək və kamil mərhələ “Sərbəst insanlar ölkəsində” traktatı ilə bağlıdır”* [42, s.25].

Bu məqamda əsərin janrı ilə bağlı kiçik bir mübahisəni də vurğulamaq istərdik. Ə.Mirəhmədov sözügedən əsəri bədii-fəlsəfi traktat adlandırarkən, V.Sultanlı onu “siyasi-fəlsəfi esse səpkisində işlənmiş əsər” sayır. N.Cabbarlı da əsərdə müəllifin insan hüquqlarına, vətəndaş azadlıqlarına söykənən dövlət quruluşuna və açıq cəmiyyətə dair fəlsəfi-sosioloji düşüncələrinin bədii şəkildə inikas olunduğunu vurğulayaraq sözügedən əsəri bədii-fəlsəfi traktat kimi təqdim edir [14, s.101].

Xalq yazıçısı Anara gəlincə, o, əsərin janrının müəyyənləşdirilməsində çətinlik çəkdiyini qeyd etmiş, eyni zamanda onu utopiya adlandıranların əksinə olaraq, bildirmişdir ki, burada utopik cəmiyyətdən bəhs olunmasına baxmayaraq, əsərin təsvir olunduğu məqamlar antiutopiya təsiri bağışlayır. *“Sərbəst insanlar ölkəsində” həm də siyasi pamfletdir və məhz bu yönümdən onda yürüdülmən bəzi fikirlər və mülahizələrin Sərbəst Firqənin başına gələn olaylarla bağlantısını duymaq olur. Həm də tək Sərbəst Firqənin tarixçəsi deyil, eyni zamanda, Əhməd bəyin yaşadığı dövrdə Türkiyənin bir çox problemləri bu siyasi pamfletdə, ya traktatda öz əksini tapmışdır”* [7].

Ş.Şamıoğlu isə əsərdəki bədiiliyin kifayət qədər aparıcı olduğunu əsas götürərək onun bədii-fəlsəfi əsər olduğunu mübahisəsiz qəbul etmiş və janrının müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac duymuşdur. *“Əslində müəllif əsəri sırf siyasi-fəlsəfi aspektdə yazmaq, yoxsa bədii əsər şəklində işləmək məsələsində tərəddüd etmiş, sonda kütləviliyi nəzərə almaqla ikinci yolu seçmiş, “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri fəlsəfi povest kimi meydana çıxmışdır”* [51, s.36].

Biz də bu qənaətdəyik ki, “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri bədii-fəlsəfi traktatdır.

Diqqət etsək, görərik ki, vətəndaş cəmiyyəti haqqında fikirlər antik dövr filosoflarının, o cümlədən, Aristotel, Siseron, Platon və digərlərinin əsərlərindən başlayaraq, müasir dövrə qədər uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş, hər zaman mübahisələrə səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, elə Ə.Ağaoğlu da əsərin “Müqəddimə”sində vətəndaş cəmiyyəti məsələsinə filosof Şarl Monteskyönün “Qanunların ruhu” adlı əsərindən sitat gətirməklə və daha sonra da öz fikrini bildirməklə giriş edir. Burada bizi maraqlandıran isə onun istibdad və azad cəmiyyət barədə düşüncələrinin təzahürləri olan cümlələrdir ki, bununla da bağlı o yazır: *“Monteskyö “Qanunların ruhu” adlı əsərində hökumət şəkillərindən bəhs edərkən deyir ki, “İstibdad, yəni şəxsi hökumət – qorxuya, məşrutə – şərafət, cümhuriyyət də fəzilətə arxalanır”. ...istibdadda tərbiyə və təlimdən başlayaraq, üsuli-idarəyə qədər hər şeydə qorxu təlqini əsasdır”* [58, s. 1]. Bu fikirlərinin davamında isə müəllif özünün ideal azad cəmiyyət kimi təsəvvür etdiyi cümhuriyyət üsuli-idarəsi ilə bağlı fikirlərini böyük bir şövqlə izah etməyə başlayır. Elə bu sətirlərdən də biz əsərin irəliləyən məqamlarında necə bir mənzərə ilə qarşılaşacağımızı təsəvvür edirik.

Ə.Ağaoğlu aşıqı olduğu Cümhuriyyəti aşağıdakı sözlərlə təsvir edir:

“Cümhuriyyətə gəlincə, orada hakimiyyət tam və şamil olaraq xalqın əlindədir. Əhalidən hər kəs idarəyə iştirak etmək səlahiyyətini haizdir. Bədihidir ki, milyonlarca insanların iştirak etdikləri idarənin müntəzəm və məqbul ola bilməsi üçün bu insanların yüksək vəzifə və məsuliyyət duyğuları və mümtaz əxlaq düsturları ilə mücəhhəz olmaları lazımdır, yəni cümhuriyyətdə vətəndaşların fəzilətli olmaları şərtidir” [58, s.1].

Əsərdə əsirlikdən azad olmaq istəyən insan qalanın divarlarını dəlir, qarşısına çıxan köləlik və azadlıq yolundan azadlıq yolunu seçir. Bununla müəllif demək istəyir ki, azad bir cəmiyyət qurmaq üçün ilk növbədə bunu istəməli və bu yola əmin addımlarla çıxmalısan. Qəhrəmanımız da bu yolda ilk olaraq Sərbəst insanlar ölkəsinin keşikçiləri ilə qarşılaşır və elə sərbəst insan olmağın ilkin şərtini də onların dilindən eşidir: *“Əsarətin görünən bağlarını qırmissın. Fəqət iç halqalarını da qırıb atdınmı?”* [58, s.4]. Deməli, azad bir cəmiyyət üçün ilk növbədə bu cəmiyyətin üzvləri görünən bağlardan əlavə, öz daxillərindəki köləlik bağlarını da qırmalıdırlar. Eyni zamanda da

keşikçilərin “Öz nəfsinə hakimsənmi?, Doğrunu sevirsənmi?, Həqiqətə hörmət edirsənmi?, Heysiyyətə sahibisənmi?” suallarına sırf ölkəyə daxil olmaq üçün düşünmədən “bəli” cavabını verən bu əsir şəxs bütün bunların mənasını ölkə ilə daha yaxından tanış olduqdan sonra başa düşəcəkdə.

Sərbəst insanlar ölkəsinə daxil olan qəhrəmanımız burada ilkin olaraq, ölkənin 14 maddəlik əsas qanunu ilə tanış olur. Maddələri oxuyarkən indiyə qədər gördüklərinin, oxuduqlarının və eşitdiklərinin tam əksi olan məqamlarla qarşılaşır. Bu zaman onun içində bir tərəddüd baş qaldırır: Görəsən alışı biləcəyəmmi? Bəli, bu sual özündə çox böyük mənalı ehtiva edir və bizə də M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” əsərini bir daha xatırladır. Axundzadə də burda cəmiyyətlə bağlı çox incə bir nüansa diqqət cəlb edirdi. Belə ki, zülmə, süründürməçiliyə alışmış xalq birdən-birə Yusif Sərracın bütün bunların tamam əksini etməsinə alışa bilmir. Onun ədaləti istibdada alışmış insanlara həddindən artıq ağır gəlir və onlar bunun qarşısını almaq üçün təcili surətdə əks tədbirlər görməyə başlayırlar. Bu da onu göstərir ki, əvvəldə keşikçilər “əsarətin görünən bağlarını qırmısan, amma daxili halqalarını da qırıb atmısanmı?” deyərək sual verəndə nəyi nəzərdə tuturdular.

Diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, Sərbəst insanlar ölkəsinin türküsündə insan cəmiyyətinin daha şüurlu bir formada qurulması məsələsi yer alır və pirlər tərəfindən qəhrəmanımıza izah olunur. Orada deyilir ki, *“Hürriyyət şüurun cövhəridir, şüur da insandır. Binaileyh bu cövhəri aşılarkən insana baxılmalıdır. İnsana baxılmasa, cövhər tutmaz. Hələ uzun müddət istibdad altında əzilmiş olan mühitlərin hürriyyətlə aşılması heç də qolay bir şey deyildir. Zira, istibdadın səltənət sürdüyü yer insanın ruh və qəlbidir....Bu surətlə istibdadın məənəvi köklərini və izlərini kəndi içlərindən söküb atmamış olan mühitlər anarşi ilə hürriyyətsizlik arasında dolaşmaq məcburiyyətində qalırlar ki, bir camaat üçün aqibəti məchul fəci bir sərəməlikdir”* [58, s.14-15]. Beləliklə, aydın olur ki, vətəndaş cəmiyyəti insanların daha şüurlu cəmiyyətidir ki, onun nümayəndələri öz azadlıqlarından, hüquqlarından xəbərdar olmalı, haqlarını tələb etməyi bacarmalı, yeri gələndə hakimiyyətə nəzarət etməli, məqsədlərinə çatmaq üçün əyri yollara, yalana, riyakarlığa baş vurmamalıdır.

Əsərdə Ə.Ağaoğlu müasir dövrdə qeyri-hökumət təşkilatları adlandırdığımız

qurumları xüsusi olaraq vurğulayır və onlarla bağlı sanki öz ideyalarını təqdim edir: *“Parkın müxtəlif yerlərində mitinqlər quruldu. Birisinə yanaşdım: gənc bir dəliqanlı həyəcanla bir şeylər söylüyordu. Qulaq verdim, hökuməti tənqid ediyormuş. Hökumətin firqə proqramına sadıq qalmadığını, hənüz sokaklarda işsiz vətəndaşlar dolaşdığını, hənüz yapılmış olan statistiklardan məmləkət nüfuzunun yüzdə ikisinin oxumaq-yazmaq bilmədiyi anlaşıldığını və bunun məmləkət üçün bir ar və şin olduğunu hərərətli bir lisanla izah ediyordu”* [58, s. 25-26]. Bu sətirərdən də aydın olduğu kimi bu cəmiyyətlər məmləkət məsələlərinə sərbəst şəkildə müdaxilə edə, hökumətin işinə birbaşa nəzarət edərək qüsurların aradan qaldırılması üçün tələblər irəli sürə bilirlər.

Bu mitinqi diqqətlə izləyən fərdin müşahidələrindən aydın olur ki, onlar təkcə siyasi yox, həm də sosial məsələlərdə fəal mövqe tuturlar. Ağsaqqalların çıxışından da bəlli olur ki, sosial həyatda baş verənlər bütün cəmiyyətə təsir edir və onun gələcəyində birbaşa rol oynayır. *“İkinci bir qrupa yanaşdım: burada da orta yaşlı zəif bir adam gənc nəşildə gördüyü əşkiklikləri sayıb töküüyordu. Gənclər maddiyyata çoxca dalmışlar imiş.. İş adamı olmaq həvəsi ilə yüksək bəşəri və vətəni əlaqələrdən uzaqlaşmaqda imişlər və bunun da nəticəsi olmaq üzrə əsərləri cılız və cansız, müxəyyələləri boş və kof, səciyyələri getdikcə gövşəkliyə doğru əyilməkdə imiş. Xətib bu əlamətləri gələcək üçün qorxunc sanıyor və buna çarə olmaq üzrə maarif sisteminin dəyişməşini istiyordu”* [58, s. 26].

Daha sonra isə bizə məlum olur ki, ölkə nə qədər azad, vətəndaşları nə qədər bərabərhüquqlu olsa da, bu cəmiyyətin bəzi qüsurları vardır. Onlardan biri qadınların kişilərlə bərabər hüquqlara malik olmamalarıdır. Çağdaş terminologiya ilə desək, bu cəmiyyətdə hələ ki, gender bərabərliyi yoxdur. Bunu qadınların çıxışlarından anlayırıq. Bu çıxış qadın hüquqlarını tam anlamı ilə müdafiə edən qurumların fəaliyyətini xatırladır: *“Üçüncü bir qrupda gözəl və gənc bir xanım qadınların siyasi haqlarından bəhs ediyordu. Xətibin sözlərindən anladım ki, sərbəst insanlar bəldəsində qadınlar hər dürlü haqlarda erkəklərlə bərabər imişlər. Yalnız bəldənin rəisi olmaq haqqı kəndilərindən əsirgənmiş imiş. Tənqid etdiyi nöqtə də bu idi”* [58, s. 26].

Ə. Ağaoğlunun türk qadınlarına seçmək və seçilmək hüququnun verilməsi barədə qəzet və jurnallarda nəşr olunmuş bir çox məqaləsi vardır. F. Sakalın da qeyd etdiyi

kimi, böyük mütəfəkkirin bu məsələdə müəyyən rahatsızlığı olmuşdur. Belə ki, Ə.Ağaoğlu Şərq qadınını Qərb qadınları ilə müqayisə edərək bildirir ki, Avropa qadını bu haqqı mücadilə edərək aldığı halda, Şərq qadını heç bir mübarizə aparmadan bu hüquq onlara Atatürk tərəfindən bəxş edilib. Odur ki, sahib olduqlarının qiymətini bilməsələr, əllərindəkini də itirərlər.

Müəllifin bu mövzuda olan “İslamiyyətdə qadın” əsəri də diqqəti cəlb edir. Ə.Ağaoğlu hələ bu əsərini yazmazdan əvvəl də türk dünyasına, islam dininə qarşı böhtan və təxribat xarakterli çıxışlara ardıcıl olaraq cavab verir, mənfur yazarları polemikaya dəvət edirdi. O, fikirlərini elmi şəkildə əsaslandırır, mötəbər mənbələrə müraciət edir, məsələnin mahiyyətini açaraq qarşı tərəfin məsələyə qərəzli yanaşdığını faktlarla sübut edirdi. “İslamiyyətdə qadın” əsərinin ön sözündə bu gün də qadın azadlığı məsələsinin aktual olduğuna işarə edən Erhan Erkan yazır ki, *“Ağaoğlu Ahmetin “Qadın və İslamiyyət” ilişkisi içində ortaya koyduğu “qadın” sorunu əsasən bu gün də önəmini qorumaqdadır. Ancaq yazar, sorunun çözümləməsini tarixsəl və toplumsal bağlamdan qopuq olaraq “burjua” bir sorunsal içində ələ aldığından, çözümünü də karizmatik bir “öznə” sorununa indirgəməkdə və “idealizə” etməkdədir”* [82, s.7].

Ə.Ağaoğluna görə, vətəndaş cəmiyyəti vətəndaşların ictimai fəallığı olmadan mümkün deyildir. Burda başlıca məsələ isə vicdan azadlığıdır. Vicdan azadlığı dedikdə isə, vətəndaşların cəmiyyətdə və hakimiyyətdə gördüyü yaxşı və pis əməllərə, ədalətə və ədalətsizliklərə verdiyi qiymət nəzərdə tutulur. Pirlərin dilindən izah olunur ki, sərbəst ölkədə hakimiyyət xalq içindən seçilən bacarıqlı şəxslərə həvalə edilsə də, sərbəst ölkədə nəzarət əsasdır. Elə başqa üsul-idarələrlə vətəndaş cəmiyyətinin mövcud olduğu sərbəst üsullu idarənin əsas fərqi də bundan ibarətdir. Burada azadlıq nəzarətə istinad edir. Buranın vətəndaşları üçün nəzarət həm hüquq, həm də borcdur. Bu haqqı və borcu ödəməyən, haqsızlığa, ayriliyə göz yuman şəxs bu işi görənlə birlikdə cəzalandırılır. Ancaq vətəndaşın cəmiyyətdəki nəzarət işi də özbaşına buraxılan bir şey deyildir. Azad bir vətəndaş cəmiyyətində nəzarət deyilən şey hər kəsin ağzına gələni söyləyib, haqlı-haqsız mübahisə etməsi deyildir. Bu cəmiyyətdə şəxsiyyətə toxunmaq, iftira və böhtanına nəzarət donu geyindirmək mümkün deyil. Bunu edən şəxs sadəcə

cəza ilə can qurtara bilməz. Onlar dərhal ölkə vətəndaşlığından çıxarılır.

Azad vətəndaş cəmiyyətinin mövcud olduğu yerdə sərbəst insanlar ölkəsinin on üçüncü maddəsində də olduğu kimi “hər məmur, hər xadim və dövlət adamı öz həyatı haqqında hər an hesabat verməyə borcludur” və bu qətiyyəni şəxsi həyata müdaxilə sayılmır. Çünki bu insanlar özləri könüllü surətdə özlərini bu cəmiyyətə fəda etməyə razı olurlar. Bunun qarşılığında hörmət, etimad, nüfuz və məqam sahibi olan şəxslərin düzlüyü və doğruluğu bu cəmiyyət üçün həyatı əhəmiyyətli bir məsələdir.

Qəhrəmanımızı heyrətə salan digər hadisə də teatr tamaşası izləməyə gedən vaxt baş verir. Belə ki, mitinqdə gördüyü o ciddi adamlar indi tamaşada aktyor kimi çıxış edirlər. Bəli, burada heç kəs özünü əlçatmaz, bir missiyaya yüklənmiş seçkin şəxs kimi aparmır, əksinə, cəmiyyət həyatının hər sahəsində onu inkişaf etdirə biləcək hər məsələdə fəal iştirak edirlər. Bu tamaşada da onlar elə məhz cəmiyyət üçün vacib bir məsələni sərgiləyir və azad bir cəmiyyətin təməlində güclü ailələrin durduğu fikrini bir daha təsdiqləməyə çalışırlar. Oynanılan tamaşada ərlə arvad heç bir ciddi səbəb olmadan, sırf inadkarlıq ucbatından ayrılmaq qərarına gəlir. Ortaya atdıqları məsələ də heysiyyət məsələsidir. Məhkəmədə hər şeyi başa düşən hakim məsələni sırf qanunla həll etsə, ayrılıqdan başqa qərar verə bilməyəcəyini anlayır və işə bu ərlə arvadın uşaqlarını da cəlb edir. Uşaqların məhkəməyə gələrək ata-analarına sarılması onları öz inadlarından dönməyə vadar edir və ailə yenidən birləşir. Göründüyü kimi ali məqamlarda, o cümlədən məhkəmələrdə işini bilən və düzgün seçilmiş şəxslərin olması cəmiyyət üçün nə qədər də vacib məsələdir. Eyni ilə bu tamaşada göstərilən hakim kimi.

Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, Ə.Ağaoğlu ədəbiyyatın insanların mənəviyyatının, əxlaqının formalaşmasında dindən sonra ən vacib amil olduğunu göstərmişdir. Buna görə də, dövrün ruhuna xitab etməyən, ərəb-fars mənbələrindən alınmış əsərlərin əvəzinə, cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəyən Qərb ədəbi nümunələrinin tədris edilməsinin önəmli olduğunu iddia etmişdir. Eyni zamanda, teatr və kinoteatrları da təhsil müəssisəsi hesab etdiyindən, insanın mənəviyyatını korlayan filmləri gənclik üçün mənəvi zəhər adlandıraraq, çalışqan, vəzifəsinə bağlı müasir gənclər yetişdirmək naminə onları belə zəhərlərdən qorumağın gərəkliyini vurğulamışdır. “*Ancaq bilxassə*

sinemalar, çılpaq qadınların şəhvəti təhrik edən hərəkətləri, müvazinəsiz və tərəddiyə uğramış gənclərin eyş-nuşları (cünbüş, səfahət), zəvcinə ihanət edən zəvcənin mübalətsizliyi, zəvcəsini aldadan və varını-yoxunu bir əxlaqsız qadın uğruna sərf edərək çocuqlarını ac buraxan bir babanın misalı, kim bilir qaç gəncin başını döndürmüş və o “qəhrəmanlar” kimi yaşamaq arzu və meylini kəndisinə təlqin etmişdir” [143, s.127].

Bu məqamda Fərdin getdiyi bir tədbirdə diyarın məşhur musiqiçisi diyarın tarixini özündə əks etdirən 3 parçalı musiqi ifa edir. Bunun ilk hissəsində diyarın əfsanəvi – təbiətlə çatışib, ən az onun qədər əzəmətli olduğu dövr, ikinci hissəsində bəzən həzin, bəzən coşqun və dalğalı keçən təşəkkül dövrü, son hissəsində isə səadət və asayış içindəki indiki dövrü tərənnüm edilir. Ancaq bu məqamda belə sərbəst ölkə insanları qəhrəmanımızı heyrlər içində qoyur. Çünki heç kim heyran olduğu bu musiqini və musiqiçini alqışlamır. Bu da insanların pərəstişdən uzaq və sadə yaşayışına dəlalət edir. Onu da qeyd edək ki, hələ ilk günlərdə qəhrəmanımız bu ölkənin tarixi ilə tanış olmuşdu. Onun da keşməkeşli, əzablı və qanlı yollardan keçərək bu günə gəlib çıxdığını öyrənmişdi. Hətta bir parkda azadlıq qəhrəmanlarına qoyulan heykəli də görür. Hər nə qədər şəxsiyyətə pərəstiş edilməsə də, xalqı üçün canını ortaya qoyan şəxslər də unudulmur, qəlblərdə yaşadılır.

Bu cəmiyyətdə qəbul olunmayan bir qrup da qorxaq insanlardır. Vətəndaşın cəmiyyət qarşısında ən vacib vəzifələrindən biri də qorxaq olmamaqdır. *“Fərdlərin bu halı bir camaat üçün məhzi fəlakətdir. ...ta əzəldən qorxu tərbiyəsi istibdad üçün bir məsnəd olmuşdur. Məktəbdə fəlaqqə, ailədə yumruq, hökumətdə dayaq bu tərbiyənin əsasıdır. Məqsəd fərddə şərəf və heysiyyət duyğusunu öldürmək, gözünü yıldırmaq, hər dürlü cəsarət qabiliyyətini qırmaqdır”* [58, s. 45]. Azad bir cəmiyyətdə isə qorxu təlimi olmamalıdır. Burada şəfqət, təlqin, qanun, ədalət təlim və tərbiyənin əsasıdır. Bu səbəbdən də belə bir ölkədə qorxaqlıq üçün heç bir əsas olmamalıdır. Vətəndaşda şərəf, heysiyyət, cəsarət bu cəmiyyətin əsas ünsürüdür.

Bura qədər gördüklərindən və eşitdiklərindən onsuz da yetəri qədər heyrlənmiş Fərd növbəti söhbəti zamanı pirlərdən bu ölkəyə ilk gəlişi zamanı qapıçıların verdiyi sualları izah etməsini xahiş edir və ilk gün kor-koranə “bəli” deyə cavab verdiyi bu

sualların izahını duyduqca heyrdədən titrəməyə başlayır. O öyrənir ki, azad bir insan ola bilmək üçün Sərbəst insanlar ölkəsinin hətta nizamnaməsində də qeyd olunan vacib məsələlərdən biri nəfsinə hakim olmaqdır. Təsadüfi deyil ki, qəhrəmanımız ölkəyə daxil olanda keşikçilərin ona verdiyi ilk suallardan biri də “nəfsinə hakimsənmi?” olmuşdu. Daha sonra bu sual pirlər tərəfindən geniş şəkildə izah olunur. Onlar bildirirlər ki, ölkədə bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verilir. Hətta azadlıq ruhunun və qəlbinin məhz bu nöqtədə olduğu vurğulanır. Bildirilir ki, *“başqalarına qarşı hürr ola bilmək üçün, əvvəla, insan kəndi nəfsinə qarşı hürr olmalıdır. Kəndi nəfsinin əsiri olan birisi hürr olamaz... Hürr insanlar ölkəsinin nizamnaməsində zikr edilərək şiddətlə yasaq olan sifətlərin həpsi nəfsə əsirlik əsəridir. Məsələn, yalan, müdaxanə, tababbus, xəbərçilik, irtiqab, haqqa və vətəndaşlara qarşı qeydsizlik və ilaxırı hər o cümlədəndir”* [58, s. 54-55]. Ancaq pirlər onu da izah edirlər ki, nəfsdən doğan ehtirası tamamilə pis olaraq da dəyərləndirmək olmaz. İnsanı hərəkətə gətirən bu ehtiras zamanı o düzgün yolu seçərsə, yəni istədiyi şeyi doğruluqla, insanların yaxşı mənada etimadını qazanaraq əldə edərsə, bu yaxşı sayılır. Ancaq istəklərini yalan, yaltaqlıqla əldə edərsə, bu sərbəst ölkənin və azad insan olmağın prinsiplərinə və qaydalarına tamamilə zidd sayılır və belə insanların azad bir cəmiyyətdə yeri yoxdur.

Fərdə verilən digər suallar isə “Doğruluğu sevirsənmi?”, “Həqiqətə hörmət edirsənmi?” olmuşdu. İzah olunur ki, bu iki sual əslində eynidir. Doğruluğu sevən insan əlbəttə ki, həqiqətə də hörmət edəcəkdir. Ancaq ilk baxışda asan görünən bu məsələ zənn edildiyi qədər də asan deyildir. Adətən insanlar bunu sevdiklərini desələr də, həqiqətdə bundan o qədər də xoşlanmazlar. Yalnız azad yaşamaq arzusunda olan insanlar bunun vacibliyini dərk edir, dözümlü və hörmət olmasa, azadlığın da olmayacağını anlaşırlar.

Keşikçilər tərəfindən verilən növbəti sual “heysiyyət sahibisənmi” olmuşdu. Pirlər tərəfindən bu belə izah olunur: *“həqiqi izzəti-nəfsə gəlinə, bu, bir insanın daşdığı fikirlərinə, duyduğu hisslərə hər hal və təqdirdə kəndisinin sadıq qalması və hörmət etməsidir. Fikir və hisslərini dəyişdirən və saklayan (gizləyən – A.Ə.) insanlarda izzəti-nəfs axtarmaq əbəsdir. Aşkardır ki, bu kimi insanlar hürr olamazlar... Yalnız hər hal və mövqedə fikir və hisslərinə sadıq qalaraq icab etdiyi təqdirdə*

istehzaya, həqarətə, iztiraba, fəqrə və ehtiyaca təhəmmül edənlərdir ki, həqiqi izzətinə nəfs sahibidirlər. Hürri ola bilmək də bu kimilərin nəsibidir” [58, s. 62-63].

Ə. Ağaoğlunun diqqət yetirdiyi bir digər məsələdə də cəmiyyətdəki fikir ayrılıqlarıdır. Əsərdə vurğulanır ki, azad vətəndaş cəmiyyətinin olduğu yerdə fikir ayrılığı mütləq olmalıdır. İnsanlar kor-koranə başqalarının dediyinə inanmamalı, onların sözləri ilə oturub-durmamalıdır. Hər kəsin cəmiyyətdəki prosesləri şüurlu şəkildə dəyərləndirib mühakimə etmək bacarığı olmalıdır. Belə bir cəmiyyətin də əsas məziyyəti elə bundadır. Yoxsa, gözləri, əli-qolu, şüuru bağlı insanları idarə etməyə, onları istibdad yumruğu altında saxlamağa nə var ki?!

Vətəndaş cəmiyyətində insanlar rəhbər şəxslərdən nə isə istəyəndə onlara xüsusi müraciət şəkillərində müraciət etməz, bəzəkli-düzəkli ifadələrdən yayınarlar. Çünki istibdad insanları həmişə qorxu altında saxlamaq, rəhbərliyin hər kəsdən üstün olduğunu göstərmək üçün sadəlikdən uzaq durar, dosdoğru söz söyləyəni yekəbaşlıqda təqsirləndirər. Azad bir cəmiyyətdə dövlət idarəciliyindəki insanlar məhz vətəndaşlara xidmət etmək üçün bu vəzifədə olduqlarını bilir, insanlar da cəmiyyət üçün tələb olunan işləri yerinə yetirməyin onların borcu olduğunu anlayır. Ona görə də burada xahiş və rica deyil, tələb və istək anlayışı mövcud olur.

Müəllif əsərində həm də təlqin edir ki, sərbəst, azad cəmiyyətdə vətəndaş həm də nəzarət edən şəxsdir. Dövlət işlərinə, dövlət qulluqçularının fəaliyyətinə ictimai nəzarət onun borcudur. “Özünü ölkəyə və cəmiyyətə vəqf etmək” dövlət məmuru və xadimi olmaq əsl vətənpərvərlərə, xisləti pak olanlara xasdır.

Ə. Ağaoğlunun ən çox mübarizə apardığı zehniyyətin istibdad olduğunu deyən F. Sakal onun demokratizmlə ziddiyyət təşkil etdiyini anladığını, həmçinin ölkədə istibdadın mövcudluğunu və şiddətini bəzi ünvanlarla əlaqələndirdiyini bildirir: “Ünvanlar nə qədər şaşalı və mutantan, nə qədər yıldıızlı sözlərlə süslüdürsə, o ölkədə despotizmin o ölçüdə kök saldığını, xalqın o ölçüdə sindirilmiş, uyudulmuş və cahil olduğunu düşünür.

Ona görə istibdad sadəliyə təhəmmül edəməz; dosdoğru söz söyləyəni küstahlıqla, tərbiyəsizliklə və ukalılıqla ittiham edər” [143, s.133].

Bu cəmiyyətdə hüququn ictimai bir məfhum olduğu artıq dərk olunmuşdur. Çünki

əgər cəmiyyət bir insandan ibarət olsa idi, o zaman onun haqqını müdafiə etmək kimi bir problemi olmazdı. Ona görə də vətəndaş cəmiyyətində “haqqı müdafiə vəzifədir” və bu vəzifə yerinə yetirilməsə, cinayət sayılır.

Əsərlə tanış olarkən görürük ki, müəllif haqq-hüquq məsələsinə də önəm verir. Bu da təbiidir. Çünki hüquq Avropa həyat tərzində çox mühüm amildir. *“Qərb mədəniyyətinin Şərq üçün ən çox aktual olan bu sahəsi artıq inkişafın sivilizasiya qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq dünyanın bir çox bölmələrində intişar tapmış, iqtibas əsasında yayılmışdır”* [33, s. 42].

İstər hüquq, istərsə də əxlaq məsələsində, müəllifin fikrincə, əsas meyar vicdandır. Bu mövzuya Ə.Ağaoğlu hələ 1922-ci ildə Ankarada çap olunan “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetində ilk dəfə silsilə şəklində dərc etdirdiyi “İxtilalmı, inqilabımı” əsərində də münasibət bildirərək yazır: *“Vicdani-ümuminin təsvib və iltizam etdiyi hər şey həm əxlaqi, həm hüquqidir... Təbiri-əhərlə hər nevi hüquq və əxlaqın və binaileyh, hər nevi hökumət və hakimiyyətin yeganə mənşəyi camaatdır, camaatın vicdani-ümumisidir”* [80, s.12].

Pirlərin son olaraq izah etdikləri bir məsələ də azad bir cəmiyyətin təməl daşı olan “təavün”dür. Bu insanların bir-birinin qeydinə qalıb, yardım etməsidir. Çünki *“kəndinə hürriyyəti, əfəndi deyən bir camaat üçün arasında mənəvi və maddi fəqriyyə və ehtiyaca tutulmuş vətəndaşların mövcudiyyəti ağır bir ləkədir.*

Bu hal camaatın vəzifəsini yapamadığına dəlildir. Vətəndaş dediyin adam cahil və ya əxlaqsızdırsa, dilənçi və yaxud acdırsa, məsuliyyət camaatındır. Böylə bir camaat ya vəzifələrini anlamıyor və ya onlara baxmıyor ki, hər iki hal da əskik olduğu aşkardır” [58, s. 113].

Azad insan ac, dilənçi ola bilməz. Bütün cəmiyyət üçün ləkə olan bu vəziyyəti isə zorakılıq yolu ilə deyil, vətəndaşlıq vəzifəsini yerinə yetirməklə aradan qaldırmaq lazımdır. Çünki, sərbəst ölkədə ancaq əmək qabiliyyətini itirmiş vətəndaşlara yardım edilir. İşsizlərə isə yalnız iş tapılana qədər bu kömək olunur. Azad bir cəmiyyətdə əmək qabiliyyəti olan hər bir şəxs üçün potensialına uyğun iş tapılır və əgər özünə azad deyən bir şəxs bu işi görmək istəmirsə, o zaman həbs olunur.

Müəllif yuxarıda sadaladığımız nüanslara, xüsusən də, dövlət və fərdin qarşılıqlı

münasibətləri məsələsinə 1933-cü ildə çap olunan “Dövlət və fərd” əsərində də geniş yer vermişdir: *“Dövlətlə fərd arasındakı əlaqə və münasibətləri yəni mütəqabil fəaliyyət və səlahiyyətlərinin hüdudunu təsbit məsələsi mütəfəkkir bəşəriyyəti ta Əflatun zamanından bəri düşündürməkdə və məşğul etməkdədir”* [59, s. 3].

Ə. Ağaoğlu üçün azad, demokratik cəmiyyətə sahib olmaq, xüsusən də türk dünyasında *“Türk qafasının, türk qəlbinin, türk məsaisinin açılması, yəni türk fərdinin inkişafı”* [59, s. 75] ən əsas məsələlərdən biri idi. *“Mən Şərq millətlərinin geriləmələri səbəbini hürriyyətsizlikdə buluyorum”* [59, s. 140] söyləyən müəllif bütün əsərlərində xalqını öz azadlığı, xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə hər zaman qəlbən, ruhən hazır olmağa çağırırdı.

Ə. Ağaoğlu əsərində vətəndaş cəmiyyətini elə obrazlı bir şəkildə təsvir edir ki, bizim üçün utopik sayılacaq bu quruluşun təsvirinin hər sətrində sanki Nizaminin “xoşbəxtlər ölkəsinə” səyahət etmiş oluruq. Bəlkə, doğrudan da, bu cəmiyyətin realda mövcudluğu elə xoşbəxtlər ölkəsini yaradacaq.

Beləliklə, deyə bilərik ki, əsər başdan sonadək müqayisə və təhlillər üzərində qurulub. Bunun üçün müəllif bir qütbdə Sərbəst insanlar ölkəsini və oranın pirlərini, digər qütbdə isə Fərdin qaçdığı cəmiyyəti yerləşdirir. Müqayisə işini də Fərdin üzərinə qoyur. Hər gördüyü hadisəni heyranlıqla izləyən Fərd keçmiş günlərini yada salaraq müqayisələr aparır. Bəzən o dərəcədə heyranlənir ki, şübhə və tərəddüdlər içində belə bir cəmiyyətdə yaşaya bilməyəcəyi qorxusu ilə də qarşı-qarşıya qalır. Daxilindəki istibdaddan, köləlik ruhundan xilas olmaq istəyən qəhrəmanımız bunun üçün əlindən gələni etməyə çalışsa da, illərdir ki, orda kök salan illətdən asanlıqla qurtula bilməyəcəyini də anlayır: *“Bu məmləkət o qədər qəribə, o qədər əcaibdir ki! Heç bir şeyi bizimkinə bənzəmiyirdi. Hər şeyi yenidən öyrənmək, hər şeyə yenidən alışmaq lazımdı.*

Halbuki mən bütün qayretlərimə rəğmən, əski ehtiyatlarımdan bir dürlü ayrılamıyordum. Məsələn, birisi ilə görüşərkən əski üslub daim dilimin ucuna gəliyor, məqam sahibi birisinin yanında əllərim mütləq bir-birinə çatıyor, dodaqlarım gülümsüyor və bəyan olunan fikri qəbul etmədiyim halda, ağzımdan qəbul və mədh kəlmələri fırlıyor.

... Bəzən kəndi-kəndimə o qədər kızıyorum ki, inanmazsınız, xəyalıma intihar etmək fikri belə gəliyordu. Fəqət mən bu fikirdən dəxi utanıyorum” [58, s.122]. Bu sözlərlə də müəllif göstərmək istəyir ki, azadlıq asan udula bilən bir loğma deyildir, xüsusilə də, daxilində istibdad qaydaları hökm sürən insanlar üçün. Yuxarıda M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” əsərindən gətirdiyimiz nümunədəki kimi, belə insanlar azadlığı qəbul edə bilməyəndə onu gətirəni məhv etməyə çalışırlar. Bu mümkün olmadıqda isə özlərini.

Bütün çətinlikləri qeyd edən müəllif Fərdin dilindən sanki bütün türk xalqına müraciətlə ümid dolu, motivasiyaedici bir çıxış edərək təslim olmamağa, hər cür çətinliyə sinə gərməyə dəvət edir. Yazdığı bu əsərin də faydalı olacağı ümidi ilə millətinə səslənən Ə.Ağaoğlu onları daxili qorxularından azad olmaq, bədbin fikirlərdən qurtulmaq üçün ən azından cəhd etmələrini istəyir: *“... sən də qayret edəsin, kəndini müraqibə (nəzarət – A.Ə.) altına alasın, mütəmadiyənlə sözlərinə, hərəkətlərinə diqqət edəsin və nizamnamədə yazılı maddələrə hərfi-hərfinə riayət edəsin! Hayır! Hayır! Çalışacağım və mütləq müvəffəq olacağım”* [58, s. 123].

“Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərini oxuyarkən oxucu bir daha əmin olur ki, azadlıq, ona qovuşmaq, onu əldə etmək, qoruyub saxlamaq çox çətin olduğu qədər də məsuliyyətli bir işdir. Bəşər tarixində baş verən bütün hadisələr sübut edir ki, azadlığa aparan yol ağır mübarizələrdən, mücadilələrdən keçir. Buna görə də müəllif oxucusunu azad cəmiyyətə sahib olmaq üçün güclü inama, əqidəyə, iradəyə sahib olmağı tövsiyə edir və onu inandırır ki, azadlıq cəmiyyətin canıdır, hərəkətverici qüvvəsidir. Odur ki, müəllif digər əsərlərində olduğu kimi bu əsərində də ədalətli cəmiyyətin qurulmasını ilk növbədə “mənəvi-əxlaqi təmizlənmədə və təkamüldə görür”.

Ə.Ağaoğlunun baş redaktorluğu ilə çıxan gündəlik siyasi-ictimai-müstəqil türk qəzeti “Akın”ın 1933-cü il iyun saylarında 8 təfriqədə dərc olunmuş “Vicdan diyarında” əsəri də ideya baxımından “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatı ilə səsləşir. Əsər iki dostun dialoqu ilə – birinin digərinə vicdanın mövcudluğunu və bu vicdanın da bir diyarı olduğunu sübut etməyə çalışması ilə başlayır. Dostun təlimatı ilə gözlərini yumaraq, daxilinə dalan qəhrəman uşaqlıq dövründən başlayaraq, bütün ömrünü, həyatında baş vermiş mühüm hadisələri, qohumlarını, təsadüf etdiyi insanları,

onların hal və hərəkətlərini bir-bir xatırlayır. Gözlərini açdıqda isə təəccübünü gizlədə bilmir. Çünki o artıq heç görmədiyi, bilmədiyi bir yerdə – vicdan diyarındadır. Dostu ona buraya mənən gəlindiyini, ayaqları ilə gəzərək deyil, ruhun qanadları ilə uçub gəldiklərini izah edir.

“Sərbəst insanlar ölkəsi”ndə olduğu kimi, bu diyarın da öz qayda-qanunları vardır. Ad söyləmək, kiməsə iltifat etmək yasaqdır. Burada da qəhrəmanları qapıçı qarşılayır. Məlum olur ki, onlar bu diyarın ən böyük və ən mühüm mərasiminə, on ildən bir qurulan, vicdanları mühakimə edən məhkəməyi-kübraya təsadüf ediblər. Məhkəmə zalına daxil olduqda atəşdən “Vicdan diyarı” yazısı görünür. Xatırladaq ki, “Sərbəst insanlar ölkəsində” də həmçinin qala qapısının üzərinə qızıl hərflərlə Sərbəst insanlar ölkəsi yazılmışdır. Zalda mühakimə olunacaqlar arasında tanıdığı bir çox qəzetçi və xocalarını gördükcə qəhrəmanın peşmanlığı, qorxusu, əndişəsi, heyrəti daha da artır. Mühakimə olunanlar məhkəmə prosesi zamanı öz vicdanları ilə qarşı-qarşıya qoyulur. Vicdanları kölgə şəklində gözlərinə görünərək hesab sorur, daima yanlarında olduğunu, bir dəqiqə belə onları tərk etmədiyini, lakin bu insanlara sözünü keçirəmədiyini üzlərinə vurur: *“Yapmayınız! Günahdır! Rəhbəri olduğunuz xalqı ixtilafa, iftiraqa (dağılma, ayrılma – A.Ə.) düşürməyiniz! Zəyə olan vaxtlərin, tökülən qanların vəbalı həp sizin üzərinizədir! Yazıqdır!”* – demiyormuydum! Siz camelərdə, məscidlərdə moizə verirkən, xalqın dimağını xürafə və əfsanələrlə pozarkən sizə vəzifəniz xalqı doğruluq, ədalət, təəvün (əl tutma, yardım etmə – A.Ə.), ehsan, şəfqət, mərhəmət kimi yüksək xislətlərə dəvətdir, – demiyormuydum! Qüvvət sahibi adamlara yarımaq üçün zülmü, cəfani, haqsızlığı Allahın kəlamı ilə sətr etməyə (örtməyə – A.Ə.) çalışdığınız zaman önünüə keçərək, yapmayınız!, hesab günündən qorxunuz, – deyə ixtaratda bulunmuyormuydum? [60, ç].

Müəllif, əslində, özünün yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə malik cəmiyyət arzusunu kölgə vasitəsilə dilə gətirir, bu xüsusiyyətləri insanlara aşılamağa, onları yanlış yoldan uzaqlaşdırmağa çalışır. O, millətin zehni ilə oynayanları, bariz bir həqiqəti inkar edənləri, qiymətli işi dəyərsizləşdirənləri, xalqa pisi yaxşı, haqsızlığı haqq, zülmü ədalət kimi göstərənləri, əmanətə xəyanət edənləri, zənginliyi şərəf və heysiyyətin fəvqünə çıxaranları cəmiyyətin qatilləri kimi dəyərləndirir, həqiqəti

söyləməyin, haqqı müdafiə etməyin nə qədər yüksək bir zövq olduğunu bildirir.

Göründüyü kimi, imzasız dərc olunan bu əsər “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatı ilə mövzusu, ideyası, süjeti, hadisələrin təsviri baxımından uyğunluq təşkil edir. Digər tərəfdən də, baş redaktorların öz əsərlərini bəzən imzasız yayımladıqları təcrübəsinin mövcudluğunu da nəzərə alaraq, ehtimal edirik ki, “Vidən diyarında” əsəri də Ə. Ağaoğlu qələminin məhsuludur.

Ə. Ağaoğlunun vətəndaş cəmiyyəti problemindən bəhs edən əsərlərindən biri də Cümhuriyyət quruculuğunun ilk illərini ələ alan “Cəmiyyət həyatımızda nöqsan prinsiplər” adlı yazısıdır. Əsərin əvvəlindən elə təəssürat yaranır ki, müəllif problemlə bağlı sanki yoldaşları ilə fikir mübadiləsi edir, amma yazının gedişindən, üslubundan, opponentin adının çəkilməməsindən, daha çox isə irəli sürülən mülahizələrdən sual verənin də, onları cavablandırmanın da elə Ə. Ağaoğlunun özü olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Yazıda müəllifin Cümhuriyyət və Avropa mədəniyyəti problemləri ətrafında düşüncələri əksini tapmışdır.

Ə. Ağaoğlu Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşmaq sahəsində görülən tədbirləri “div addımlar” adlandırırsa da, bunları yetərsiz sayır. *“Geyim ayrılığı belə qalxdı. Erkəklərimiz kimi qadınlarımız da tıpqı avropalılar kimi geyiniyorlar. Və bu gün İstanbul sokaklarında bir türk üçün belə türkü avropalılardan ayırd etmək və ilk görüşdə tanımaq imkansız olmuşdur”* [65, s.3]. O, zahiri görkəmin avropalaşmaq olmadığını diqqətə çatdırır və əlavə edir: *“Bunlar həp doğru. Fəqət işin artıq olub-bitmiş olduğuna inanırsaq, kəndimizi aldatmış oluruq. Hənz arada pək çox ayrılıqlar var və mənəcə, əsl avropalaşmaq, bu ayrılıqlar qalxdıqdan sonra olacaqdır. Şapka, redinqot, silindr, frak, mədəni və cəza qanunları, qadınlarla erkəklərin bərabərliyi, bunlar həp avropalaşmaq əlamətləridir. Fəqət tam deyildir, daha lazımdır”* [65, s.3]. Ə. Ağaoğlu birisinin Avropa libası geyinib minbərə çıxmasını, yaxud məhkəmələrdə yalançı şahidlərin olmasını, hiyləgərliyin, haqqa, ədalətə arxa çevirməyin Avropa dəyərlərinə uyğun olmadığını vurğulayır və Monteskyönü, Bokkaççonu oxumağı tövsiyə edir. O yazır ki, avropalılar əsrlərcə davam edən savaşlardan, inqilablardan sonra bugünkü mədəniyyətin əxlaqi əsaslarını qurdu. Bizim borcumuz da o əxlaqi əsasları mənimsəməkdir. Haqqa, verilən sözlərə, prinsiplərə, doğruluğa bağlılığı

Avropanın təməl daşları adlandıran müəllif bunların bizim mədəniyyətimizdə də mövcud olduğunu, lakin ona kifayət qədər dəyər verilmədiyini qeyd edir. *“Vəzifəni ehmal etmək bir qəbahət sayılmazdı və adət olmuşdu. Prinsip nədir, bilməzdi, tanımazdı. Hələ vaxtı gəlinə – mənfəət mövzusu bəhskən – qurnazlıq yapmaq, söz tutmamaq, iyyə, gözələ, haqqa qarşı arxa çevirmək bir mərifət, bir fəzilət və məharət kimi sanılırdı”* [65, s.3]. Müəllifin fikrincə, əgər biz əvvəlki ruhi halətlərimizi mühafizə etsək, heç bir zaman Avropa ilə yan-yana gedə bilmərik, həmişə geridə qalmağa məhkum olarıq.

Ə.Ağaoğlu sözügedən yazısında toxunduğu problemi, ondan çıxış yollarını və nə etməli olduğumuzu da göstərir: *“Biz bəhəməhal işin ruhi və mənəvi cəhətini də mənimsəməliyiz, əski mədəniyyətin etiyadlarından, tərz və tövrlərindən, örf və adətlərindən sıyrılıb aldığımız mədəniyyətin bu cəhətlərini də mənimsəməyə çalışmalıyıq. Bu sahədə mühərrirlərimiz, müəllimlərimiz, mütəfəkkirlərimiz, şairlərimiz üçün ödənəcək bir çox vətəni borclar vardır. Cümhuriyyət bizi Avropaya götürüyor, Avropa ailəsi arasına sokuyor. Biz oraya əlbisələrimiz kimi içimizi də təzələyərək girməliyiz. Yoxsa frak və silindrlə mindər üzərində bağdaş qurub oturmuş kimi qalırıq”* [65, s.3].

Bu əsər bizə günümüzün problemlərini və Avropadan nələri əxz etməyin lazım olduğunu bir daha xatırladır.

Ə.Ağaoğlunun “Milliyyət” qəzetində dərc edilmiş “İnsana hörmət” adlı əsəri cəmiyyət həyatında davranış qaydaları, insanlararası münasibətlərin tənzimlənməsi, qarşılıqlı hörmət şəraitində yaşamaq, nəzakətli olmaq kimi məsələlərin təlqinində və təbliğində həsr olunmuşdur. Müəllif yazıda nəql edir ki, Don Kixot xarakterli bir dostu ara-sıra onu ziyarət edir və “qurduğu şatolardan” söz açır.

Onun növbəti gəlişi də hay-küylü olur. Belə ki, qışqıra-qışqıra gələrək, bir şey tapdığını söyləyir və Ə.Ağaoğludan bunu qəbul etdirə bilib-bilməyəcəyini soruşur. Yaranmış maraqlı dialoq əsnasında nəyin tapılmasına dair müəllifin sualına dostu belə cavab verir: *“– Panase – yəni, hər dərдин ilacını!*

– O öylə bir məcundur ki, qəbul edildiyi dəqiqədən bütün dərdlər kəndi-kəndinə qalxar!

- *Canım açıq söyləsənə! Bu məcun nədir?*
- *İnsana hörmət! Nəfsi-başərə sayğı!!*” [67, s.2].

Dostların söhbətindən məlum olur ki, bu məcun üç maddəli bir düsturdan ibarətdir:

“1. Hər kəs başqasından kəndi şəxsinə hörmət edilməsini tələb etmək haqqını haizdir.

2. Hər kəs başqasının şəxsinə hörmət etmək vəzifəsi ilə mükəlləfdir!

3. Hər kəs hər kəsin şəxsinə hörmət edilməsinə baxmaqla mükəlləfdir” [67, s.2].

“Don Kixot” əmindir ki, bu kəşf cəmiyyətə sirayət edilərsə, onun tətbiqi təmin olunarsa, cəmiyyət yaşayışından bütün acılar və pisliklər aradan qalxar.

Bunun xeyli çətin olduğunu bildirəndə həmsöhbəti bəzi ölkələrdə, məsələn İngiltərədə bu düsturun qismən tətbiq edildiyini, yaxşı nəticələrə nail olduğunu misallarla sübuta çalışır. O, nəql edir ki, məsələn, İngiltərədə bir gün sərgidən çıxarkən prenslərdən biri qələbəlik arasından keçmək üçün, ona yol verməyən ingilisin köksündən itələmişdir. İngilis isə müqabilində onu məhkəməyə verir və nəticədə prens üç gün həbsə məhkum edilir. “Don Kixot”un gətirdiyi digər misallar da ibrətamizdir və belə ki, sözügedən ölkənin qanunlarına görə, hər hansı bir vətəndaş haqsız yerə həbs edildiyi zaman, digəri bunu duyarsa, mütləq ilk məhkəməyə müraciət edərək xəbər verməyə borcludur. Hakim də öz növbəsində, polis qanunsuz hərəkətini aşkarlayarsa, dərhal həbsdəki günahsız vətəndaşı sərbəst buraxaraq, yerinə həmin polisi məhkum etməyə məsuldur. Əgər hakim də vəzifəsini ehmal edərsə, onun özü də qanun qarşısında məsuliyyətə cəlb edilir. Dost yenə əlavə edir ki, məhz bu qayda-qanunların tətbiqi nəticəsində İngiltərədə qarşılıqlı hörmət adət halını almışdır. Zəngin-fəqir, qüdrətli-qüdrətsiz olması ayırd edilmədən, hər kəs qarşısındakını özünə bərabər hesab edir.

Əsər müəllifinin qənaəti maraqlı və doğrudur: *“Bizdə də Cümhuriyyətin qurduğu əsaslar o yolu iltizam etmişdir. Ana qanunlarımızdan biri diyor ki, “Hər türk hürr doğar, hürr yaşar!” Sonra başqası da diyor ki, “Hürriyyət – başqasının hürriyyətini ixlal etməmək şərti ilə – sərbəst hərəkət etməkdir!” ...Fəqət nə çarə ki, qanun vəz edilir-edilməz həməən bütün fəzilətlərini təhəqqüq etdirəmiyor. Arxamızda minlərcə*

sənə sürən istibdad və təhəkküm dövrü vardır ki, ruhlarımız üzərində dərin izlər buraxıb getmişdir. ...Bu iz qalxmadan nasıl hər kəsin hər kəslə əlaqədar olmasını tələb edə bilərsiniz? [67, s.2]. Sonda müəllif dostunun çarə axtarışına cavab olaraq, bunun nə onun, nə özünün, nə də başqa hər hansı bir fərdin əlində olmadığını, bu imkanı hazırlamağın yalnız Cümhuriyyət inqilabına aid vəzifə olduğunu dilə gətirir və dialogu yekunlaşdırır.

Şərq-Qərb problemi, onlar arasındakı münasibətlər Ə.Ağaoğlunu daim düşündürmüş və ədib, demək olar ki, 1920-30-cu illərin məhsulu olan əsərlərinin böyük bir qismini bu məsələyə həsr etmişdir. Hələ Malta sürgünü zamanı qələmə aldığı, 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “Üç mədəniyyət”, 1930-cu ildə yayımladığı “Sərbəst insanlar ölkəsində” və s. kimi əsərlərində Ə.Ağaoğlu Şərq-Qərb münasibətləri, onların mövcud durumu ilə bağlı fəlsəfi-nəzəri görüşlərini sərgiləmişdir. O, “Sərbəst insanlar ölkəsində” Şərq ətalətinin köklərini məharətlə açıqlamışdır. Mütəfəkkir ədib Şərq-Qərb həyat, təfəkkür tərzini müqayisə edərək fikrini daha da konkretləşdirir: “*Şərqdə fərdlər haqqa qarşı hissizdirlər, qeydsizdirlər. Bu gün birisinin, yarın ötəkinin haqqına təcavüz olunuyor. Kimsə mütəəssir olmuyor, kimsə haqqı müdafiəyə qalxışmıyor. Get-gedə hər kəs eyni hala düşüyor. Sonunda haqq məfhumu ortadan qalxıyor... Halbuki, bunun əksi olan Qərbdə birisinin haqqına qarşı vaqe olan bir təcavüzü ötəki vətəndaşlar dəf edərlər. Haqqa təcavüz edənin cəzalanmasına qədər çalışırlar*” [58, s.106].

İdeya mübarizəsinin, cəmiyyətin və Cümhuriyyətin gələcək taleyi ilə bağlı plüralizmin gücləndiyi bir vaxtda Ə.Ağaoğlu da özünə dogma bildiyi mövzuya təkrar-təkrar qayıdır və qəzet səhifələrində məsələ ilə bağlı maraqlı yazılarla çıxış edirdi. Bu mənada, onun “Cümhuriyyət” qəzetində dərc etdirdiyi “İki zehniyyət” adlı əsəri həm aktuallığı, həm də ideyası ilə maraq doğurur. Müəllif burada Şərq-Qərb həyat tərzinin fərqlərini qabartmış, qarşı-qarşıya qoymuş, ictimai həyatı, ictimai təsisatları müqayisə etmiş, əsrlərdən bəri Şərqlin Qərbə nəzərən geri qalmasının səbəblərini aşkarlamış və irəli getmək yolunun nədən ibarət olduğu barədə fikir bildirmişdir. Ə.Ağaoğlu əsərini taleyüklü bir sualın cavabına həsr etmişdir: “*Nədən İtaliya yanibaşındakı əhalisi nisbətən az olan və lakin sərvət etibarilə Həbəşistandan yüzlərcə dəfə üstün olan*

İsveçrəyə saldırmıyor da, gedib üç min kilometrlik məsafədə bulanan əhalisi çox və sərvəti heç olan ibtidai bir ulusa saldırıyor?” [69, s.3]. Avropanı, Şərqi, eyni zamanda avropalıları, şərqiləri də dərinlən tanıyan birisi bu suala qısa, amma dolğun cavab verir: *“Çünkü İsveçrəni yutmaq qolay iş deyildir. Çünkü İsveçrə məğlub olsa belə, hər isveçrəli insanın boğazına tıxanar və ölünməyə qədər onu hırpalır”* [69, s. 3].

İlk baxışda sualın bu cavabla bitdiyini düşünmək olardı. Amma Ə.Ağaoğlu oxucunu tam məlumatlandırmaq, maarifləndirmək üçün tarixə nəzər salır, Almaniya–Fransa münasibətlərini diqqətə çatdırır, Avropa xalqlarının öz torpaqları uğrunda amansız savaşından söz açır və yazır: onlarda milliyyət duyğusu o qədər dərinləşmiş, qüvvələnmiş və qarşısızalmaz bir hal almışdır ki, ən zəif xalq belə bu yoldakı iddialarından əl çəkməyi özləri üçün şərəfsizlik və heysiyyətsizlik sayır. Buna görə də avropalılar bir-birindən qorxurlar və bir-birinə hücum etməkdən mümkün olduğu qədər çəkindiklərindən onlar ağalıq etmək üçün ən münasib yeri Şərqdə axtarırlar. Bunun da səbəbini Ə.Ağaoğlu dəqiq ifadə edir: birincisi, Şərq millətlərinin zəif olmaları, ikincisi, onlarda milli şüurun və milli hissin oyanmamış olmasıdır. Ə.Ağaoğlunun fikrincə, Avropalı bir yeri işğal etdisə, ondan rahatlıqla əl çəkməz, *“avropalı zorla girmiş olduğu bir avropalı çevrədə arxasıkəsilməz və getdikcə şiddətlənən bir xüsumət və ədavət havası içində yaşar. Şərqdə isə xatirə çox qısaadır. Pək az bir zaman sonra hər şeyə alışır və hər vəziyyətə uyar”* [69, s.3]. Müəllif Hindistanın təmsalında Qərbin çirkin, Şərqin müti siyasətini ifşa edir. Qərblə öz haqqını cəsarətlə müdafiəyə qalxır, xarakter nümayiş etdirir, Şərqli kölə taleyi ilə barışmağı üstün sayır. Ə.Ağaoğlu almanlar tərəfindən işğal olunmuş Brüsseldə bir mağazada alış-veriş zamanı qarşılaşdığı hadisəni nəql etməklə fikrini əsaslandırır. Belçikalı satıcı qız alman markını almaqdan qətiyyətlə imtina edir: *“Qız üzümüzə hiddətlə baxaraq: – “Biz mark filan tanımırıq!” – dedi.* [69, s.3]. Satıcı qız bununla da kifayətlənməyib, almanların ünvanına təhqiramiz ifadələr işlədir. Bu hadisənin iştirakçısı olan Ə.Ağaoğlunun çıxardığı nəticə ilə razılaşmamaq olmur: *“Təbii, almanlar böylə bir məmləkətdə rahat qalamazlardı, qələbə çalsalardı belə”* [69, s. 3]. Avropalı yerləşdiyi Şərq ölkələrində rahatlıqla tərəfdarlar, dostlar, sədaqətli bəndlər tapır. Bundan sonra həyat axarına düşür: Avropalı yeyir, içir, bolluq içində yaşayır, irəliləmək üçün

durmadan çalışır, təyyarə istehsal edir və s. Şərqli isə *“Bu fani dünyaya dəyməz fazla təlaşa!”* – deyə yuxuya dalır. Ə. Ağaoğlunun yekun qənaəti budur: *“İşdə, iki dünya arasındakı bu zehniyyət fərqi mövcud qaldıqca, müqəddəratları da kəndi-kəndinə təyin edilmiş olacaqdır”* [69, s.3]. Müəllifin təqdimatında Yaponiya yeganə Şərq ölkəsidir ki, insanları hələ 1852-ci ildə Amerika hərbi gəmisi gördükləri ilk gündən həqiqəti anlamış və dayanmadan çalışmışlar. Onun nəticəsində də bu gün şərəfli bir mövqe tutmaqdadırlar. Türk milləti də gec olsa belə, bugünkü əzmi ilə qeyb etdiklərini yenidən qazanmış və qazanmaqdadır. Ə. Ağaoğlu sonda digər Şərq ölkələrinə də heç olmazsa, Həbəşistanın başına gələn olaylardan dərs çıxarmağı tövsiyə edir.

Beləliklə, təhlilə cəlb etdiyimiz əsərlərində Ə. Ağaoğlu vətəndaş cəmiyyətinin örnək modelini və bu cəmiyyətin fərdinin ideal obrazını yaratmaqla özünün demokratik, dünyəvi, hüquqi dövlət quruluşu ilə bağlı baxışlarını ifadə etmişdir.

2.2. Mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təbliği

Milli ictimai fikir tariximizdə özünəməxsus şərəfli yer tutan Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığı bütün dövrlər üçün aktual olan çoxsaylı problemlərə orijinal yanaşması ilə diqqəti çəkir. Böyük mütəfəkkirin əsərlərində Şərq-Qərb dioxatonomiyası, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu, mənəvi-əxlaqi dəyərlər, islam və müasirlik kimi mövzular mühüm yer tutmaqdadır. Tanınmış araşdırıcı Ş. Hüseyinov bu fikirlərində tamamilə haqlıdır ki, Ə. Ağaoğlu *“XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısı hüdudlarında formalaşmış Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin böyük mütəfəkkir nümayəndəsidir. Onun dünyagörüşü özünəməxsus milli ideya və qərbçilik görüş və baxışlarının sintezindən ibarət olmuşdur”* [33, s.3].

Ə. Ağaoğlu zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığının bütün sahələrində olduğu kimi, bədii-fəlsəfi nəsrində də onu düşündürən müxtəlif problemləri, o cümlədən mənəvi-əxlaqi saflaşma məsələsini özünəməxsus şəkildə qələmə almışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatının hər zaman aparıcı mövzularından olmuş mənəvi dəyərlər problemi mühacirət ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. N. Cabbarlı sözügedən

məsələ ilə əlaqədar yazır: *“Bu problem siyasi mühacirətimizin 70 il ərzində yaxın və uzaq xarici ölkələrdə yürütdüyü “Azərbaycan davası”nın da əsas hədəflərindən olmuşdur. Mühacir yazarlarımız da bu mövzuya biganə qalmamış, müxtəlif janrlarda yazdıqları əsərlərdə mənəvi-əxlaqi problemləri bədii tədqiqatın predmetinə çevirmişlər”* [14, s.50].

Ə.Ağaoğlunun “Milliyyət” qəzetində çap edilmiş “Ən böyük əskiyimiz” adlı bədii-fəlsəfi nəsr nümunəsi də bu cəhətdən səciyyəvidir. Müəllif əsərində qeyd edir ki, dostları ilə birlikdə tez-tez görüşür, ən müxtəlif mövzular ətrafında fikir mübadiləsi aparırlar. Dostlar yenə toplanmış, onları narahat edən bir məsələni müzakirə edirlər: Nəyə görə türk mütəfəkkirləri irəli gedə bilmir, digər ölkələrdən geri qalırlar, fikir sahəsində üzərlərinə düşən rolu oynaya bilmirlər? Halbuki, bizim də Avropanın, Amerikanın ən məşhur məktəblərində təhsil almış kifayət qədər ziyalılarımız vardır. Müxtəlif elm sahələri ilə məşğul mütəxəssislərimiz olduğu halda, ortalıqda hər hansı bir elmin, ədəbiyyatın, məktəbin yoxluğundan şikayətlənən yoldaşının sualına cavab axtaran Ə.Ağaoğlu başqa bir dostunun *“Məncə, bu becəriksizliyin tək səbəbi içimizdə tanıdığımız bir xəstəlikdir ki, həm zəkamızı və həm də iradəmizi fəlcə uğratmaqdadır. Bu xəstəlik babalarımızdan miras aldığımız eqoizmdir”*, [63, s.2] – cavabı ilə razılaşır.

Tədbirdəkilər Yaponiyanı, Fransanı misal çəkərək orada çalışan alimlərin, ədiblərin millətin tərəqqisi yolunda təmənnəsiz fəaliyyətlərini yüksək dəyərləndirirlər. Çünki onlar nə pul, nə əyləncə, nə də rahat yaşayış fikirləşirlər, araşdırmaq, tapmaq, məmləkətlərinə və bəşəriyyətə xidmət etmək bu insanların yeganə zövqləri olmuşdur.

Ə.Ağaoğlu əsərində çıxış yolu kimi təlqini məsləhət görür. Təlqinin isə canlı nümunələr və ədəbi tiplər olmaq üzrə, iki növünü göstərir. Ədəbiyyatı ən qüvvətli bir tərbiyə vasitəsi hesab edən müəllif fransız, rus ədəbiyyatının həmin xalqların ictimai həyatına təsirinə dair misallar gətirir, eyni zamanda yazır ki, *“fəqət bu kimi tipləri yarada bilmək üçün də mühərrir yazı qabiliyyətindən başqa, bir də pək yüksək duyğular, insani əndişələr ilə mücəhhəz olmalıdır. Xalqın ehtiraslarını və ibtidai insiyaqlarını oxşayaraq, satış arxasından koşanlar bu tipləri yaradamazlar. Mühərrir həm kultür sahibi [olmalı] və həm də yüksək kultür ideali arxasından koşmalıdır ki, yaradıcı ola bilsin. Dua edəlim ki, bu kimi mühərrirlər bizdə də yaxınlarda çıxa*

bilsinlər ki, mənəvi yıkanma dövrü bizdə də açılsın!” [63, s.2].

Ə. Ağaoğlunun “Ən böyük əskiyimiz” sərlövhəli bədii-fəlsəfi nəsr nümunəsi XIX əsr Azərbaycan maarifçilərinin yazılı irsini xatırladır. Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani kimi sənətkarlar da xalqı ətəldən, cəhalətdən xilas etmək, elmə, təhsilə, mədəniyyətə qovuşdurmaq üçün bu mövzularda əsərlər yazır, gerilikdən xilas qabaqcıl ölkələrin bu yöndəki nailiyyətlərini nümunə götürməkdə, təcrübələrindən bəhrələnməkdə görürdülər.

Milli-mənəvi dəyərlər problemini qabardan əsərlərdən biri də Ə. Ağaoğlu yaradıcılığında özünəməxsusluğu ilə seçilən, “müəyyən avtobioqrafik ştrixlərə malik olan” (Ş. Şamioğlu) “Mən nəyəm” [75] bədii-fəlsəfi essesidir. Bu əsər, Xalq yazıçısı Anarın təbirincə desək, özünütdəqiqin, özünüanalizin maraqlı örnəyidir [7].

Əsərin kitab şəklində ilk – 1939-cu il nəşrinin “Ən söz”ündə belə bir qeyd var: *“Mən nəyəm” 5 eylül 1936-da çıxmağa başlamış, beş məqalədən sonra 19 ikinciqanun 1939 tarixinə qədər bu yazılara davam ediləməmişdir. Bu tarixdə ... müqəddiməsi ilə dörd məqalə daha nəşr edilmişdir*”. Burada yanlışlığa yol verilmişdir. Belə ki, sözügedən əsər ilk dəfə “Cümhuriyyət” qəzetinin 5-14 eylül (sentyabr) 1936-cı il saylarında beş təfriqə halında dərc olunmuş, sonra isə müəyyən fasilə verilmişdir. Lakin əsərin yenidən nəşrinə 19 ocaq (yanvar) 1939-cu ildən deyil, 8 ocaq 1939-cu ildən başlanmışdır. Belə ki, qəzetin 8, 12, 15, 19 ocaq 1939-cu il saylarında növbəti dörd esse də dərc edilmişdir [71]. On iki hissədən ibarət bu yazı silsiləsi bütöv kitab şəklində isə Ə. Ağaoğlunun ölümündən sonra, daha öncə heç bir yerdə dərc olunmamış növbəti üç essesi də əlavə olunaraq işıq üzü görmüşdür [75].

“Mən nəyəm”də etik-əxlaqi, fəlsəfi görüşlərini ifadə etməyə çalışan Ə. Ağaoğlu əsasən Qərb və Şərq insanının dünyagörüşünü, həyata baxışını, təfəkkür tərzini qarşılaşdırır və Ş. Şamioğlunun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu əsər *“...bir çox cəhətdən bəzi Avropa filosoflarının əsərlərinin üslubunda yazılsa da, problemə orijinal yanaşma baxımından özünəməxsusdur”* [51, s. 49].

Müəllif “Mən nəyəm” əsərində onu narahat edən, hətta üzüntüsünə səbəb olan problemlərin mahiyyətinə varmaq üçün içilə çölünü müqayisə edir, bununla da özünü tanımağa, öz kimliyini dərk etməyə çalışır. *“Bir müddətdən bəri məndə qəribə və müzic*

(usandırıcı – A.Ə.) bir ehtiyac doğmuşdur. Kəndi-kəndimi müşahidə altına almaq! Kəndimi olduğum kimi görmək və gördüyüm kimi meydana qoymaq!” [75, s.7]. Müqayisə zamanı müşahidə etdikləri onu dəhşətə gətirir. Çünki onların arasında böyük bir təzad, uçurum var idi. Bundan rahatsız olan müəllif öz içini nifrət doğurmayacaq halda görmək səadətini ona bəxş etməsini Uca Yaradandan diləyir.

Qəhrəmanın İçi ilə Çölü arasındakı təzadın nəticəsi olaraq, sözü ilə əməli, düşüncəsində olanlarla gerçək əməlləri arasında çox dərin fərqlər yaranmışdır. Bu isə ətrafdakı insanların ona “dəyişən”, “qeyri-sabit”, “səciyyəsiz” və s. ifadələrlə müraciət etmələrinə səbəb olmuşdur. Daxilən yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olduğunu qeyd edən müəllif yazır: *“Doğrusunu söyləmək lazım gəlsə, mənim içim çox iyi təbiətli, xoş niyyətli, iyilik sevən, başqaları üçün xeyir istəyən, qəhrəmanlığa aşıq, sədaqətə, doğruluğa məftun bir varlıqdır; işdə bunun üçündür ki, mən laf və təsəvvür aləmində qəhrəmanlıqdan, doğruluğa bağlılıqdan, vətəndaşlara qarşı xeyir işləməkdən hərarətlə, həyəcanla söylər və yazarım və sizi təmin edərim ki, bütün bunları yaparkən mən çox səmimiyəm! Fəqət nə yapayım ki, fəaliyyət və əməliyyata keçərkən içim məni buraxıyor və yerini dışıma veriyor”* [75, s. 8-9].

Əsərin qəhrəmanı hətta əvvəllər hörmət edib, sədaqət göstərdiyi, bütün fikirlərinin doğru olduğuna inandığı insanın bir müddət keçdikdən sonra əleyhinə çıxış etdiyi anlar da olub. Amma heç bir şey gizli qalmadığı kimi, bu hadisə də cavabsız ötüşmür. Belə ki, əleyhinə danışdığı şəxsin yaxın qohumu bir zamanlar lehinə hərarətlə xoş sözlər yazdığı məktubu şillə kimi onun üzünə vurur.

Əsərin sonrakı səhifələrində belə bir vəziyyətlə yenə qarşılaşırıq. Belə ki, bir yığıncaqda vətəndaşlıq vəzifələrindən söhbət açılarkən qəhrəman *“möhtac bir vətəndaşımın ehtiyacını gidərmək, onun halının düzəlməsinə çalışmaq ən ibtidai borcdur və bu borcu da ödəməyənlər kəndilərinə nasıl insan deyə bilirlər?”* [75, s.11] demişdir. Çox keçmədən yolda biri yaxınlaşaraq ona kağız parçası verib uzaqlaşır. Qəhrəman kağızda yazılanları oxuduqca sarsılaraq, İçinə lənətlər yağdırır. Vərəqdə yazılan ittiham tamamilə doğru idi: Söylədiklərinin əksini etmiş, sözü ilə əməli bir-birinə uymamışdır. Məktəbin pansionatına zavallı bir dul qadının oğlunun yerinə öz oğlunu qəbul etdirmişdir.

Müəllif bütün bu təzadların başlanğıcını Egoizimdə görür. *“Diqqət etdim, gördüm ki, dışımla içim arasındakı bütün təzadların bir tək qaynağı vardır: Egoizm! Dışımın ən canlı səciyyəsi ötkəmlikdir, kəndi nəfsini və faydasını hər şeyin fəvqünə qoymaqdır”* [75, s. 10]. Yalnız öz nəfsini düşünən, öz xeyrini hər şeydən üstün tutanlar bəşəriyyət üçün çox böyük bir bəladır. Digər bütün təzadlar da bundan qaynaqlanır.

Ə. Ağaoğlu hər kəsi vətən və vətəndaş yolunda bütün varını-yoxunu fəda etməyə hazır olan, haqq yolundan dönməyən, məzlumların köməyinə yetişən, zalımlara qan udduran şəxsiyyət kimi görmək istəyir. O arzulayır ki, bütün bəşəriyyət nəcib insani keyfiyyətlərə malik olsun: *“İnsaniyyət, haqq, vətən və vətəndaş uğurlarında mal və nəfs fədakarlığı onun ən çox sevdiyi əməlləridir. Məzlumun imdadına yetişmək, zalımı yerlərə sərmək, onun pərəstiş etdiyi qəhrəmanlıqlardır”* [75, s.10].

Əslində Ə. Ağaoğlu içi ilə çölünü müqayisə etmək üsulunu seçərək, türk insanını yüksəlməyə, onu yalnız öz mənafeyini düşünməməyə, bütün xalqın rifahı üçün çalışmağa səsləyir. Çünki o bilir ki, qurtuluş yolu yalnız və yalnız birlikdə, xüsusinin ümumi üçün mübarizə aparmasındadır. *“Məsələn sizi təmin edərdəm ki, mən içimdə çox səmimi və hərarətli milliyyətpərvərim. Türkün yüksəlməsi üçün çalışmağı, onun izzəti-nəfsini, şərəfini, haqqını, hürriyyətini müdafiə üçün kəndimi təhlükəyə atmağı sevə-sevə qəbul edərim. Hələ fəqir və ac türk gördümmü, heç dayanamam. İstərim ki, varım-yoxumu verəyim! Fəqət bu pis dışım yoxmu? Mənə meydan vermiyor, hər daim önümə çıxıyor, əngəl oluyor”* [75, s 12].

Altruist olan İçinin egoist Çölünə daim məğlub olmasının səbəblərini araşdırarkən müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, altruizm və egoizm sonradan qazanılan xüsusiyyət olmayıb, varlıqla birlikdə doğulan bioloji amildir. Hətta bu xüsusiyyətlər heyvanlar aləmində də mövcuddur. Köpəklərin sümük üçün boğuşmaları egoizm, onların başqalarından bir-birini qorumaları isə altruizm hadisəsidir. Müəllif bu müqayisəni verməklə, daxildəki mübahisələrə, fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, xarici düşmənlərə qarşı həmişə yumruq kimi birləşməyin gərəkliyi qənaətini ifadə etmişdir.

Şərq və Qərb cəmiyyətlərini müşahidə edən Ə. Ağaoğlu belə qənaətə gəlir ki, Şərq cəmiyyəti Qərb cəmiyyətindən zəifdir. Çünki *“şöylə ki, altruizm instinkti açıldıqca camaat da qüvvətləşir və tərsinə olaraq, egoizmin fazla gəldiyi yerlərdə camaat da*

aşağıya doğru yuvarlanır” [75, s. 14].

Ümumiyyətlə, Ə. Ağaoğlu Şərqlə Qərbi bir-birindən ayıran cəhətləri üç yerə bölürdü. *“Şərqdə “fərd inkişaf etməmişdi, Şərqdə “ədalət” məfhumu geri qalmışdı, Şərqdə “demokrasi” yoxdur. Bunların üçü də bir-birinə bağlı: Demokrasi olmadığı üçün inkişaf etməmiş və hüquq müəssisəsi geriləmişdi” [142, s.127].*

Müəllif “Mən nəyəm?” əsərində təəssüf hissi keçirərək bildirir ki, Qərbdən fərqli olaraq, Şərqdə xəstələri, acları, evsiz-eşiksiz olanları, əlilləri, işsiz yaşlıları heç kim düşünmür və onların qayğısına qalmaq kimsənin aqlının ucundan belə keçmir. Qərbdə isə vəziyyət tamamilə başqadır. Hər kəs bir-birinin haqqını, şərəfini qorumağa, zəifə kömək etməyə borcludur. Orada təcavüzkarların qarşısını almaq vətəndaşlıq vəzifəsi hesab olunur. *“Batıda hər kəs, hər kəsin haqqının, şərəfinin, izzətinin kəfil və zamini kəsilir. Bu alanlarda zəifin yardımına koşmaq, qüvvətliyə və mütəcavizə (təcavüz, hücum – A.Ə.) qarşı gəlmək vətəndaşlıq vəzifəsi addedilir. Doğuda isə hər kəs: “Aman! Mənə nə?”, “İşim yoxdur da başımı balayamı soxacağım”, – deyə dərhal qını içinə çəkilir” [75 s. 14].*

Zənnimizcə, Ə. Ağaoğlu Şərqə qarşı belə aşırı tənqidi münasibəti ilə ifrata varır. Çünki hər şeydən əvvəl, Ə. Ağaoğlunun yalnız Qərbdə mövcud olduğunu iddia etdiyi bu əxlaqi keyfiyyətlər İslam dinində təbliğ və təlqin edilir, dinimiz insanları daim bu yöndə tərbiyələnməyə sövq edir. Həmçinin mütəfəkkir ədibin özü, Ə. Mirəhmədovun da qeyd etdiyi kimi, İslam dinini Şərqdə yalnız elm və mədəniyyət deyil, bütün tarixi inkişaf üçün ən böyük köməkçi amil hesab edirdi [40, s.85].

Ayrıca, türk dünyasında nəinki eyni ölkənin vətəndaşları bir-birinə dəstək olur, eyni zamanda bütün türk dövlətlərinin ən çətin günlərdə həmrəylik nümayiş etdirdiklərinin şahidi oluruq. Azərbaycan türklərinin Çanaqqala savaşındakı iştirakı, Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yardımına gəlməsi, eləcə də yaşadığımız günlərin hadisələri bunun bariz nümunəsidir. Bununla belə, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu baxımından Qərbin Şərqdən xeyli irəlidə olduğu danılmaz faktdır.

Ə. Ağaoğlu Şərq və Qərb arasında bu uçurum qədər fərqi yaranmasında əsas səbəb kimi aşağıdakıları görür:

1. *Ailə və ailədə qadının vəziyyəti*;
2. *Məktəb və ədəbiyyatın təsirləri*;
3. *Çox uzun sürən anarxist bir istibdadın təsiri* [75, s. 15].

Halbuki, böyük mütəfəkkir özünün “İslamiyyətdə qadın” əsərində ayrı-ayrı sərlövhələr altında müxtəlif zamanlarda İslam dünyasında qadına münasibəti geniş şəkildə açıqlamış və eyni zamanda müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərimdə qadına verilən yüksək dəyərdən bəhs etmişdir. Ə. Ağaoğlu bu əsərində bir daha sübut edir ki, İslam dini və Qurani-Kərim qadına öz hüquqlarına sahib çıxmaq üçün şərait yaradıb. “Peyğəmbər, bir başqa münasibətlə: *“Allah, Cənnəti, anaların ayaqları altına sərdi” demişdir. Böyləcə, qadınların mənəvi dəyərini ucaldan Məhəmməd, onlara, öyləsinə geniş haqlar tanıdı ki, Fransa kimi bu günün bəzi məmləkətləri belə bu haqları tanımaq cəsarətini göstərəməmişlərdir*” [82, s. 29].

Ədəbiyyatın təsiri məsələsinə gəlincə, qeyd etməliyik ki, Ə. Ağaoğlu bəzi məqamlarda Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindəki qabaqcıl ideyaları düzgün qiymətləndirmirdi. Bir sıra yazıçı və dramaturqun yaradıcılığını sözün gerçək anlamında sərt tənqid atəşinə tutan müəllif ədəbi inkişaf üçün Qərbə müraciət etməyi təklif edirdi və Ə. Mirəhmədovun da doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, “...nəinki *M.F.Axundov, N.Vəzirov kimi klassiklərə, XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərində bir yazıçı kimi yüksəlməkdə olan Ə. Haqverdiyev, N. Nərimanov, S. Qənizadə, S.S.Axundov kimi yeni ədəbi nəslə də nihilistcəsinə, qeyri-tarixi, qeyri-obyektiv mövqedən yanaşır, hətta qələm yoldaşlarını orijinal əsər yazmaqdan əl çəkib, ancaq Qərb yazıçılarını tərcümə etməyə çağırırdı*” [40, s. 85].

Ə. Ağaoğlu əsərində şəxsi mənafeinin ümumi mənafeədən hər zaman arxa planda olmasını da Avropa cəmiyyətinin irəliləməsi səbəblərindən biri kimi görür. Həmin cəmiyyətdə heç bir zaman fərd öz “mən”ini önə çəkmək haqqında düşünmür. Çünki şəxsi mənafeinin hər şeyin önündə durması xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxarar. Müəllif öz xalqının da bu gözəl düşüncəyə sahib olması arzusunda idi.

Eqoizmin səbəb olduğu mənfi mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərdən biri də yarınlıqdır. Onun bir üzü də yaltaqlıqdır ki, İç Çöl ilə bununla bağlı nə qədər mübahisə etsə də, nə qədər peşman olub özünü danlasa da, əlinə yeni bir fürsət keçən kimi bu xüsusiyyət

yenə də özünü göstərir. İçin düşüncəsinə görə yaltaqlıq it peşəsidir: *“Səndə heç izzəti-nəfs, şərəf, kəndi-kəndinə hörmət hissi qalmadımı? O nə uydurmalarıdır ki, icad etdin? Görmüyormuydun? Sən söylədikcə hər kəsin gözü səndə, dodaqları açıq, qaşları oynaqdı? Xitab etdiyin adamın belə gözləri gülüyor və sən uydurmalarında davam etdikcə onun baxışındakı istehza artıyor və nəhayət incə bir nifrət şəklində qapanıyordu. Fəqət sən yenə müqəddəs bir iş yapıyor kimi kəndindən keçmiş bir halda hərərətlə davam edirdin. Anlaşıyor ki, səndə həya qabiliyyəti belə silinmişdir və sahibini gördüyü zaman quyruğunu sallamaq ehtiyacı duyan bir köpəyin halı hasil olmuşdur”* [75, s. 20].

Ə. Ağaoğlu yaltaqlığın türklərə yaraşmadığını və bu cür ifadələrin ruhumuza zidd olduğunu da xüsusi vurğulayır.

Müəllifin əsərdə tənqid etdiyi mənfi xüsusiyyətlərdən biri də yalançılıqdır. İç nə qədər doğruluq aşıqıdırsa və doğruluq qəhrəmanı olmaq arzusundadırsa, Çöl də bir o qədər yalan aşıqı olub, yalanı incəsənət hesab edir. Artıq insanlar yalana o dərəcədə öyrəşiblər ki, bu bəla cəmiyyətdə sosial funksiya mahiyyəti kəsb edib. Hətta elə anlar yaşanır ki, Çöl illərlə dostluq etdiyi, birlikdə oturub-durduğu insana iftira atmaqdan belə çəkinmir. İç bu xüsusiyyətlərə görə onu mühakimə etdikdə isə Çöl dinamizm tərəfdarı olduğunu iddia edərək özünə haqq qazandırır: *“Sən yenə istədiyin kimi hərəkət et! Sən böylə bir nöqtədə donub qalmış varlıqsın ki, həyatda dəyişikliyin nə olduğunu, həyata uymanın nə qədər lazım olduğunu və bu yolda dost, əqrəbə, həqiqət filan aranılamayacağını anlayamazsın! Mən, əzizim, sənin kimi ölmək deyil, yaşamaq istərim. Mən “dinamizm” tərəfdarıyam”* [75, s. 28].

Əsərdə sözügedən məsələlərdən biri də qadın azadlığı problemidir. Qadınların kişilərlə bərabər hüquqlara sahib olmalarının tərəfdarı olan Ə. Ağaoğlu “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərində də bu məsələyə toxunmuşdur. Sərbəst insanlar ölkəsində yalnız seçilmək hüququndan məhrum olub, digər bütün məsələlərdə kişilərlə bərabər olan qadın, haqqında bəhs etdiyimiz əsərdə “həyat yoldaşı” tərəfindən saçlarından sürüklənərək divarlara çırpılır. Bəhanə isə çox bəsitdir: Bu zavallı qadını cığaz evə süd gətirən baqqal köməkçisi ilə söhbət edib. Qərb ölkələrinə gəldikdə isə, oranın qadınları daim hüquqları uğrunda mübarizə aparmış və öz azadlıqlarını əldə etmişlər. Ə. Ağaoğlu

Şərq qadınlarını da bu cür mübariz görmək arzusundadır.

Sərbəst insanlar ölkəsində olduğu kimi, burada da qorxaq insanlar birmənalı şəkildə müsbət qarşılanmır. Qorxaqlığın meydana gəlməsinin isə bir neçə əsas səbəbi var: hələ körpə ikən uşaqlara qorxu hissinin təlqin edilməsi, məktəb dövründəki falanqa və dəyənək, istibdad üsulu, ailədə kişilərin hakimiyyəti və s. saymaqla bitməyən bunun kimi hadisələr cəmiyyətdə qorxunun yaranmasına bais olmuşdur. Müəllif bütün bunların sonunun çatmasına az qaldığına, görülən işlərin həmin məqsədə doğru yönəldiyinə əmindir. Eyni zamanda, qorxudan qurtulmağın şəxsiyyətin iradəsindən asılı olduğunu, istənilən anda onu asanlıqla qoparıb ata biləcəyini də vurğulayır.

Eqoizmdən irəli gələn digər mənfi əxlaqi keyfiyyət riyakarlıqdır. *“Mənim dışımda müqavimət, qüvvət və qabiliyyət olmadığından hər kəsə kəndisini bəyəndirmək, hər kəslə iyi keçinmək, hər kəslə anlaşımaq, hər kəslə eyni fikirdə və eyni hissdə olduğunu göstərmək istər! Və belə yaparkən, təbiətilə kəndi-kəndisi ilə təzadə düşər və ondakı kəndini bəyəndirmək həvəsi riyə kimi bir nöqsanla kəndisini göstərir”* [75, s.30]. Riyakarlığın səbəbi isə son zamanlara qədər Şərq ölkələrində mövcud olan idarə üsulu, fikir səviyyəsidir. Bu xəstəlik möhtac olmayanlara da sirayət edərək ictimai təhlükə halını alır. Qərb cəmiyyətinə gəldikdə, xəstəliyin orada ictimailəşməməsindən ötrü insanlar böyük əmək sərf edirlər. Şərqdə isə “Çöl” və onun kimilər yaşadığı müddətcə bu zehniyyətə qarşı mübarizə aparmaq müəmmalı məsələdir.

Çölün düşüncəsinə görə, insan dinamik olaraq dəyişməlidir. Bunu etməyən isə sadəcə olaraq axmaqdır. Həmçinin, dəyişən şəxs hər “hər rəngə və hər qəlibə girməlidir”. O cümlədən, vaxtilə qumar oynayıb, içki içənləri lənətləyən, onları şeytan cinsindən hesab edən xocaların bu gün həmin şeyləri özlərinin etməsi normaldır, hətta “dinamizm” əlaməti sayılır.

Hərslərdən bəhs edərkən də İç ilə Çöl arasında yenə bir mücadilə baş verdiyinin şahidi oluruq. İçin qənaətinə, zəngin və yüksək vəzifə sahibi olmaq o zaman son dərəcə əhəmiyyətli istəklərdən birinə çevrilir ki, yalnız fərdə deyil, bütün cəmiyyətə xeyri toxunur. Hər hansı bir sahədə çalışıb-vuruşaraq irəliyə getmək nəinki o insan üçün, hətta onun özündən də artıq cəmiyyət üçün faydalıdır. Çöl isə tamamilə başqa düşüncədədir. Ona görə zəhmət çəkmədən zənginləşmək, qəflədən yüksək bir vəzifədə

görünmək ən yaxşısıdır. Çünki dünyaya bir dəfə gəlirik, gəlmişkən də gözəl, gözüdolusu yaşamaq lazımdır.

İç hər hansı bir vəzifə sahibi olmaq üçün elmə, zəkaya və yalnız zəhmətə güvənməyi təlqin etdiyi halda, Çöl uzun müddət çalışmalarına baxmayaraq, nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləyişə sahib olmayan zəkalı və qabiliyyətli adamlar tanıdığını iddia edərək, qısa yolla irəliləməyi üstün tutur.

Ə. Ağaoğlu bu əsərini yazarkən Türkiyədə yaşayırdı və təbliğ etdiyi cəmiyyəti orada, eyni zamanda bütün türk dünyasında görmək arzusunda idi. Ölkədəki mövcud duruma işarə edərək arzuladığı Türkiyəni görmək istəyi ilə yazır: *“heç şübhə yoxdur ki, mənim İçim də qüvvətlənəcək və bir gün Çölümə qalib gələcək”*.

Əsərinin sonunda müəllif, *“Mənim dışımla camaat arasında dərin bir təzad vardır. Və dışım camaatı da əsasından yeməkdədir. Buna camaat kəndi səlaməti naminə bir çarə bulmalıdır. Dışımı islahdan başqa bir çarə olmadığı üçün bu əməliyəni ən acil bir tərzdə yapmağa başlamalıdır. Dışımın camaatı yıxan xislətlərinə qarşı qatı bir mücadilə açmalıdır və nəsil ki canlı və yaşayan şərəfli mühitlərdə dalkavuklara, yalançılara, riyakarlara və sairələrə camaat arasında yer verilməz, hörmət edilməz, qovulur, təzyif (saxtakarlıq – A.Ə.) olunur, bizdə də eyni yola girmək zamanı nəhayət gəlmişdir”* [75, s.47], – söyləyərək, istək və arzularını açıq şəkildə bildirir, Türkiyədəki siyasi proseslərə əngəl törədən məqamları dərhal aradan qaldırmağa çağırırdı.

Ə. Ağaoğlu əsərində İç i ilə Çölü müqayisə edərək, onların timsalında özünü tənqid edir, xarakterində müxtəlif mənfi keyfiyyətlər olduğunu göstərir. Reallıqda isə, Ə. Ağaoğlu bir insan, bir şəxsiyyət olaraq təsvir etdiyi kimi mənfur deyildir və özünə aid etdiyi bu nöqsanlar ona tamamilə yaddır. Odur ki, əminliklə deyə bilərik, böyük mütəfəkkir özünü tənqid etməklə, əslində təvazökarlıq etmişdir. Hələ Şuşadakı rus gimnaziyasında oxuyarkən, erməni uşaqlarının etdiyi zülmərə tab gətirərək son sinfə qədər oxuya bilən yeganə türk-azərbaycanlı olması, Malta sürgünündə göstərdiyi dəyanət, Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Mustafa Kamal Atatürkə belə öz fərqli fikirlərini çəkinmədən açıq şəkildə bildirməsi və çoxsaylı digər faktlar onun iradəsinin möhkəmliyinə, xarakterinin kamilliyinə ən bariz nümunədir. Türk yazıçısı, tədqiqatçı Şükufə Nihal, Ə. Ağaoğlunun şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: “O,

insanlığın az rastladığı qiymətlərdəndi; alimdi, çalışqandı, mücadiləçiydi, zəkiydi, faydalıydı; lakin mən bunların heç birinin üstündə durmuyorum. Ağaoğlunun əsl qiymət verdiyim tərəfi, xarakterinin yüksəkliyi idi. O, insandı; o, bütün bir insandı.... O, səsi və sözü ilə başdan başa səmimiyyətdi, onda böyük izzirab çəkənlərin mənəvi yüksəkliyi vardı” [136, s. 159].

Beləliklə, Ə. Ağaoğlunun yüksək sənətkarlıqla qələmə aldığı “Mən nəyəm” əsəri də mənəvi-əxlaqi problemlərin bədii-fəlsəfi dərki baxımından yalnız Azərbaycan mühacirət nəsrinin deyil, bütövlükdə türk xalqları ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindəndir və dünya ədəbiyyatında da eyni səciyyəli əsərlərlə yanaşı durmağa layiqdir.

Milli-mənəvi dəyərlərə dair əsərlər içərisində Ə. Ağaoğlunun “Qiyamətdən məktublar” adlı bədii-fəlsəfi nəsr nümunəsi də mühüm yer tutur. Əsər “Hər ay” dərgisinin 20 iyun 1937-ci il sayında “Fəlsəfə, ruhiyyat və ictimaiyyət” rubrikası altında dərc edilmişdir.

Eyni mövzuda yazılmış digər bədii-fəlsəfi nəsr əsərlərində olduğu kimi, burada da baş qəhrəman müəllif özüdür. Bir-birlərinə “Qarabağlı” deyər müraciət etdikləri dostu Orxana müraciətən yazılmış əsərdə müəllif yoldaşına verdiyi vədi yerinə yetirməyə başladığını bildirir. Məlum olur ki, bu vəd ilk axirətə gedənin fani dünyada qalana fürsət tapan kimi yeni – həqiqi dünyanın əhvalı haqqında məlumat ötürməsindən ibarətdir. Müəllif dostundan əvvəl axirətə getdiyi üçün bu vədi yerinə yetirmək də onun üzərinə düşür. Belə ki, əsərin süjet xətti o dünyadakı məlumatları özündə əks etdirən bir məktub üzərində qurulmuşdur.

O dünyanın da yaşadığımız dünyadan fərqlənmədiyini qeyd edən müəllif “açıqgöz deyilən meymunlar”a diqqəti çəkir. Onlar bütün işlərini düzənli şəkildə görməkdədirlər. Hətta onun özü də yazdığı məktubunu “açıq gözlülük” edərək, göndərməyin yolunu tapdığını da bildirir.

“Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Vəcdan diyarında” olduğu kimi, burada da insanlar sorğu-sual edilir. 3 gün, 3 gecə çəkən sorğu-sualdan sonra onların Cənnətə, Cəhənnəmə gedəcəklərinə, yoxsa Arafda qalacaqlarına qərar verilir. Savabı ilə günahı eyni olan qəhrəman hakim tərəfindən Arafə məhkum edilir. Sözügedən Araf Dantenin “İlahi

komediya”sında təsvir olunan Arafdan tamamilə fərqlidir. Dante orada Sokrata, Vergiliyə, Françesko Petrarkaya təsadüf etdiyi halda, burada onlar kimlərə yer yoxdur, bura mənliksiz, iyrənc, mənfur varlıqlara məxsusdur. Bu baxımdan, Cəhənnəmi Arafa min qat artıq tərcih edən qəhrəman düşdüyü yerin qiymətli bir xüsusiyyətini də bildirir: Arafdan həm Cəhənnəmi, həm də Cənnəti görmək, oradan gələn səsləri eşitmək mümkündür. Bu, müəllifə məşhur alman bəstəkarı Rixard Vaqneri və macar musiqisinin klassiki Ferens Listi xatırladır. Cəhənnəmdən gələn səsləri R.Vaqnerin “Valkiriya”sına, Cənnətdən duyulanları isə F.Listin rapsodiyalarına bənzədir.

Fani dünyanın həsrətini çəkən müəllif yazır: *“Monşer (əzizim, dostum – A.Ə.), nə deyirsən de, yenə o fani dünyanın dadı-duzu damağımdan getmiyor. Bütün fədakarlıqlarına rəğmən, yenə nə dadlıdır. Hələ həyata sənət, elm və şərəfə hörmət də qarışırsa! Doğrusunu söylüyorum: şimdi buradan oranın həsrətini çəkiyorum. Oranı andıran hər şey dadlı və xoş görünüyor. Cəhənnəm də oranı andırdığı üçün şimdi mənə çəkiyor!”*[73, s. 44].

Əsərdə Cənnətin bağçası ortaçağ dərəcələrinin şatolarına (malikanə – A.Ə.) bənzədilir. Yüksək və qalın divarlarla əhatələnmiş Cənnətə vəsiqəsi olmayan heç bir kəs girə bilməz.

Cənnət qapısının önündə duran bəkçi Rıdvanla müəllif arasında maraqlı dialoq baş verir. Baş qəhrəmanın *“Mənim hakimlərim ədalətlə hərəkət etməmişdirlər. Böylə şeylər ötəki dünyada vaqe oluyordu, fəqət biz orada, heç olmazsa, bu həqiqət dünyasında bunların olmayacağı və hər kəsin ləyaqətinə görə mükafat alacağı ümidi ilə mütəsəlli oluyorduk”,* – sözlərinə qarşılıq olaraq, bəkçi Ridvan qəhqəhələr içində *“Sən bu hədisi eşitmədinmi?... İki dünya arasında fərq yoxdur”,* – cavabını verir. Onlar arasında keçən bu qısa dialoq, əslində, böyük bir mənə ehtiva edir: Ədalətsizlik, insanların haqqına girmək, vicdansızlıq, insafsızlıq və sair bu kimi mənfi xislətlər ifşa olunur. Tutduğu mövqedən, vəzifəsindən asılı olmayaraq, Cümhuriyyət qanunlarını pozan, onları düzgün şərh etməyən şəxslərlə sərt, prinsipial mübarizə aparan Ə.Ağaoğlunu nədənsə burada məyus və ümitsiz görürük.

Müəllifin adı çəkilən vəsiqənin mahiyyətini soruşması və başqa bir şəxsin onlara yaxınlaşması ilə təfriqə bitir. Burada adı keçən Cənnət vəsiqəsi Yusif Vəzir

Çəmənzəminlinin “Cənnətin qəbzi” [16] adlı hekayəsini xatırladır. Hekayədə də Cənnətə gedə bilmək üçün qəbzın olması mütləqdir. Əsərin qəhrəmanı usta Ağabala Cənnət açarını – “Cənnət qəbzi”ni əldə edə bilmək üçün üzərinə düşən dini öhdəlikləri sorğu-sualsız yerinə yetirir, müxtəlif əziyyətlərə dözür, bütün pis işlərdən uzaqlaşmağa çalışır.

“Qiyamətdən məktublar” əsərinin sonunda “davamı var” qeydi olsa da, təəssüf ki, əsərin digər təfriqələrini indiyədək əldə etmək mümkün olmamışdır.

Ə.Ağaoğlunun zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq onun türkçülük hərəkatının öndərlərindən və ideoloqlarından biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda türkün qədim tarixi ilə də yaxından ilgiləndiyini söyləməyə əsas verir. Ə.Mirəhmədov məhz bu məqamı vurğulayaraq qeyd edir ki, qüdrətli mütəfəkkirin ömrünün son illərindəki yaradıcılığında qədim türk tarixi, dili və ədəbiyyatı, ümumiyyətlə türkologiya əsas istiqamətə çevrilmişdi [42, s.173]. Bu istiqamət Ə.Ağaoğlunun 1930-cu illərin ikinci yarısında qələmə aldığı bədii-fəlsəfi əsərlərində özünü daha çox büruzə verir.

“Milli oyanış hərəkatı”na qatılaraq, türklərin haqlarını müdafiə etmək məqsədilə qəzetlərdə onları mücadiləyə səsləyən yazılarla çıxış etməsi, *“Rusiyada ixtilal olub oradakı türklər bağımsız dövlətlər qurmağa başlayınca, Ağaoğlunun da Azərbaycana yardım üçün göndərilən orduda kumandan müşaviri olaraq bulunması”* [83, s. 465], “Difai” adlı siyasi dərnək təsis etməsi və s. onda türklük şüurunun mükəmməlliyini, türk birliyi ideyasına bağlılığını bir daha sübut edir.

Ə.Ağaoğlunun “Tanrı dağında” [76] bədii-fəlsəfi essesi də türk dünyasının keçmişi ilə bağlı düşüncələri və gələcəyinə dair gözləntiləri kontekstində mənəvi-əxlaqi problemlərə toxunması ilə diqqəti çəkir. Əsər ilk dəfə “Cümhuriyyət” qəzetinin 2-5 yanvar 1939-cu il saylarında dörd təfriqə şəklində çap olunmuşdur [74]. Müəllif müqəddimədə qeyd edir ki, *“Bir kərə “Cümhuriyyət” oxucularına təqdim etdiyim bu yazının çərçivəsi və çərçivənin içindəki əski türk yaşayışına aid lövhələr məşhur rus münəqqidi Seroşevskinin yakutlar haqqında yazmış olduğu “Yakutlar” adındakı əsərindən alınmışdır”* [76, s.52].

Xatırladaq ki, məşhur Polşa etnoqrafı Vatslav Leapold Seroşevski (1858-1945)

bir neçə ilini Yakutsk şəhərində siyasi sürgündə keçirmiş və həmin müddətdə “Yakutlar” adlı əsəri meydana gəlmişdir. İlk dəfə 1896-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunan bu kitab Sibir və Altay türklərinin yaşayış tərz, adət-ənənələri, dili, dini və mifologiyası haqqında geniş və hərtərəfli araşdırmadır, desək, yanılmazıq. Seroşevskinin türk dünyasına töhfəsini yüksək qiymətləndirən araşdırmaçı Muvaffak Duranlı yazır: *“Əlbəttə V.L.Seroşevskinin türk kultürünə qatqısı, sadəcə bir türk topluluğunu sıradan rus oxucusuna tanıtmayla sınırlı deyildir. Bu hekayələrlə birlikdə pək çox türkcə kəlmə də hekayə qəhrəmanlarıyla birlikdə rus yazı dilinə keçmişdir. V.L.Seroşevski, həyatının bir dönəmində yaşamaq zorunda qaldığı bu torpaqlara və bu torpaqların onu qucaqlayan insanına borcunu fazlasıyla ödəmiş polonyalı aydın, çarlıq sürgünü, saxa türkünün dostudur”* [104, s. 77].

Kiçik həcminə rəğmən, dərin fəlsəfi mətləblərlə zəngin olan “Tanrı dağında” əsəri Tanrı aşiqi təhkiyəçinin (əslində isə müəllifin özünün) Şamanlar Şamanı Qaraqurumlu Göyçənin müşayiəti ilə Tanrı hüsuruna getmələrinin təsviri ilə başlayır. Bir neçə nəfərin ölümü və müxtəlif bədən xəsarətləri alması ilə nəticələnən bu yol çətin, eyni zamanda qorxuludur: *“Yolumuz çətin və qorxuncdu, neçələri qafalarını və gövdələrini vermişlərdi. Dayanılmaz bir sevdə məni çəkiyordu. Önümdə yol göstəricim Qamlar Qamı Qaraqurumlu Göyçə idi. O yürüyor, mən gediordum: Tanrı qulu, Tanrı elçisi idi: Əlindəki dəf, Qaplan dağı tosununun dərisindən yapılmışdı. Dəfin çevrəsindəki zillər min bir səs çıxarıyor, min bir dil qonuşuyor. Belindəki düdük “Gök göl”ündən alınmış qutlu bir qamışdı. Günəşdən və rüzgardan yanımış vücudunun üzərində sarkan saysız parçalar birər tilsim və əfsundu”* [76, s.53].

Tanrı dağına çıxmaq üçün yola düzəlmiş yolçular iyul ayının qızmar istisində səhra ilə gedərkən maraqlı bir hadisənin şahidi olurlar. Belə ki, təsadüfən qarşılarına iki ac pələng çıxır. Bu pələnglər nəyə ilə onların üzərinə hücum etmək üzrə ikən şaman Göy gölün qamışından hazırlanmış tütəyi dodaqlarına yaxınlaşdırır. Elə ki çalmağa başlayır, pələnglərin ayaqları bükülərək hər ikisi yerə sərilir və maraqla musiqini dinləməyə başlayırlar. Heyrətlər içərisində bu hadisəni seyr edən təhkiyəçinin suallarını cavablandırmaq məqsədilə şaman hər şeyin nəfəsdən asılı olduğunu açıqlayır. İçdən gələn təmiz nəfəsin qarşısında heç bir varlıq duruş gətirə bilməz. Təbii

ki, şaman içdən gələn nəfəs dedikdə Tanrı üçün çəkilən nəfəsi nəzərdə tuturdu. Açıqlamasının kifayət qədər anlaşıqlı olmadığını görən şaman bir qədər də dərinlən izah etməyə başlayır.

Şaman eyni zamanda Tanrı aşiqinə gedilən yolun heç də asan olmadığını başa salır: *“Tanrıya qovuşmağı qolaymı sandın? Daha neçə dərələr, təpələr, neçə uçurumlar və qayalar keçmək, neçə qorxunc təhlükələr atlatmaq lazım gələcək! Sonunda da Tanrının bizi qəbul edib-etməyəcəyi də bilinməz! Onun hüzuruna çıxmağa layiq ola bilmək üçün yeddi qabıq dəyişdirmək, doqquz nəfəs tükətmək istər!”* [76, s.55].

Tanrıya doğru gedilən bu yol əslində bir simvol olub, sufizm fəlsəfi təlimi ilə bağlıdır. Sufizmdə də sufilər ilahi eşq yolunda səfərə çıxır və onların da yolçuluğu, haqqında danışdığımız əsərdəki kimi, uzun və keşməkeşli olur.

Bu əsərlə tanış olduqca oxucunun gözü önündə Ə. Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri sanki yenidən canlanır. Burada şaman Tanrı aşiqinə ona qovuşmaq üçün etməli olduqlarını izah etdiyi kimi, Sərbəst insanlar ölkəsində də pirlər fərdi ölkənin 14 maddədən ibarət əsas qanunları ilə tanış edir, qaranlıq məqamları açıqlayırlar.

İlk gəlib çatdıqları yer Tanrının çox sevdiyi ulus – Elley ulusudur ki, burada hər bir şeyin paklıq rəmzi olan ağ rəngdə olması da təsadüfi deyildir.

Ulusun atası Elleyin rəhbərliyi ilə dua mərasimi keçirilir. Tanrı aşiqinə xeyir-dua verilir. Bu hadisə bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını xatırladır. Boylarda da Dədə Qorqud kafirlər üzərində qələbə çalan, qəhrəmanlıq göstərən igidlərin şərəfinə təşkil olunmuş mərasimlərdə boy boylayıb, dualar edərdi. Bununla, mənəvi yüksəkliyə çatmaq, əxlaqi cəhətdən saflaşmaq və bütövlükdə ruhun, qəlbin paklaşmasında duanın böyük rolu olduğu bir daha diqqətimizə çatdırılır. Dua eyni zamanda pisliklərə qarşı sığortadır. *“...Ey Tanrı! Ey səkkiz göyü yaradan! Ey dörd göyün sahibi ana! Ey doqquz köşəli yer! Ey səkkiz köşəli yaradıcı istep! (çöl – A.Ə.) Ey az ormanlıqlı, qalın otlu orta dünya! ... Kəndini göstər! Bizi yaradan, tutan sahibimiz ana! Bəslədiyimiz heyvanları saxla! Doğurduğumuz çocuqları yumşaq yataqlarda salla! Göyü yaradan üç göyün anası! Bəyaz buludlar arasından mənə bir bax! Doğuran, yaradan sahib, dinlə!*

Mərhəmət et!” [76, s.56-57].

Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də üç, dörd, yeddi və doqquz rəqəmləridir. Məlumdur ki, bu rəqəmlər istər türk xalqlarının folklorunda, istərsə də sufi və hürufi təlimlərində müqəddəs hesab olunur.

Əsərdə türk xalqlarının adət-ənənələrinə də rast gəlmək mümkündür: “Qutlu od”un ətrafına toplaşmış qadınların yun yumaqları ilə nəsə hazırlamaları, deyişmələrin təşkili, tapmaca tapılması, ocağın üzərində dəmir qazanların qaynaması və s. Qonşu ulusdan müsafirlərin gəlməsi də türklərin qonaqpərvərliyinə dəlalət edir. Türk yurdunun vəsfi də əsərdə öz bədii əksini tapmışdır.

Əsərin qəhrəmanlarından biri olan Şamanlar Şamanı çox inanlı adamdır. O, inam vasitəsilə ətrafındakıları gözütöxlüğe, nəfsinə hakim olmağa çağırır və inandırır ki, bununla hər şeyə nail olmaq mümkündür. Şamanlar Şamanı soyuna-kökünə, nəsil-nəcəbətinə, keçmişinə bağlı bir bəndədir və bütün uğurları haqlı olaraq əslinə qayıdışda görür. Türk fəlsəfi-ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi, böyük mütəfəkkir Ziya Göyalp da türk xalqlarının hərtərəfli inkişafını özünəqayıdışla əlaqələndirir. “Gələcəkdə tərəfsiz bir tarix demokratiya və feminizmin türklərdən doğduğunu etiraf etməyə məcbur olacaqdır” söyləyən mütəfəkkir belə qənaətdədir ki, *“başqa millətlər çağdaş mədəniyyətə girmək üçün mazilərindən uzaqlaşmağa məcburdurlar, halbuki türklərin çağdaş mədəniyyətə girmələri üçün yalnız əski mazilərinə dönüb baxmaları kafidir*” [107, s.165].

Əslinə qayıdış ifadəsi eyni zamanda, Bilgə xaqanın (670-732) Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunmuş “Ey türk milləti! Titrə və özünə dön! Sən özünə dönəndə böyük olursan” cümlələri ilə başlayan məşhur duasını xatırladır.

“Tanrı dağında” əsərində Ə.Ağaoğlunun obrazlı şəkildə müəyyən rəmzlərlə Türk birliyinə işarə etməsi və *“türklərin qorxmadan gələcəyə doğru irəliləyə biləcək konumda*” [148, s.267] olmalarına söykənərək onların parlaq istiqbalına dərindən inanması bir daha təsdiq edir ki, o, böyük ədib və mütəfəkkir olmaqla yanaşı, həm də uzaqgörən ictimai-siyasi xadim idi.

Məlumdur ki, uzun illər türksoylu xalqları parçalayaraq, məskunlaşdıqları ərazilərə, zəngin təbii sərvətlərə sahiblik etməyə çalışılmış, bunun üçün isə xalqa öz

milli kimliyini, tarixini unutmurmaq, söykökündən qoparmaq üçün çeşidli üsullara əl atılmışdır. Bu barədə Ə.Ağaoğlu irsinin tanınmış araşdırıcılarından A.Balayevin fikirləri diqqətəlayiqdir: *“Çar Rusiyası yaranmaqda olan türkçülük ideologiyasına son dərəcə mənfi münasibət bəsləyərək, onu gözdən salmağa çalışırdı. Rusiya imperiyasının şovinist dairələri türkçülük ideologiyasını panslavizm üçün səciyyəvi olan təcavüzkar niyyətlərdə ittiham edirdilər”* [11, s. 209]. Ə.Ağaoğlunun da bir çox əsərlərində, o cümlədən “Tanrı dağında” əsərində ifadə etdiyi Türk birliyi ideyası XX əsrin əvvəllərində ictimai fikir tariximizdə, həmçinin ədəbiyyatımızda özünü daha qabarıq şəkildə göstərməyə başlamış, türk düşüncə tarixinə həsr olunmuş çoxsaylı əsərlər meydana çıxmışdır.

Deməli, türk birliyi ideyası bütün türk xalqlarının mütəfəkkir ziyalılarını, o cümlədən Ə.Ağaoğlunu da daim düşündürmüşdür və onlar türk xalqlarının milli şüurunu oyatmaqla bu toplumları milli özünüdərkə və özünəqayıdışa yönəltməyə çalışmışlar.

“Milli təsanüdü (həmrəyliyi – A.Ə.) qüvvətləndirmək üçün vətəni, mədəni, məsləki əxlaqların qüvvətləndirilməsi, yüksəldilməsi lazımdır”, [107, s.92] – söyləyən Z.Göyalp bu amilləri milli müstəqilliyin və ictimai tərəqqinin bünövrəsi hesab edirdi. A.Balayev də bununla bağlı yazır ki, *“M.Ə.Rəsulzadə türk xalqları arasında münasibətləri onların etnik qohumluğu deyil, konkret maraqları əsasında qurmağı təklif edirdi. Onun anlamında “türk birliyi”nin məzmununu vahid türk dövləti ideyası deyil, milli istiqlal mücadiləsində ümumi maraqlara əsaslanaraq müxtəlif türk xalqlarının qüvvələrini birləşdirmək təşəbbüsü təşkil edirdi”* [10, s.124].

Məhz buna görə də Sovet dövründə siyasi rejimin “qayda-qanun”larına əsasən bu dahi mütəfəkkirlərin yaradıcılığına müraciət etmək, əsərlərinin nəşri və təbliği ilə məşğul olmaq yasaq edilmişdir.

Tanrı hüzuruna gedən yolçunu növbəti dayanacaqda təmizlənmə mərasimi gözləyirdi. Min bir çətinliklə enişə endikdən sonra onların qarşılarına mənbəyi Tanrı dağları olan Yeddi qardaş çayı çıxır. Hansı ki bu çayda çimənlər ruhən təmizlənir, qəlbləri saflaşır. İslam dinində də qüsl və dəstəmaz alaraq eynən əsərdə olduğu kimi təmizlənilib, ibadət üçün Tanrı hüzuruna çıxılır.

Tanrı aşıqı də əsərdə Şamanlar Şamanının məsləhəti ilə Tanrı suyunda çimməklə qəlbən, ruhən paklaşaraq Tanrı qarşısına çıxmalı idi.

Diqqət yetirdikdə burada çox böyük tərbiyəvi məqamla rastlaşırıq. Çünki insanı hər cür pislərə sövq edən, məhvə aparan onun ruhunun, qəlbinin təmiz olmamasıdır. İnsanın acgözlüyü, riyakarlığı, paxıllığı, ikiüzlülüüyü, bir sözlə pis əməllərə aludə olması istər-istəməz onu bir gün məhvə gətirib çıxarır. Ona görə müəllif çox haqlı olaraq qeyd edir ki, “Ruh kiri vücud kirindən də ağır olur”.

Şaman ilk çayda çimib ruh pisləklərinin birindən qurtulan Tanrı aşıqinə o biri pisləklərdən də hələ önlərinə çıxacaq növbəti altı çayda təmizlənərək xilas olacağını söyləyir. Ruh pisləkləri dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu insan ruhunu gül yarpağına bənzədərək başa salır. Necə ki yarpaq böyüdükcə üzərində müxtəlif böcəklər məskən salır və bağbanın bundan vaxtında xəbəri olmayıb, bir tədbir görməsə, o solub məhv olar, eləcə də insanın daxilində bu həşəratlar yaşayarsa, artıq onda insanlıq qalmaz. İnsan ruhunu ölümə sürükləyən böcəklər isə bunlardır: “yalan, qorxaqlıq, zorakılıq, ikiüzlülük, fırıldaqçılıq və s.”.

Ə.Ağaoğlu bir zamanlar hər kəsin bir-birinin yaxşılığı üçün çalışdığı, bir oturub durduğu, arabilir hov və iməcilik təşkil olunaraq yardım edildiyi halda, bu gün bütün bunlardan əsər-əlamət qalmadığından, özbaşınalığın baş alıb getdiyindən, verilən sözə sədaqətsizlikdən təəssüf hissi keçirdiyini şaman vasitəsilə dilə gətirir: *“Vakt ilə böylə deyildi: Tanrı qulluğu vardı. Qaraqurum budunu qorxmazdı, özü-sözü birdi, el əsirgənirdi, arada hove və iməcilik (yəni ümuminin hər kəsə yardımı) vardı, birisi digərinin xeyrinə qoşardı, birlikdə oturulub birlikdə qalxılırdı! Və işdə o zamanlar Qaraqurum sağa-sola, arxaya və önə ağa idi! Fəqət sonraları düzən pozuldu: El aranmaz oldu, hər kəs başına qaldı, hove və iməcilik unuduldu, söz sədaqəti qalmadı və Qaraqurum yığıldı və budunu zəlil oldu!”* [76, s.61-62].

Nəhayət, Tanrı dağına çıxdıqda belə, Ulu Toyon da ondan rəhm, mərhəmət və bağışlanma diləyərək bir yol göstərməsini xahiş edən şamanlara hiddətlə onların vədlərinə xilaf çıxdıklarını, əllərinin işləməz, gözlərinin görməz, beyinlərinin isə düşünməz olduğunu, yetim uşaqların, dul qadınların unudulduğunu söyləyir. Lakin insanları mənəvi böhrana sürükləyən, onları içəridən gəmirərək çürüdən bu kimi

məsələlərə son qoymaq məqsədilə paslanmış qəlblərin, çirklənmiş ruhların yeganə qurtuluş yolunu göstərir. Bu yol “kişilik yolu”dur.

Əslində Ə.Ağaoğlu nur ilə aydınlanan ruhun dili ilə insanları qərq olduqları mənəvi çirkablardan arındırmaq arzularını ifadə etmişdir. Müəllif bütün bu hadisələrin təsvirini verməklə insanları mənəvi kamilliyə səsləyir. Sanki onları silkələyərək ayılmaq istəyir.

Əsər nikbin sonluqla bitir. Tanrı dağına çıxanlar nəhayət ki, xilas yolunu tapırlar. Qaraqurumun şamanlar şamanı hər kəsə müraciət edərək deyir: *“Ey Türk elçilərinin elçiləri! Tanrını dinlədiniz. Göstərdiyi yolu bəllədiniz! İndi həpiniz əllərinizi göyə doğru qaldırınız və mənimlə bərabər bu andı içiniz:*

Yerin, göyün, canlı-cansız hər şeyin yaradanı uca Tanrıya bu andı içiriyoruz: haqdan başqa bir kimsəyə uymayacağız! Əlimiz var işləyəcək, ayağımız var yürüyəcək! Usumuz var düşünəcək, könlümüz var duyacaq! Bir-birimizə sarılacağız.

Varlığa, yoxluğa, aclığa, toxluğa, bolluğa, sıxıntıya baxmayacağız! Yürüyəcəyiz! Başımız dik, qəlbimiz açıq, gözüümüz tox yürüyəcəyiz! Heç bir əngəl bizi durdurmayacaq! Sönmüş ocaqlarımızı işıqlandırmaq, dağılmış yurdumuzu qurmaq üçün yürüyəcəyiz!” [76, s. 68-69].

Sonda qeyd etmək istərdik ki, yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmış “Tanrı dağında” bədii-fəlsəfi essəsində Ə.Ağaoğlu türk dünyasının keçmişi ilə gələcəyi arasında mənəvi körpü salmağa çalışmışdır. O, bu əsərində Müəllifin qənaətinə, məhz buna görə türklüyün mənəvi dəyərləri yaşadılmalı və nəsildən-nəslə ötürülməlidir. Beləliklə, türk dünyası üçün bu gün də aktual olan problemlərə toxunan və onların çözülməsi ilə bağlı dəyərli fikirləri ehtiva edən “Tanrı dağında” əsəri Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığında layiqli yer tutur və onun böyük ədib və mütəfəkkir olduğunu bir daha təsdiq edir.

2.3. Qadın hüquqları problemi

Yaradıcılığa başladığı ilk vaxtlardan qadın hüquqları, qadının cəmiyyətdə yeri və

rolu problemi böyük mütəfəkkir, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Ə.Ağaoğlunu dərinlən düşündürmüşdür. Təsədüfi deyil ki, onun ilk kitablarından biri olan “İslama görə və islamıyyətdə qadın” (rusca, Tiflis, 1901) [82] bu problemə həsr olunmuşdur. Ümumiyyətlə, qadınların cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, özəlliklə, təhsil, hüquq sistemi və siyasətdə kişilərlə bərabər haqlara sahib olması ideyasının Ə.Ağaoğlunun bədii, bədii-fəlsəfi, publisistik əsərlərində bu və ya digər dərəcədə təbliğ və müdafiə olunduğunu müşahidə edirik.

Ədibin “Cümhuriyyət” qəzetində 2 təfriqə şəklində dərc olunan “Yeni nəsil arasında” əsəri mövzu və ideya baxımından aktual, süjet və kompozisiyası cəhətdən mükəmməl olması ilə mühacirət nəsrimizin dəyərli nümunələrindəndir.

Sadə süjet xətti olan bu əsər iki gəncin – Leyla və Turqutun sakit tərzdə təqdimatı ilə başlayır. Məlum olur ki, onlar eyni universitetin məzununu iki yoldaşdır, aralarında uzun illərdir təmiz və səmimi dostluq münasibətləri olan bu şəxslərin ikisi də müəllimdir. Leyla mühəndislə, Turqut isə əczaçı bir xanımla ailəlidir. Eyni küçədə yaşadıklarından, tez-tez ailəliklə görüşürlər. Bəzən də digər yoldaşları da onlara qoşularaq, *“uzun qış gecələrini müsahibələr ilə keçiriyorlardı. Daha doğrusu, müsahibələr Leyla xanımla Turqut bəy arasında həmənlər hər toplantıda davam edən münaqişələr ətrafında dolaşıyordu”* [61, a]. Oxuduqları məktəbin ən zəkali və çalışqan tələbəsi olan bu iki dostun arasındakı münasibətdə “saklı və etiraf edilməyən bir rəqabət vardı”. Hər hansı uğur qazananda biri digərini “səmimiyyətlə” təbrik edərdi.

Müəllif qəhrəmanlarını oxuculara təqdim etdikdən sonra Leylanı daha yaxından tanıdır. Leyla *“həyata atılmış o yeni türk qızı tiplərindəndir ki, şəxsiyyətlərini hər gün daha ziyadə göstərməkdədirlər”* [61, a]. İki xarici dil bilən bu qız cəsür, çalışqan, heysiyyət, mənlilik sahibidir, öyrənməyə həvəslidir. Bununla yanaşı, Leyla xanım mücadiləçi idi və xüsusən də kişiləri “mat” etməkdən xoşlanırdı. Turqut da mübariz idi, qadınların son illərdəki mövqeyi ilə barışa bilmirdi. Kişinin qadına nisbətən həmişə yüksək, üstün olduğunu dilə gətirir. Leyla ilə Turqut arasındakı bir dialoqu əslində əsərin ideyasının, müəllif qayəsinin açarı adlandırmaq olar. Burada ehtiraslar coşur, xarakterlər sərt qaya kimi üz-üzə gəlir, toqquşur:

– *“Fazla irəli gediyorsun, qadın olduğunu unuduyorsun!”* – deyər müqabilədə

bulundu.

Leyla hərarətlə:

– *Nə demək istiyorsun? Baban kimi sən də mi qadının aşağı bir məxluq olduğu fikrindəsən?*

Turqut gülərək:

– *Nə də olsa, qadınla erkəyin arasında fərq vardır.*

Leyla pürhiddət:

– *Əvət, vardır. Fəqət o dəxi erkəklərin əleyhinə!”* [61, a].

Turqut qadınların cəmiyyətdə getdikcə artan rolu ilə, onların özlərini kişilərlə bərabər tutması ilə, yeri gələndə də özlərini xəstə və zəif kimi aparması ilə barışa bilmir. Leyla da Turqutun simasında qadın hüquqlarına qarşı çıxan kişilərə üsyan edir: *“Məni xəstə, cılız, zəif, becəriksiz yapan hər sənsin, sənin əsrlərcə davam edən qəlbsiz, şəfqətsiz hakimiyyətidir! Fəqət həmd olsun, artıq buna son verilmişdir! Bir az keçsin də, görəcəksin!”* [61, a].

Turqutun əndişəsi, Leylanın “hücumu” əbəs yerə deyil. Çünki ötən əsrin 30-cu illərində Türkiyə Cümhuriyyətində qadınların siyasi hüquqlarının təmini istiqamətində zəruri qanunların qəbul edilməsi cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmamışdı.

Turqutun şəxsində, əslində qadınların haqlarına qarşı çıxanların hamısını Leyla kəskin tənqid və ittiham edir: *“Çünki səndə və sən kimilərdə qəlb yoxdur, könül ölmüşdür. Siz başdan-başa eqoizmdən yoğurulmuş qaya parçalarıdır! Zərrə qədər mənfəətiniz üçün başqalarının dünyalar qədər haqlarını çeynəməkdə tərəddüd etməzsiniz! Başqasının izzətini duymaq, başqasının dərdlərini və ehtiyaclarını anlamaq və onlarla əlaqədar ola bilmək üçün həssas olmalı. Səndə isə qəlb yerinə tas, ruh yerinə süngər və zəka yerinə bir hesab makinası qonulmuşdur! Yalnız bu sonuncu işlər, o da, ümumiyyətlə, cəmiyyətinin ödə tərəfinə keçməz”* [61, a]. Deyilənlərlə Leylanın ürəyi soyumur, türk qadınlarının tarix boyu alçaldıldığını, zülm altında, zəlif şəraitdə yaşamağa məhkum edildiyini dilə gətirir, onların əzab və məşəqqətlərlə dolu həyat sürməsində kişiləri günahkar sayır...

Bu bədii-fəlsəfi nəsr nümunəsinin ikinci təfriqəsi qəzetin növbəti nömrəsində dərc edilmişdir. Müəllif burada birinci hissənin xülasəsini verir və xatırladır ki, yazının ilk

qismi Turqutla Leyla arasında “*ictimai məsələlərimizin sərbəst münaqişəsinə dairdi*” [61, b]. Artıq Leyla xanım bir mühəndislə, Turqut bəy əczaçı xanımla ailə həyatı qurmuşlar. Onlar dostluqlarını səmimiyyətlə davam etdirir, sıx-sıx görüşürlər. “*Mövzu əksəriyyətlə cəmiyyət içində qadın və erkək mövqeyi və rolları oluyordu*” [61, b]. Turqut bəy yenə əvvəlki fikrində durur və kişinin qadından üstün olduğunu müdafiə edir, Leyla isə həmişəki kimi qadın haqlarının müdafiəçisi kimi danışır, mövqeyini qətiyyətlə müdafiə edir.

Hekayənin ən maraqlı məqamlarından biri gənclərin ailə məsələləri ətrafındakı mübahisələridir. Leyla xanıma görə, ictimai həyatda qadınlara münasibət – istibdad sistemi kişilərin vasitəsi ilə ailə ocaqlarına qədər gəlirdi. Lakin “*ailədə cəbr və təhəkküm (hakim olma, məhkum etmə, idarə etmə – A.Ə.) dışarıdakı cəbr və təhəkkümün yanında heç qalıyordu*” [61, b]. Bununla belə, ailədə qadını zülmədən qoruyan bəzi mənəvi amillər var – uşaqlar, birlikdə yaşamağı şərtləndirən əlaqələr, kişinin qadına məhəbbəti və s. Leyla illər ötdükcə qadınların vəziyyətinin düzələcəyinə ümidlidir, buna dərinlən inanır. O, belə bir fikirdədir ki, “*erkəkdə qəlb fəlcə uğramışkən, qadında qəlb zədələnmiş isə də, daşdığı fitri qabiliyyət və qüvvətləri qeyb etməmişdir və bu qabiliyyət və qüvvələrin inkişafı ilə erkək qəlbinin də gələcəkdə düzələcəyi ümidini veriyor!*” [61, b].

Kişilərin tarixi qəhrəmanlıqları ilə öyünən Turqut bəyə Leyla bütün varlıqlarını ailəyə fəda etmiş rəfiqələri Zeynəb, Lütfiyyə və Səbriyyə xanımların həyat hekayələrini danışmaqla cavab verir. Turqut bəy Leylanı cavabsız qoymur, “*əski türk qadınları arasında da*” o cür fədakarlıqlar edənlərin az olmadığını dilə gətirir, eyni zamanda bütün qadınların fədakar olmadığını, bir kürk üçün ailəsini dağıdan xanımları xatırladır. Leyla xanım Turqut bəyin mövqeyi ilə barışmır: “*... o əski türk qadını camaat həyatına qarışmadığından daşdığı fəzilətlər müəssir olamıyordu. Şimdi isə o feyzlər kəndisini göstərəcək, türk erkəyinə də sirayət edəcəkdir*” [61, b], – deyir.

Turqut bəy qadınların ucbatından yeni qurulan ailə həyatının heç altı ay da sürmədiyini, dağıldığını iddia edir. Kinoya getmək təklifini rədd etdiyi üçün qadın ailəni dağıdır, boşanır. Turqut bəyin gətirdiyi nümunəni Leyla xanım cavabsız qoymur: “*Əvət, əvət! Sinema üçün, teatr üçün, kürk üçün, apartman üçün və bəzən də sırf*

dəyişiklik olsun üçün ayrılan yeni qızlar vardır. Fəqət məşru-zövcələrinin, çocuqlarının gözləri önündə metres tutan, metreslərinə ailə və çocuqlarından ziyadə baxan erkəklərə nə dersin?” [61, b].

Hekayə belə demək mümkünsə, Leyla xanımın təsirli, ibrətamiz monoloqu ilə bitir. Turqut bəyə ünvanlanan bu xitab əslində bütün cəmiyyətə bir ismarıqdır. Ondan bəzi sətirləri təqdim edirik: “...siz erkəklər nə qədər qüvvətli olsanız, nə qədər təhəkküm etsəniz də, qadının təsirindən, ona xoş görünmək istəməkdən kəndinizi alamazsınız! Bir sürü erkək arasında bir tək qadının bulunması belə, dərhal kəndini göstərir, dərhal erkəklərin hərəkət və tövrləri üzərinə təsir yapar, onları yumşaqlığa, incəliyə çağırır. ... Bu gün isə bambaşqadır. Şimdi qarşınıza sizinlə bilgi və dimağ etibarı ilə həmayar bir qadın çıxmışdır, siz onunla hesablaşmaq məcburiyyətindəsiniz! Bu yeni vəziyyət camaatımızın gələcəyini hazırlamaqdadır. Türk qadınının qəlbindəki şəfqət, mərhəmət, həssasiyyət, həyəcan və həmlə qaynağı yavaş-yavaş daşacaq, sizə də sirayət edəcək və nəhayət sizi ötkəmlik qını içindən çıxararaq, həssas olmağa, başqalarının izzatlarını anlamağa və bu izzatları gicərmək üçün həmlələr yapmağa dəvət edəcək!” [61, b]. Leyla xanımın bu toxunaqlı çıxışından sonra Turqut bəy təslim olur. “İnşallah! İnşallah!”, – deyərək mübahisəyə son qoyur.

Göründüyü kimi, ötən əsrin 30-cu illər Türkiyəsindəki ictimai-siyasi prosesləri əks etdirən bu bədii-fəlsəfi nəsr nümunəsi dövrün türk gənclərinin düşüncə tərz, həyata baxışları barədə dolğun təəssürat yaratmaqla yanaşı, ölkədə qadın hüquqları problemi ətrafındakı fikir dartışmalarını da əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, araşdırmaçı professor Əli Əsgər də özünün “Əhməd Ağaoğlu düşüncəsində qadın hüriyyəti” [93] adlı məqaləsində sözügedən əsərə müxtəsər şəkildə toxunmuşdur.

Qadının ictimai fəallığı məsələsi müəllifin “Cümhuriyyət” qəzetində dərc olunmuş “Həm haqlı, həm haqsız” adlı yazısında da əksini tapmışdır. Hər iki əsərin mövzusu, ideyası oxşardır. Burada da Leyla adlı xanım hekayənin baş qəhrəmanıdır. Əsərdə türk jurnalist və yazıçı Suat Dərvişin 18-26 aprel 1935-ci ildə Atatürkün himayəsində İstanbulda baş tutmuş XII Beynəlxalq Qadın Konqresi münasibətilə yayımladığı bir yazı haqqında Leyla xanımın fikirləri öyrənilir. Yazıda qeyd edilir ki,

konqresə gəlmiş Avropa qadınları türk qadınlarına həsəd aparır. Buna münasibət bildirən Leyla xanım isə onların həm haqlı olduqları, həm də yanlışlıqları qənaətindədir. Leylanın fikrincə, Avropa qadınları türk xanımlarına bir çox şeyə görə qibtə etməkdə haqlıdırlar. Çünki bir çox sahədə, o cümlədən hakimlik, vəkillik kimi peşələrdə onlar kişilərlə bərabər olmağa çalışdıqları halda, heç bir nəticə əldə etməmişlər. Türk qadınlarının isə kişilərə qarşı mövqeyi onlarınına nisbətən daha yüksəkdir. Haqsız olduqları tərəf isə, ondan ibarətdir ki, daha öncə də qeyd olunduğu kimi, türk qadınları bu haqları Avropa qadınlarından fərqli olaraq, özləri çalışıb-vuruşaraq əldə etməyiblər, onlara bunu Cümhuriyyət və Cümhuriyyətin böyük öndəri verib. Leyla xanıma görə, bu gün türk qadınının vətəndaş haqlarına sahib olması türk kişilərinin insafli və cəmərd olmalarının nəticəsidir. O, avropalı qadınların mübariz, çalışqan olduqlarını, fəal həyat sürdüklərini dilə gətirir, Londonda ikən qadınların xeyriyyə aksiyalarına şahidlik etdiyini nəql edir: Türk qadınları bir küçədə yaşadığı yetimləri, dulları, ehtiyac sahibi xəstələri, yoxsulları belə tanımadığı halda, Avropada qadınlar bu sahədə çox işlər görmüş, yeri gəldikcə fəqirlərin paltarlarını yuyub-ütüləyib təhvil verirlər.

Ümumiyyətlə, sözügedən əsərdə türk qadınına sonsuz inam özünü göstərir. *“Mən türk qadınına, onun qabiliyyətinə qəlbimin və ruhumun bütün qüvvəti ilə inanıyım. O, bəhəməhal müvəffəq olacaqdır. Şimdiyə qədər üzərinə almış olduğu hər işdə müvəffəq olmuşdur. ... İş alanları genişləndikcə və artdıqca o da hər yerdə kəndini göstərəcəkdir və onunla birlikdədir ki, türk erkəyi də daşdığı qüvvətlərə və qüdrətlərə yeni bir hız verəcəkdir”* [66]. Yazının sonunda Leyla xanım türk qadınlarına məsləhət verir və bununla da onların davranışlarına dair arzularını dilə gətirir: *“Yalnız, mən istəməm ki, gələcəyin ən ərdəmli, ürəmli bir ünsürü olmağa namizəd olan türk qadını şimdindən kəndisini div aynasında görərək, yolunu şaşırmasın, onun yüksək yaradılışına kəndini kiçik görmək və bir çox əskikləri olduğunu anlayıb, ona görə davranmaq yaksır”* [66].

Ə. Ağaoğlunun “İki bayan arasında” adlı yazısı da həcm etibarı ilə kiçik olsa da, ideya və məzmun baxımından diqqətəlayiq əsərlərindən biridir. Müəllif nəql edir ki, İstanbulda Qadınların Beynəlxalq toplantısında İngiltərəni təmsil edən xanım

demokratiya haqqında çıxış etmiş və bu zaman ölkəsini demokratik ölkə adlandırmışdır. O, kürsüdən endikdən sonra bir hindli xanım ingilis xanıma yaxınlaşır. Onların arasında gərgin, lakin maraqlı dialoq yaranır. Belə ki, hindli qadın digərinə demokratiyadan danışmasına, İngiltərənin demokratik olduğunu söyləməsinə baxmayaraq, Hindistanda əhalini əzdiklərini, onlara müstəqil olmaq imkanı vermədiklərini söyləyərək, etirazını bildirir:

“Hindli: – Biz istiqlalımızı zorla alacağız, sizi Hindistandan qovacağız!

İngilis bayanı: – İşdə, o vaxt hazır olduğunuzu göstərmiş olursunuz!” [68].

Ə.Ağaoğlu iki xanım arasındakı dramatik söhbəti təqdim etməklə ingilis qadındakı qüruru və onun qarşı tərəfi heçə almadığını diqqətə çatdırır. Müəllif bunun tarixi köklərini, haradan qaynaqladığını şahidi olduğu və müşahidə etdiyi hadisələrlə əsaslandırır. Yazır ki, söhbəti dinlərkən xatirinə illər əvvəl Hindistanın Əmirşah şəhərində baş vermiş bir hadisə gəlir. Minlərlə insanın öldürülməsi ilə nəticələnən bu qanlı hadisəyə səbəb isə ingilis bir qadının hindlilər tərəfindən fit çalınaraq, təhqir edilməsi olmuşdur. *“İngilis generalı bu isliyə qarşı minlərcə adam öldürtməkdən başqa, şəhər əhalisini də üç gün əlləri və ayaqları üzərində sürünməyə məhkum etmiş və bu ağlasığmayan hökmünü də yaptırmış”* [68]. Bu isə Avropa ölkələrində qadına nə qədər yüksək dəyər verildiyinə bariz nümunədir. General törətdiyi bu faciəyə görə özünü günahkar saymır, əksinə məhkəməyə verdiyi izahatda özünə bəraət qazandırır. *“Mən hökmümlə bir ingilis qadınının bir hind paqodası (hinduizm məbədi – A.Ə.) qədər yüksək bir varlıq olduğunu onlara anlatmaq istədim”* [68].

Ə.Ağaoğlu ingilis müstəmləkəçiliyinin, hegemonluğunun digər səbəbi kimi Hindistanda məskunlaşan xalqların fərqli düşüncə və həyat tərzində, bir əqidə, bir amal ətrafında birləşə bilməmələrində görür. Məhz bunu bildiyinə görə də ingilis xanım “hazır deyilsiniz” qənaətini dilə gətirir. Müəllif Hindistanın acı mənzərəsini təsvir edir və əsəri belə bitirir: *“Bütün bunları bərtərəf etmək və hər şeydən əvvəl hinduda vətəndaş sevgisi oyandırmaq, uzun və uzun çalışmaları istər. Gələcəyi düşünməyən, vətəndaşların haqlarına, şərəf və heysiyyətlərinə hörmət etməyi bilməyən ölkələrin qədərləri budur. Kəndi əlləri ilə yıxdıqlarını yenidən yerinə qoymaq üçün uzun istirablara və çalışmalara təhəmmül etmək gərəkdir”* [68].

Ə.Ağaoğlu qadının ictimai fəallığını qadın hüquqlarının cəmiyyətdə bərqərar olması üçün zəruri sayırdı. Mütəfəkkirin düşüncəsinə görə, qadınlar yalnız ictimai fəallıq göstərməklə, cəmiyyətdə öz üzərlərinə düşən vəzifələri dərk etməklə vətəndaş haqlarına sahib ola bilərlər. Bu baxımdan, onun “Bir tək nəfər kimi” [78] sərlövhəli bədii-sənədli nəsr örnəyi çox ibrətamizdir. Əsərdə bütün kişiləri vətəni qorumaq üçün cəbhəyə getmiş, yalnız qadınların, körpə uşaqların ümidinə qalmış bir məkan təsvir olunur. Xatirələrdə göstərilir ki, müəllif dostları ilə birlikdə konfrans vermək üçün Anadoluya getmişdir. Hədsiz istidə gəzməkdən əldən düşmüş dostlar qayalıq bir dağın başında hər tərəfi yaşıllıqla əhatə olunmuş bir kənd görür və oraya qalxmağı qərara alırlar. Kəndə gələn qonaqları yırtıqlar içində olan uşaqlar və əli əsalı yaşlı bir qadın qarşılayır. Məlum olur ki, qonaqlardan gələr-gəlməz vətənin son durumu haqqında soruşan bu qadının iki oğlundan biri Çanaqqala döyüşlərində şəhid olmuş, digəri isə orduda – vətənin keşiyindədir. Bununla belə, o nə özünü, nə də döyüşdə olan övladını düşünür, onun yeganə marağı yurdun, vətənin düşmən ayağı altında qalmaması, atalarını hərbdə itirən yetimlərin kafir əlinə düşməməsidir. Müəllif burada Anadolu qadınının timsalında, əslində türk qadınının vətənpərvərliyini, şücaətini açır. Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Ağaoğlu “Mütərikə və sürgün xatirələri” əsərində də Anadolu qadınının milli mücadilədəki xidmətlərini nəzərə çatdırmış, onun vətənpərvərliyini konkret hadisənin təsviri fonunda yüksək dəyərləndirmişdir [84, s.149].

Əsərdə, eyni zamanda Anadolu qadınının qoçaqlığından, fədakarlığından bəhs olunur. Sözügedən kəndin bütün işlərini qadınlar görür: onlardan bəziləri evdə qalıb uşaqlara, heyvanlara baxır, bəzisi tarlada əkin-biçinlə məşğul olur, digərləri isə otlaqlarda çalışırlar. Onlar əmindirlər ki, çox qısa bir zamanda düşmənin başı əziləcək və bu zəhmətlər, əziyyətlər bitəcək. “*Çünkü haqqın və Allahın kəndisi ilə olduğuna və binaileyh zəfərin də kəndisi ilə olacağına qanədir*”lər [78, s.3].

Sonda qeyd etmək istərdik ki, Ə.Ağaoğlunun bu paraqrafda araşdırmaya cəlb etdiyimiz əsərlərinin qadın qəhrəmanları Cəfər Cabbarlının pyeslərindəki qadın obrazlarını xatırladır. Hər iki müəllifin qadın qəhrəmanları cəsarətli, bəsirətli və geriliyə qarşı mübarizdirlər. Az qala 100 il bundan əvvəl qələmə alınmış əsərlərdə qaldırılan problemlər günümüzdə də bu və ya digər dərəcədə aktualıq kəsb edir, ciddi

ictimai-siyasi mənə daşıyır. Belə ki, qadın hüquqlarının təmin edilməsi sağlam ailənin əsasıdır, sağlam ailə mühiti isə dövlət təhlükəsizliyini təmin edən amillərdən biridir. Ə. Ağaoğlunun sözügedən əsərləri qadın hüquqlarını müdafiə, qadının ictimai fəallığını təşviq edən qiymətli bədii nümunələrdir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr “Azərbaycan mühacirət nəsrində türk tarixi yaddaşına qayıdış problemi (Əhməd Ağaoğlunun “Tanrı dağında” əsəri əsasında)” [18], “Проблема гражданского общества в художественно-философской прозе Ахмеда Агаоглу” [154], “Ahmed Ağaoğlu'nun “Ben neyim” eserinde manevi ve ahlaki sorunların sanatsal-felsefi algısı” [105], “Əhməd Ağaoğlunun mühacirət dövrü nəsrində qadın hüquqları problemi” [28] adlı məqalə və konfrans materiallarında əks olunmuşdur.

III FƏSİL

BƏDİİ-SƏNƏDLİ NƏSR

3.1. Milli istiqlal mücadiləsinin bədii-sənədli dərki

Siyasi mühacirətimizin milli istiqlal uğrunda mücadiləsində Azərbaycan mühacirət mətbuatında, o cümlədən “Yeni Kafkasya” (İstanbul, 1923-1927, cəmi 95 say) məcmuəsində dərc olunan bədii-sənədli əsərlərin xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Heç şübhəsiz ki, mühacir müəlliflərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət quruculuğu prosesi, daxili və xarici düşmənlərin fitnəkar, xəyanətkar mövqeyi, bolşevizmin törətdiyi qanlı cinayətlər, bütün işgəncələrə rəğmən, azadlıq aşıqlarının əqidələrindən dönməzliyi barədə xatirələri təsvir edilən dövrün gerçək mənzərəsi haqqında aydın təəssürat yaratmaq üçün zəngin və dəyərli mənbələrdir.

Mövzu, süjet xətti, kompozisiya, ümumilikdə sənətkarlıq məsələləri baxımından, hadisələrin harada, hansı şəraitdə cərəyan etməsindən asılı olmayaraq, məcmuədəki bütün xatirələri birləşdirən bir cəhət vardır: bolşevizmin, totalitar sovet rejiminin gəc-tez süqut edəcəyinə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasına bəslənilən dərin, sarsılmaz inam.

Məcmuədə “Xatirat və təəssürat” başlığı altında, “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “O gün və ... bu gün” adlı əsərə də eyni ruh hakimdir. Xatirəsində müəllif şahidi olduğu iki dövrün – istiqlalın və işğalın onun qəlbində buraxdığı silinməz izləri ustalıqla çatdırmağa müvəffəq olmuşdur. Bir-biri ilə kəskin təzadda, barışmaz mövqedə olan quruluşların mahiyyəti məharətlə üz-üzə qoyulur: *“O gün mayısın ən gözəl bir günü idi...Uzun sürən qış nəhayət bitmiş, qarlar ərimiş, artıq bahar gəlmiş idi...Vətənin o gözəl çölləri, dağları, bağçaları, bağları həpsi gülüyor, uzun bir uykudan oyanmış kimi sürur və sevinc içində “ilkbaharımızın” yeni doğan günəşini selamliyordu. Çayırılarda yayılan ilxılardakı atlar belə o gün daha gur, daha sərbəst, daha sevincli, adətə gülüyor kimi kişniyorlardı”* [118, s.274]. Müəllif İslam və türk aləmində ilk cümhuriyyətin yarandığını, bundan doğan sevincin həddi-hüdudu olmadığını fəxarətlə

bildirir və o günün – 28 Mayın, “*nə tatlı, nə böyük bir bayram idi*”, – deyərək xiffətini çəkir.

Bundan sonra müəllif əsərin məzmununda elə sərt dönüş edir ki, xatirə kədərli və unudulmaz təəssürat yaradır. Yazıçının üslubu, təhkiyənin orijinallığı, fikrin ifadə tərzini yeni quruluşun bütün eybəcərliklərini, fəsadlarını üzə çıxarır: “*Şanlı bayrağımız endirilmiş, bahar bitmiş, yenə məşəqqətli bir qış gəlmiş... Məmləkətimiz düşmənlər çizməsi altında inliyor, istiqlalımızdan bir əsər qalmamış, yenə o əski, o məşum zəncirlər millətimizin əllərini, ayaqlarını, fikrini, qəlbini bütün milli mənliyini sımsıxı sarmış*” [118, s.274].

Müəllif işğaldan sonra ordunun dağıldığını, milli məktəblərin bağlandığını, günahsız insanların öldürüldüyünü, sürgün edildiyini, vətənin və övladlarının zülmət içərisində boğulduğunu göz yaşı ilə nəql edir. Bütün bunlara rəğmən, istiqlalçı yazar bədbin yox, nikbindir, o, “hər gecənin bir gündüzü var”, – deyərək düşməyə meydan oxuyur.

“Yeni Kafkasya” məcmuəsinin 1925-ci il tarixli 14-cü nömrəsində M.S.Aranın “Sənan” imzası ilə dərc etdirdiyi “İstiqlal mücadiləsindən bir vaxt. (Xatirə dəftərimdən bir yarpaq)” [146] adlı əsəri də mühacirət bədii-sənədli nəsrinin diqqətəlayiq nümunələrindəndir. Xatirələrdə bolşevik rejiminin ÇEKA əli ilə istiqlal mücahidlərinə qarşı törətdiyi dəhşətli cinayətlər, işgəncələr, sürgünlər tənqid edilir, eyni zamanda mücahidlərin qüruru, öz əqidələrinə sədaqəti, tükənməyən həyat eşqi və əzmi bədii əksini tapır. Müəllif əsərinin əvvəlində qeyd edir ki, ÇEKA-dan xilas olduqdan bir ay yarım sonra gəzinti məqsədi ilə sahiləki bağa gəlir və burada təsadüfən “fəlakət arkadaşlarından Əbdülvahab”la (çox güman ki, Əbdülvahab Məhəmmədzadə (Yurdsevər) nəzərdə tutulur – A.Ə.) rastlaşır. ÇEKA həbsxanasında təxminən eyni taleyi yaşayan silahdaşlar bir-birinə “keçmiş olsun” – deyir və “qızıl cəlladların” onların başlarına gətirdikləri müsibətləri nəql edirlər. Göz yaşları ilə danışılan və ürək dağlayan bu olaylar istiqlal mücadiləsi yoluna işıq salmaqla yanaşı, mahir yazıçı qələmi sayəsində hər bir oxucuda zəngin və unudulmaz təəssürat yaradır.

Ölüm dəmlərində belə, yenə özlərini yox, yalnız məfkurələrini düşündüklərini yazan müəllif qızıl əsgərlərin gecə evlərə basqın etdiklərini, mənzildəkilərlə dağdan

enmiş quldur kimi davrandıqlarını, ac qurd kimi tabağı süpürdüklərini, süngü ilə divarları deşdiklərini, döşəməni qırdıqlarını, nəhayət, “saxta para yapanlar” (gizli “İstiqlal” qəzeti nəzərdə tutulur – A.Ə.) adı ilə heç bir şey tapmasalar da, onları həbsxanaya götürdükələrini qeyd edir. Xatirə müəllifinin silahdaşını dərhal bodruma (zirzəmi – A.Ə.) qapadırlar. “Xəstəliyi imdada yetişən” müəllifi isə ÇEKA-da yenidən sorğu-suala tutur, sonra onu da zirzəmiyə salırlar. Bu azmış kimi komandir soldatlara həmin zirzəmiləri su ilə doldurmalarını və “ağıllarının başlarına gəlməsi üçün” sabaha qədər dustaqları orada saxlamalarını əmr edir. Ertəsi gün yenə sorğu-sual, yenə işgəncə. Lakin bütün bunlar mücahidlərin iradəsini qırmır, onlar əmindir ki, gün gələcək övladları bu vətəni xilas edəcək, rus istibdadına və işğalına son qoyulacaqdır.

Xatirənin dili zəngin və obrazlıdır. “Dağdan enmiş eşkiya”, “qızıl “Füqara Hökuməti”nin bu cəlladxana məqamı rəyasət odası həqiqətən də qızıl qan rəngində süslənmiş idi”, “masaların örtüləri qırmızı; yaylı sandalyalar həp qırmızı çuxalarla örtülmüş”, “divarlar qırmızı kağızlarla suvanmış”, “zülm və zülmət əsəri qanlı parçalardan yapılmış qocaman qızıl bayraq”, “ertəsi gün “İstiqlal” qəzetəsi ÇEKA divarlarını yararaq şəhərdə bir bomba kimi partladı” kimi ifadələr xatirəni oxunaqlı, təsirli və mənalı edir.

“Yeni Kafkasya” məcmuəsində M.S.Aranın “Sənan” imzası ilə dərc etdirdiyi “Məşum bir xatirə”sində də ünvan, mövzu dəyişsə də, ideya eynidir: rus istilasının ifşası, istiqlalın tərənnümü. “Qarabağın şirin qəsəbəsi” Ağdamda baş verən hadisəni – Qızıl Ordunun yürüşünü təsvir etməklə həm yarıac-yarıtox, cır-cındır içində olan işğalçı qüvvənin əsl siması açılır, həm də onları seyr etməyə gələnlərin dili ilə aldadılmış xalqın, millətin istiqlal arzusunun sönmədiyi bəyan edilir. Müəllif xatirəsində yazır ki, Ağdamdakı bir otelin küçəyə baxan pəncərəsindən bu mahnıya bəstələnmiş musiqinin sədaları altında alayın keçdiyini seyr edir:

Qafqazda qan olacaq,

Tarixlərə şan olacaq!

Bu yerlərə Moskva deyil!

Azərbaycan xan olacaq!

Azərbaycan xan olacaq... olacaq! [147, s.211].

Dəstənin önündə onun tanıdığı, Birinci Dünya müharibəsi zamanı rusların məşhur Nargin adasına sürgün etdiyi, azərbaycanlılar tərəfindən oradan qaçırılan, sonra Azərbaycan milli hökumətinə xidmət etmiş Türkiyəli zabitlər – Əli Heydər, Mustafa Fəhmi, Salih, Cəmil və Qədri bəylərdir. Küçədəki gurultunun nə olduğunu soruşanda, onunla bərabər bu mənzərəni seyr edən yoldaşı, “Fəlakət gəlir”, – deyər cavab verir.

Bu doğrudan da fəlakət idi! Sonradan məlum olur ki, ruslar Anadoluya yardım adı ilə müəllifin nifrətlə gah “Şimal sürüləri”, “səfalət sürüləri”, “səfil konvoy”, gah da “çaqqal sürüsü” adlandırdığı bu dəstəni Qarabağa yeritmişlər. Dəstədəki bəzi türk zabitləri hara və nə üçün gəldiklərini belə bilmir: *“Vallahi bilməm ki?!.. Anadoluya yardıma gediyyərlərmiş. Zabitan öylə söylədi. Bizə də əmr etdilər. İstiqbal ediyoruz. Bizim Azərbaycan zabitləri iştirak etmədilər. Bilməm ki... Həpsi də məhzundular. Anlayamıyorm ki, biz əsgəriz. Çox şey bilmiyoruz ki...”* [147, s.211].

“Səfil sürünün” “Azəri oğluyam, Qafqaz vətənim, Atəşdən yoğrulmuş xəmirim mənəm” marşına qarşılıq verməsi müəllifin vecinə deyil. Onu narahat edən ac-yalavac əsgərlərin məktəbin bağındakı ərik ağaclarını heyvan kimi sındırması, yenidən çiçəyindən çıxmış ərikləri yarpaq qarışıq udması idi.

Müəllif xatirəsində iki il əvvəl Bakını erməni-bolşevik işğalından azad etmək üçün ölüm-dirim savaşına girən Xəlil paşanın bu dəfə yenidən bolşeviklərlə əlbir olub Anadoluya yardıma getmək adı altında Azərbaycanın bölgələrini, Qarabağı zəbt etdiyini kədərlə yazır. O, “Xəlil Paşa ordusu”nu seyrə gələn qadınların birinin dili ilə belə deyir: *“Yolu yumrulmuşlar, pis murdar uruslar gənə hardan gəldilər!? Bunların pis yüzlərindən ancaq qurtulmuşduq. İlahi, görüşün bunlar qara geysinlər”* [147, s. 211].

Sənanın xatirəsi Anadoluya “yardım etmək üçün” “Biz sizə hürriyyət gətirdik, əsarətdən xilas etdik” şüarı ilə Qarabağa soxulan Qızıl Ordunun əsl simasını açmaq və dövrün real ictimai-siyasi mənzərəsini dəyərləndirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu əsər, eyni zamanda mücahidlərin istiqlalə inamını ifadə etmək nöqtəyi-nəzərindən qiymətlidir. Bir həftə belə keçməmiş aldadıldıqlarının fərqi varan Qarabağ əhalisi ruslara qarşı ayağa qalxır, minlərlə əsgəri qara torpağa sərir və qurtulanları isə Yevlax

stansiyasına qədər sıxışdırıb, tərki-silah edir. Təəssüflər olsun ki, Gəncə üsyanından sonra, Qarabağ üsyanı da yatırılır. Lakin xalqın içində alovlanan atəş yenə də sönməmiş, onlar bu və ya digər şəkildə mücadilələrini davam etdirirdilər. *“Bu qayur mücahidlərin sərih istiqlal davalarının təhəqqüqünə doğru sövq-i təbiətlə yürüdükləri yollar, onların şəse-i imanı ilə işıqlanmış və bu nur ilə məqsədə doğru mətanətlə irəliləyirlər”* [147, s.212].

Xatirə ideya – məzmun baxımından mükəmməl və maraqlı olduğu kimi, sənətkarlıq cəhətindən də diqqətəlayiqdir. *“Sürünü təşkil edən səfillərin...bənzirləri uçuq, fərsiz gözləri uzun sənələrin aclığından çuxura düşmüş. Şimalın soyuq və vəhşi çöllərindən sırf ac qarınlarını doyurmaq hirs ilə axıb gələn şu səfalət sürüsü qılıq qiyafətləri və qorxunc simalarıyla xortlaqları andıran bir ucube-i xilqət təmsil ediyordular”* [147, s.211]. Göründüyü kimi, müəllifin ustalıqla istifadə etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri sözügedən əsəri ifadəli, obrazlı edir.

“Dəmirçioğlu” imzası ilə “Yeni Kafkasya” məcmuəsində dərc olunmuş “Bu günün xatirəsi” adlı əsər də həcm etibarı ilə kiçik olmasına rəğmən, ideya, məzmun baxımından diqqətçəkici və təsirlidir. Şerti olaraq iki hissəyə bölünən xatirənin birinci hissəsində biz müəllifi Bakı küçələrini gəzərkən, ikinci hissədə bir dostunun evində İstiqlal gününü qeyd edərkən görürük.

1920-ci ili sürgündə keçirən müəllif 1921-ci ildə yenidən Bakıya qayıdır. Bu zaman Cümhuriyyət dövründəki Bakıdan əsər-əlamət qalmadığını ürək ağrısı ilə təsvir edir: *“Hər şey matəmə bürünmüş, hər tərəfi koyu bir qaranlıq qaplamışdı. Bolşeviklər istiqlal dövrünü xatırladan nə varsa qaldırmışlar, milli bir şey buraxmamışlardır. Hər şeyə, yerli-yersiz qalın və qanlı bir kommunizm pərdəsi çəkilmişdir”* [103, s. 271]. Xatirə müəllifi keçmiş “Parlaman”, indiki “Kommunist” (hazırda: İstiqlaliyyət – A.Ə.) küçəsi ilə irəliləyir. Diqqətini Parlament binasının bir küncündə ilişib qalmış və üzərində “Yaşasın istiqlal!” şüarı yazılmış lövhə cəlb edir. Bu lövhə onu istər-istəməz Cümhuriyyətin ildönümü qeyd olunan 1919-cu ilə aparır: *“Nə müdhiş izdiham idi o... İynə atsan yerə düşməzdi. O nə həyəcan, o nə sevinc idi”* [103, s. 271]. Dəmirçioğlu üçrəngli bayrağımızı, müstəqil Azərbaycanın Ordusunun paradını, xalqın sevincini xatırlayır və İstiqlal gününün o həzin duyğularının qəlbini yandırdığını yazır.

Xatirənin ikinci hissəsində müəllif dostunun evindədir. O, silahdaşları ilə birlikdə “mübarək gecə”ni – İstiqlal gününü qeyd etmək üçün buraya gəlmişdir. Böyük oda milli bayraqlarımızla süslənmişdir. Divara İstiqlal şəhidlərinin fotosu olan tablolar vurulmuşdur. Ev sahibinin dediyinə görə, indi şəhərin hər məhəlləsində, məmləkətin hər tərəfində kiçik qruplar halında İstiqlal günü qeyd olunur. Bu odada da bir qələbəlik var: *“Günün mənası, bolşeviklərin məzalimi (zülmləri – A.Ə.), gəncliyin istilaya qarşı mücadiləsi haqqında nitqlər söyləndi. Türklük, türkçülük təhlil olundu. Milli rəhbərlər xatırlandı. Nəşidələr söyləndi. Qəsblər haqqında xalq tərəfindən bəstələnən həcvlər dinləndi. Əhdlər təcdid (yeniləndi – A.Ə.), peymanlar təyid (təsdiq – A.Ə.) olundu...”* [103, s. 272]. Xatirə müəllifi İstiqlal gününün şərəfinə qonşuluqda təşkil edilmiş tədbirdə də eyni mənzərəyə şahidlik edir və oradan da zəngin təəssüratla ayrılır. Dəmirçioğlu xatirəsini sabaha dərin inamla bitirir: *“Əvət, istiqlal məfkurəsi ilə yaşayan və istiqlal fikrini yaşadan gənc nəslə malik olduğumuzu gördükdən sonra “Yaşasın istiqlal!” şüarının qırıq bir lövhə deyil, yaxın bir atidə bütün parlaqlığıyla təhəqqüq edəcək böyük bir şüar olduğuna bir daha inandım”* [103, s. 272].

Sözügedən xatirə bir çox cəhətləri ilə M.S.Aranın “İstiqlal mücadiləsindən bir vaxt. (Xatirə dəftərimdən bir yarpaq)” adlı əsərini xatırladır. Həmin xatirədə mücahid zindanda *“Şu ölüm dəmlərində yenə kəndimizi deyil, yalnız məfkurəmizi düşünüyordun”* [144, s.214] – deyə fikirləşir, burada da onun silahdaşı *“hər növ məzalimə qarşı məfkurəvi bir həyat ilə yaşayan və hər növ təhalükə köks gərən əməlpərvər bir gəncliyi”* [103, s.272] gördüyünü iftixarla qeyd edir.

İstiqlal mücahidi M.B.Məhəmmədzadə də mühacirət mətbuatında “Mirzə Bala”, “Nuhoğlu”, “A.Kut”, “Daşdəmir”, “Məhəmmədzadə Mirzə Bala”, “M.B.” və sair imzalarla çoxsaylı yazılar dərc etdirmişdir. Onun həyatının mənası, ədəbi fəaliyyətinin, o cümlədən zəngin publisistik yaradıcılığının əsas istiqaməti milli hərəkata, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bərqərar olması uğrunda mübarizəyə, bu demokratik dövlətin süqutundan sonra isə sovet rejimi və bolşevizmə qarşı amansız ideoloji mücadiləyə həsr olunmuşdur. M.B.Məhəmmədzadənin “Yeni Kafkasya” məcmuəsində “Daşdəmir” imzası ilə çap etdirdiyi “Azərbaycanın Ergenekondan çıxdığı gün. (Xatirə dəftərimdən)” adlı xatirəsi də milli istiqlal hərəkətinin inikası

baxımından diqqəti çəkən əsərlərdən biridir. Müəllif sözügedən əsərinə qədim türk əfsanəsini xatırlatmaqla başlayır: *“Əski türk üsturələri (əfsanələri – A.Ə.) ilə aşına olanlar Ergenekon masalını bilirlər. Tilsimli bir ovaya düşən türklər əsarət həyatından “Yeni gün”də (9 mart Novruz) xilas olmuşlardı. 9 Mart üsturəsi türklüyün xilasını tərmiz eylədiyi kimi, 28 Mayıs da Azərbaycan türklüyünün xilasını tərmiz edər”* [150, s.272]. M.B.Məhəmmədzadə bu müqayisəsinə ciddi mülahizələrlə əsaslandırır, 28 May yalnız Azərbaycanın deyil, Türkiyə xaricindəki bütün türklərin xilas ümidlərini möhkəmləndirən parlaq gün kimi dəyərləndirir. İşğaldan sonra da Azərbaycan gəncliyi həmin günü on-on, bəzən də on beş-on beş toplanaraq qeyd edirdilər. Xatirə müəllifi belə tədbirlərdə olduğu üçün yadında qalan bəzi olayları oxucularla bölüşmək istədiyini bildirir, lakin bundan əvvəl Birinci Dünya müharibəsi dövründə, hələ orta məktəbdə oxuyarkən də belə yığıncaqların iştirakçısı olduğunu yazır və qeyd edir ki, həmin vaxtlar proqramımız, məqsədimiz yalnız ana dilini qorumaq, türk ədəbiyyatını öyrənmək idi. Çünki çarizm xalqı öz ədəbiyyatını, dilini öyrənməyə imkan vermirdi. M.B.Məhəmmədzadə milli özünüdərk, dil, ədəbiyyat naminə mübarizə dövrünü xatırlatmaqla istiqlal uğrunda mücadilənin həmin hərəkətin təbii davamı olduğunu diqqətə çatdırır. O, istila dövrü toplantılarının məqsədi barədə söz açaraq göstərir ki, indi istədiyimiz yalnız ana dili deyil, milli qurtuluş, milli istiqlal, sadəcə Azərbaycan deyil, bütün türk ölkələrinin qurtuluşudur. Buna görə “Müsavat” təşkilatı gizli “İstiqlal” qəzeti buraxır, bəyannamələr, risalələr nəşr edilir. M.B.Məhəmmədzadə yazır: *“Şimdi biz ədədi minlərə varan böyük milliyyətərvər bir orduyuz. Bayrağımız “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarını təmsil edən üçrəngli bir sancaqdır, yasamız hürriyyət, hədəfimiz istiqlaldır!”* [150, s.273].

Bu xatirəni yazmaqda müəllifin məqsədi ötənləri sadəcə yada salmaq deyil, müqəddəs amal – azadlıq uğrunda mücadilə yolunu işıqlandırmaq, gələcək nəsli ruhlandırmaq, istiqamətləndirmək, yeni mübarizə mərhələsinə hazırlamaq, qələbəyə inam aşılamaqdır. M.B.Məhəmmədzadə 28 May münasibəti ilə keçirilən yığıncağı o qədər böyük şövqlə təsvir edir ki, oxucuda unudulmaz təəssürat, eyni zamanda müqəddəs ideallara məhəbbət yaranır: böyük salonun ortasına şirniyyatlar, meyvələr, çiçəklər, tar, kamança, yuxarıda mavi, ortada qırmızı, aşağıda yaşıl rənglərdən ibarət

çiçək dəməti qoyulmuş, Azərbaycan bayraqlarından mehrab düzəldilmiş, istiqlal qəhrəmanlarının fotoları divarlardan asılmışdır. Qızlar, xanımlar da bu üç rəngi təmsil edən paltarlarla bəzənmişlər. Müəllif gizli bayramların bu şəkildə tərtib olunduğunu qeyd edir və davamında onların bir də məfkurəvi tərəfinin olduğunu yazır. Körpələrin milli nəğmələr, vətən haqqında şərqlər oxumasından sonra pərdə bağlanır və qonaqlar masa arxasında əyləşirlər. Tədbirin növbəti hissəsində *“Nitqlər, tarixi və siyasi bəyanatlar başlıyor. Hafiz qəzetə və bəyannamələr oxunuyor. Milli parçalar və şeirlər söyləniyor. 1928-ci ilin 28 Mayıs qəhrəmanları, istiqlal dövrünün tarixi xatırlanıyor. Bolşevizm cildinə girmiş əski rusluq təşrih olunuyor, mühərrib kommunizmə qarşı türk milli demokratizmi təhlil ediliyor, istiqlal məfkurəsinin rəhbərləri düşünülüyor...”* [150, s.274] və onların yolunun davam etdirəcəklərinə and içilir.

Məlumdur ki, M.B.Məhəmmədzadənin keçdiyi ömür yolunun, irsinin daha dərinədən öyrənilməsində onun xatirələri əhəmiyyətli və vacibdir. Amma bu qəbildən olan əsərlərin dəyəri bununla bitmir. Bu gün də aktuallığını itirməyən həmin yazılar, eyni zamanda bizi tarixi hadisələrlə, dövrün ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatı, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə tanış edir. Bu baxımdan görkəmli publisistin “Yeni Kafkasya”nın bir neçə nömrəsində (sayı 4, 5-6, 13) dərc olunan irihəcmli “İran xatirələri. (İranda Azərbaycan mühacirləri)” adlı əsəri xarakterikdir.

Xatirələrdə XIX əsrdə Rusiyanın Azərbaycanı istilasından sonra İranda məskunlaşan və müxtəlif təbəqələri, zehniyyəti təmsil edən mühacirlərin həyatından bəhs edilir. Tacirlər, mücahidlər, hərbiçilər, ziyalılar, hətta “sovet işpionu” (casus – A.Ə.) bu xatirənin qəhrəmanlarıdır. Onların həyat və düşüncə tərzini əsərdə kifayət qədər əhatəli və maraqlı şəkildə təqdim olunur. Müəllif İranın müxtəlif bölgələrində “mühacir qəbiləsinin üçüncü və dördüncü nəslinin nümayəndələrini” gördüyünü, onlarla yaxından tanış olduğunu yazır. M.B.Məhəmmədzadə xatirəsində bir neçə mükəmməl mühacir obrazı yaratmışdır – desək, yanlışdır. Yazıçının təsviri ilə tanış olduğumuz ilk mühacirin üz cizgiləri, geyimi oxucunun gözü qarşısında canlanır. O, “saf, təmiz və cəngavər bir səhra türkcəsi olan Muğan şivəsində” danışır, ““Arşın mal alan” parçalarını yalnız “Arşın mal alan” dili və havasıyla təmsil” edir, İranın bölgələrini tanıdığı kimi, Şimali Azərbaycanda olub-bitənləri “beş barmağı” kimi bilir.

Rus istilasının qatı əleyhdarı M.B.Məhəmmədzadə yadellilərə qarşı mübarizəyə “öz atıyla, tufəngiylə” qoşulan qəhrəmanının dili ilə bu işğalın fəsadlarını, rus əsgərlərinin törətdiyi cinayətləri məharətlə ifşa edir: *“Onlar bir əsr əvvəl bizi avara saldılar... Bolşeviklər Muğanda və Lənkəranda bütün əqrəbalarımızı qırdılar”* [114, a, s.56]. İbiş kimi tanınan İbrahim İranda mühacir hüququ ilə yaşadığını, hətta orada mühacir təsisatlarının olduğunu söyləyir. Mahir təhkiyə ustası olan müəllif yazır ki, ondan “Arşın mal alan” pyesini haradan öyrəndiyini soruşanda İbrahim Bakıdan gələn bir truppenin tamaşanı Lənkəranda nümayiş etdirdiyini, bir də Ənzəlidə gördüyünü söyləyir. Xatirədə mühacir həyatının ağır-acıları təsirli dillə əks olunmuşdur: *“... qollarını qaşqanın boynuna doladı. Üzünü onun üzünə yapışdırdı və gözəl bir səslə dedi ki:*

Utanma, gəl söylə böylə dərdini mənə,

Nə qüssədir böylə, əsər eyləmiş sənə?

Qaşqa başını qaldırdı, silkindi, yallarını havada yelləderək yüksəkdən bir kişnədi” [114, a, s.56].

Tarixi hadisələr və faktlarla zəngin olan xatirədə M.B.Məhəmmədzadə mühacirətin yaranması, təşəkkülü, mühacirlərin həyat və məişət problemlərinə də toxunur, onların məskunlaşdığı ərazilər barədə məlumat verir: *“Makudan ta Xorasanın rus və əfqan hüduddlarına qədər Şimali İranda, Araz sahilləriylə Xəzər sahillərindən ta Kirmanşah və İsfahana qədər olan geniş sahədəki şəhər və qəsəbələrdə minlərcə, bəlkə on minlərcə azəri türkü, Şimali Azərbaycanından köçən və əksəriyən siyasi mühacir olan azərilər dağılmışlardı”* [114, a, s.56].

M.B.Məhəmmədzadə müşahidə etdiyi olaylarla, rastlaşdığı insanların xarakteri ilə bağlı real təsəvvür yaratmağa çalışır. Evində qonaq olduğu taciri yalnız var-dövlət, mülk düşündürür. Məlum olmayan səbəblərə görə Sibirə sürgün olunan tacir ilk fürsətdəcə İrana qaçmış, burada bir varlığının qızı ilə evlənmiş, onun vəfatından sonra isə ailənin bütün malına-mülkünə sahib olmuşdur. Milli, dövləti düşüncədən uzaq olan tacirin qız övladı türk dilini bilmir.

Xatirə müəllifinin qonaq olduğu başqa bir mühacirlə bağlı vəziyyət bir qədər fərqlidir. Onun masasının üzərində Bakı qəzetləri, milli dövrün mətbuat kolleksiyaları, klassiklərin əsərləri vardır. Bu, sözün əsl mənasında mücahiddir, İran inqilabına

yardım üçün öz qayığı ilə silah-sursat daşımış, buna görə çar hökuməti onu Sibirə sürgün etmişdir. O da sürgündən qaçmış, lakin istiqlal fikrindən dönməmişdir. Müəllif xarakterlər arasındakı kəskin fərqləri göstərsə də, onları dəyərləndirməyi oxucunun ixtiyarına buraxır.

Xatirədə digər bir obraz – “rus ispionu” Heydər isə səbətsizliyi, dönüklüyü ilə diqqəti çəkir. O, milli hökumət dövründə məsul qulluqda çalışmış, istiladan sonra dostları ilə bolşeviklərə qarşı mücadilə aparmış, daha sonra İrana keçmişdir. Heydər burada da bir il Sovet hökumətini tənqid edir, antisovet təbliğat aparırdı. Bir ildən sonra, həyat və məişət şəraitinin ağırlığının təsiri ilə ümidini itirməyə başlayan Heydər kommunistlərin təbliğatına uyur, mövqeyini dəyişir, hətta sovetin xeyrinə casusluğa başlayır. Bunun müqabilində də o, şəhərin ən yaxşı yerində dükan açır. Əsərdə “rus ispionu” Heydər timsalında bəzi mücahidlərin mövcud vəziyyətin çətinliklərinə dözməyərək, mücadilə yolundan çəkildikləri də təsvir edilir. Bununla belə, xatirəyə bütünlüklə istiqlala inam ruhu hakimdir. Bu inam əsərin sonunda həm müəllifin, həm də onun silahdaşlarının iradəsini ifadə edən sözlərində daha qabarıq səslənir: *“Vahid, hür və müstəqil bir yurd olmazsa, vahid, hür və müstəqil bir millət dəxi olamaz, zira bir cəmiyyətin vahid bir millət olması üçün bir yurdun vəhdət, hürriyyət və istiqlal olmasa, müştərək və müstəqil millət məfhumları dəxi vücuda gəlməz. Binaileyh yurd ən böyük yaradıcı bir qüvvətdir”* [114, c, s.173].

Azərbaycanlıların apardığı milli istiqlal mücadiləsinin təbliği baxımından xüsusi maraq kəsb edən əsərlərdən biri də Polkovnik İ.İsrafilovun “Azərbaycan ordusu haqqında xatirələr”idir [110]. Xatirələrdə Azərbaycan ordusunun təşkili, möhkəmləndirilməsi, dövlət müstəqilliyinin bərqərar olunmasında fəaliyyəti və rolu haqqında geniş məlumat verilir. İlk dəfə 1924-cü il “Yeni Kafkasya” məcmuəsinin 17-ci sayında çıxan əsər daha sonra “İstiqlal” qəzetinin 25 sentyabr 1932-ci il sayında dərc olunmuşdur. Xatirələrin ikinci hissəsi sözügedən qəzetin 28 May 1933-cü il buraxılışında “Gənc Azərbaycan ordusunun hərbi səfərləri” başlığı ilə çap edilmişdir. Müəllif burada yeni təşkil olunmuş gənc Azərbaycan ordusunun Lənkəran, Zəngəzur və Əsgəran səfərləri haqqında xatirələrini bölüşür.

Əsər 1933-cü ildə isə “Kafkasya dağlıları” adlı türkcə-rusca dərgidə rus dilində

yayımlanmış [153], daha sonra 1996-cı ildə “Hərbi bilik” jurnalının 4-cü sayında (iyul-avqust) “Azərbaycan ordusu haqqında (bir zabitin xatiratından)” başlığı altında yenidən kiçik həcmdə çap olunmuşdur. V.Quliyev də əsəri rus dilindən tərcümə edərək özünün “Cümhuriyyət yazıları”[38] kitabına daxil etmişdir. Xatirələr sənətkarlıq cəhətindən diqqətəlayiq olmasa da, xalqın birliyinin, istiqlal uğrunda mübarizə əzminin sönmədiyinin, istiqbala inamın və ən əsası, hərbi tariximizin düzgün dəyərləndirilməsi baxımından maraqlı və aktualdır.

Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadənin (1872, Lənkəran – 1930, Ənzəli) “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəsi [4] da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində, eləcə də demokratik dövlət quruculuğunun ilk aylarında Bakı, Tiflis, Lənkəran, Şəki və Zaqatalada cərəyan edən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin, milli istiqlal uğrunda mücadilənin müəyyən səhnələrini, həmçinin bolşevik-daşnak ittifaqının xalqımıza qarşı məkrli niyyətlərini əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Əsərin ikinci nəşrinə müəllifin qardaşı oğlu Tufan İshaq oğlu Axundovun yazdığı “Ön söz”dən məlum olur ki, “Xatirə”nin əlyazması Hacı Səlimin övladları tərəfindən mühafizə edilmişdir. S.Axundzadənin qardaşı oğlu İshaq Axundzadə əmisi oğlanlarından əsərin əlyazmasının surətini almış, onu kiril əlifbasına çevirərək, 1992-ci ildə özünün “Azərbaycan incisi” kitabına daxil etmişdir [5, s.35-104]. Sözügedən kitabda İ.Axundzadə “İlk parlamentimizin üzvü” başlığı altında Hacı Səlimin tərcümeyi-halı haqqında məlumat vermiş, ardınca xatirəsi əlavə etmişdi. Lakin bir sıra texniki problemlər, həmçinin mətnin kiril əlifbasında olması əsərin ikinci nəşrini zəruri etmişdir. Müəllifin qəflətən vəfatı nəticəsində yarımçıq qalan “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəsi məzmun, dil, üslub baxımından mükəmməl əsər təəssüratı yaratmasa da, dövrün mənzərəsini, müstəqil Azərbaycan naminə mücadilənin bəzi məqamlarını canlandıran bədii-sənədli nəsr nümunələrindəndir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən bəhs edən müəyyən nəşrlərdə Hacı Səlim Axundzadənin adına təsadüf edilsə də, onun həyatı və siyasi fəaliyyəti indiyədək ayrıca tədqiqatın obyektı olmamışdır. “Ön söz”də də vurğulandığı kimi, onun haqqında məlumatlar özünün yazdığı “Xatirə”dən, qohum və övladlarından, cüzi tarixi sənəd və

tədqiqat əsərlərindən toplanılmışdır. Bunun xaricində S.Axundzadənin həyatı, yaradıcılığı və siyasi fəaliyyəti haqqında mənbələr yox dərəcəsindədir. Sözügedən əsəri isə, ümumiyyətlə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu dissertasiya işi “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti haqqında ilk elmi araşdırmadır.

O, 1872-ci ildə XIX əsr Azərbaycan poeziyasının və pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri, əslən Şirvandan olan Mirzə İsmayıl Qasirin ailəsində dünyaya göz açır. İlk təhsilini atasının üsuli-cədid məktəbində alan Səlim sonra Lənkəranda rus dilində gimnaziyanı bitirir. Daha sonra Ərdəbil, Zəncan və Məkkədə dini təhsil alır. Lənkərana qayıdan Səlim bir müddət mollalıqla məşğul olur. O, bəzi mövhumatçı, cəhalətpərəst ruhanilərin əməllərinə qarşı çıxır, məclis və mərasimlərdə onları kəskin tənqid edir. 1911-1916-cı illərdə gimnaziyada şəriət, fransız dili müəllimi işləyir. 1917-ci ildə Rusiyada çar mütləqiyyətinin devrilməsi ilə nəticələnən burjua inqilabından sonra S.Axundzadə fəal surətdə siyasətlə məşğul olur. Onun “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti də əsasən, müəllifin həyatının bu dönməindən bəhs edir. Əsərini “*Bismillah ər-rəhman ər-rəhim*”-lə başlayan müəllif “... *istərdim öz dirilik halatımı yazıb, mənim zəmanəmdə nələr hadis olub və ittifaq düşübdür...*” [4, s.15], – deyərək xatirəti qələmə almağının niyyətini oxucularla bölüşür. Müəllif daha sonra “*sabiqdəki mollaların ədəmi-fəhmi və kəlamatlarından camaat o qədər geri qalıb və cəhalət bu dövr və bu müddətdə pərt olublar*” – yazaraq əlavə edir: “*Amma əsl məqsədim bu dəftərdə Lənkəran dairəsində olan təşkilat və ittifaqat və həvadisatı bəyan etməkdir. Və zimmən mollaların biçarə və avaralığından bəhs edib, onların çox-çox ümurdan (burada: əməllər, işlər – A.Ə.) ədəmi-vüquflarını (burada: xəbərdar olmamaq, bilməmək – A.Ə.) bəyan və təzəkkür (xatırlama – A.Ə.) edib və cəmi uləmanümələərə tövsiyə etməkdir ki, kəndiləri xüsusunda bir çarə arasınlar ki, əgər bərfərz (burada: tutaq ki – A.Ə.) əmmaməli molla və ya inki uzundon bilici və dindar hər cür fəal və kardan olursa, təzə cavanlar onları istəməyib, daimi surətdə onların əleyhdarıdırlar*” [4, s.16].

Xatirətin “Bəyanat və tövzihi” (aydınlaşdırma – A.Ə.) hissəsində S.Axundzadə 1917-ci il burjua inqilabından – Romanovlar mütləqiyyətinə son qoyulduqdan sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Lənkəranda siyasi fəallığın artmasından, müxtəlif

ictimai təşkilatlar və komitələrin təsis edilməsindən söz açır. S.Axundzadə yazır ki, qardaşı ilə şəhəri gəzərkən təsadüf nəticəsində milliyyətçə osetin olan dağıstanlı bir şəxs və Lənkəranda “duxaniyyə dairəsinin bitamam müdiri”, “mötəbər zat” İsmayıl bəy Yandıyevlə rastlaşır və onun təkidi ilə – zorla Hacı Mir Səmidin evində böyük oğlu Mirinin təşkil etdiyi “şəhərin məşhur və məruf təzə oxumuş cavanlarının və ayanlarının” iştirakı ilə keçirilən yığıncağa gəldik. Burada “Ümid” adlı cəmiyyət təsis olunur və gizli səsvermə yolu ilə cəmiyyətin 7 nəfərdən – Məşədi Hacı Rza Qurbani, Məhəmməd və Musa bəy Nurullabəyov, Qulamhüseyn Məmmədov, Mirzə İshaq Möhsünzadə, Xudaverdi bəy Kələntərov və xatirə müəllifindən ibarət rəyasət heyəti seçilir. Cəmiyyətə sədr seçilməsi fikir və rəy ayrılığına səbəb olur. Nəhayət, “camaata süləmalıq nöqtəyi-nəzərindən” Hacı Mirzə Səlimin sədrliyi tövsiyə olunur və o, rəhbər seçilir. Eyni zamanda, Mirzə İshaqın katib, Məşədi Hacı Rza Qurbaninin müavin və xəzinədar olduğu bu cəmiyyət qısa müddət ərzində bir sıra xeyriyyə tədbirləri təşkil edir, üç şöbədən ibarət məktəb və kurslar açır. Sözügedən cəmiyyətə Bakı Milli Komitəsinin sədri tərəfindən bir teleqraf gəlir ki, Komitənin iclasında iştirak etmək üçün Lənkərandan bir nəfər nümayəndə seçsinlər. Cəmiyyət bu məsələni seçki yolu ilə həll etmək qərarına gəlir və bütün Lənkəran camaatı təyin olunmuş vaxtda böyük məhəllədəki məscidin həyətinə toplaşırlar. İnsanların istək və tələblərinə rəğmən, Hacı Səlim nümayəndə seçilməkdən imtina edir. Nəticədə, bu vəkalətə Hacı Şeyx Məhəmməd təyin olunaraq, Bakıya yola düşür. Bir müddət sonra – heç bir həftə keçməmiş Bakıdan – “Soldatski deputat” deyilən təşkilatdan 3 nəfər nümayəndə istənilir. Xatirətdə bu təşkilatın milli tərkibi, sədri və qurucuları barədə səhih və geniş məlumat verilmir. Sadəcə göstərilir ki, təşkilat əhalinin buğda-arpa məhsulətini nəzərdən keçirir, onlara adambaşı ildə yeddi pud yarım toxum verdikdən sonra, yerdə qalan məhsulu ucuz qiymətə alırlar. Bu isə nəticədə *“əkinçi camaatını böyük fəlakətə sövq edib, vilayətləri, ələlxüsus Lənkəran və Muğan əhlini tamam puç edəcək idi”* [4, s.23]. Lənkərandan seçilən üç nəfər – Yusif bəy Mehmandarov, Məşədi Cəbrayıl Abbasəliyev və xatirətin müəllifi öz hesablarına Bakıya yola düşür, “Soldatski deputat”ın rəhbəri ilə görüşürlər. Bu barədə S.Axundzadə yazır: *“Burada neçə məclis Ustupani (təşkilatın sədri kimi təqdim olunur – A.Ə.) ilə müləqat və nə söhbətimiz*

oldusa, onunla işim yoxdur. Onu yazmayacağam. Çünki çox təfsilatlı və yaramaz, nəticəsiz söhbətlər olubdur ki, yazmağa dəyməz” [4, s.24].

Bu aralıqda xatirə müəllifi Məşədi Cəbrayıl və Yusif bəyə söyləyir ki, daha öncə Bakıya gəlmiş vəkil Hacı Şeyx Məhəmmədi tapıb, onun nə iş gördüyü haqqında məlumat əldə etmək lazımdır. Nəhayət, vəkilin kirayə tutduğu mənzilə gedib, onunla söhbət edirlər. Məlum olur ki, Əlimərdan bəy Topçubaşov Hacı Şeyx Məhəmmədi qəbul etməyərək, üzrünü istəyib. Belə olan halda, Hacı Şeyx Məhəmməd Lənkərana qayıtmalı olur.

“Ümid” cəmiyyətinin fəaliyyətindən, rəhbərlik arasında baş verən intriqalardan, sədrə qarşı qərəzli münasibətdən, “əmmaməli olub sədarətə mail olmağı”ndan ətraflı bəhs edən müəllif sonda yazır ki, *“mən də işdən kənar olub öz işlərimə baxmağa məcbur oldum*” [4, s.28].

Bu arada, Bakıdan gələn məktubda xeyriyyə cəmiyyətinin yığıncağında iştirak etmək üçün Lənkərandan iki nəfər nümayəndə istənilir. Düyü ticarəti ilə məşğul olan Məşədi Mikayıl Bağirov və xatiratın müəllifi öz xərcləri hesabına Bakıdakı məclisdə iştirak üçün yola düşürlər. Müəllif xatirələrində təsadüfən Sultan bəy Qulubəyli ilə rastlaşdığını, üçünün də Bakıya birlikdə paraxodla (buxar mühərriki ilə hərəkətə gətirilən gəmi – A.Ə.) getdiklərini və “Dağıstan” mehmanxanasında mənzil tutduqlarını yazır. Sultan bəy Qulubəyli isə, özünün “Tələtömlü illər” adlı əsərində S.Axundzadə ilə Bakıda rastlaşdığını qeyd edir: *“... bir həftə icazə alub Badkubəyə azim oldum (yola düşdüm), orada baş komesar Heydərofa əhvalatı quzariş verdim. ...Bu əsnada mərhum Hacı Mirzə Səlim Axundzadəyə təsadüf etdim*” [39, s. 22]. Hər iki xatirədən bəlli olur ki, müəlliflər bir-birlərini yaxşı tanıyır. Lakin onlar görüşləri barədə fərqli məlumat verirlər. Görünür, xatirələrin xeyli sonra qələmə alınması, yaş, yaddaş və s. kimi amillər hadisələrin təsvirində müəyyən fərqlilik yaratmışdır.

Xeyriyyə cəmiyyətinin Hacı Zeynalabdin Tağıyevin də qatıldığı iclasına Əlimərdan bəy Topçubaşov sədrlik, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə baş katiblik edirdi. Qafqazın hər bir tərəfindən gələn nümayəndələr arasında vəkillər, “yarım mollalar”, “intiligent və yuristlər” iştirak edirdi. Üç nəfər “sahibi-əmmamə”dən biri xatiratın müəllifi idi. Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş Kerenskinin tələbinə əsasən, Müvəqqəti

hökumətə yardım etmək üçün vəsait toplanılması gündəlikdə duran yeganə məsələ idi. Müəllifin zahirdə bir intiligent, həqiqətdə molla məclisi adlandırdığı iclas “əvvəl-axırı qurtarmayan bir mübahisə və mübarizə” meydanına çevrilmişdi. Vəsaitin mənbəyini müəyyənləşdirməyə dair müxtəlif təkliflər irəli sürülsə də, heç biri qəbul olunmur. Sonda qərara alınır ki, ailənin hər bir üzvündən iki rubl vergi – “soldat pulu” yığılsın.

Müsəlman qadınların seçkilərdə iştirak edib-etməməsinə və guya Ə.Topçubaşovun mühacir və qaçqınlar üçün toplanan pulu mənimsədiyinə dair məsələlər Bəşir bəy Aşurbəyovun evində təşkil etdiyi məclisdə qızgın müzakirəyə səbəb olmuşdur. Tədbirin gedişində əsəbiləşərək söz alan H.Z.Tağıyevin dediklərindən məlum olur ki, Ə.Topçubaşova iftira atılmış, mühacir və qaçqınlar üçün toplanan pul təyinatı üzrə xərclənmiş, eyni zamanda hesabatı da verilmişdir. Müsəlman qadınların seçkilərdə iştirak edib-etməməsi məsələsində isə ciddi mübahisə yarandığından ortaq fikrə gəlinmir.

Müəllifin və yoldaşlarının H.Z.Tağıyevlə görüşü də xatiratın yaddaqalan səhnələrindəndir. Hacı Mirzə Səlim H.Z.Tağıyevlə görüş zamanı Bakıda mövcud olan müxtəlif cərəyanlar arasındakı nifaqın gələcəkdə böyük fəlakətlərə səbəb ola biləcəyindən narahat olduğunu bildirir, “millətin atası”na (H.Z.Tağıyev – A.Ə.) “Lənkəran nümayəndələrinin ən böyük və səmimi arzu”sunu – Bakıdakı müxtəlif qrupların sülh şəraitində fəaliyyət göstərmək istədiklərini çatdırır.

Xatiratda Lənkəran gimnaziyasının fəaliyyətindən, yerli din xadimlərindən, tanınmış sülalələrin həyatından, “İspolnitelnıy komitet”ə (İcraiyyə Komitəsi – A.Ə.) seçkilərdən, firqələr arasındakı mübarizədən xeyli bəhs olunur.

Əsərin “Kərim bəy kimdir” sərlövhəli hissəsində Lənkəranın Səbidaş mahalına hakim təyin olunan Kərim bəy Şahtaxtının həyat və fəaliyyətindən bəhs olunur. Məlum olur ki, “*Lənkəran xan zadələrindən Mir Həmid bəy Talışxanov zamanında müqəddəm Kərim bəy bir xəyanət müqabilində Sibirə sürgün olmuşdu*” [4, s.56]. Rus hökuməti müharibə zamanı məhbusları da cəbhəyə göndərir, döyüşlərdə fərqlənənləri həbsdən azad edirdi. Kərim bəy də ön cəbhədə göstərdiyi igidliyə görə həbsdən azad olunmuş və əvvəlcə Şahtaxta, sonra ailəsi ilə birlikdə Lənkərana gəlmişdi. “İqtidar və bacarığına binaən” Səbidaş mahalına hakim təyin edilən Kərim bəy patron və tufəng oğruları ilə

atışmada həlak olur. Bu hadisədən bir müddət sonra Hacı Mirzə Səlim, Məşədi Mikayıl ilə birlikdə Bakıda təsis olunan “Qafqaz ictimai-ümumi” təşkilatına Lənkəranda nümayəndə seçilirlər. Lənkərana qayıtdıqdan sonra Hacı Mirzə Səlim burada Müsavat Partiyasının özəyini, öz təbirincə yazsaq, “bir gözəl intiligentni təşkilat” yaradır. Qısa bir zaman içərisində Lənkəranda “Müsavatın qüvvəti və qüdrəti artıb, yüksək mərtəbəyə” yetişir.

Xatirətdə Hacı Mirzə Səlim Müsavatın nümayəndəsi kimi Bakıya səfərindən, “Açıq söz” qəzetinin redaksiyasında M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşündən, daha sonra Azərbaycanı təmsil edən nümayəndələrlə birlikdə Zaqafqaziya Seyminin iclaslarında iştirak etmək üçün dəmiryolu ilə Tiflisə yola düşməsindən söz açır. Azərbaycanlı, gürcü və ermənilərin təmsil olunduğu Seymdə cərəyan edən prosesləri təsvir edən müəllif sonda hər üç xalqın öz istiqlalını elan etdiyini bildirir.

Xatirə müəllifi Hacı Səlimin Müsavat Fırqəsinin nümayəndəsi kimi Zaqatalaya səfəri maraqlı və gərgin keçir. O, bu barədə əsərin “Müsəlmanların ixtilafı və şəxsi hərəkəti” hissəsində söz açır. Bu bölgədə milli münasibətlər, xüsusilə ermənilərin xain mövqeyi ciddi narahatlıq yaradırdı. Müəllif bu bölgədə sülh, əmin-amanlıq bərqərar olması, qırğın törədilməməsi üçün ciddi səy göstərdiklərini yazır.

Xatirətin “Ağa Mirzə Fərəcullanın iqtisadi surətdə fəqirlərin əhvalını riayət etmək təriqi” adlı hissəsində Şəki şəhərinin “şiə mollalarının ən nüfuzlu və mötəbərlərindən” Ağa Mirzə Fərəcullanın yeritdiyi taxıl siyasətindən, onun yüksək insani keyfiyyətlərə sahib olmasından bəhs olunur.

Əsərin “Tərhim qoyulub si parəsi oxunan şəxs nə səbəbə vəfat etmiş?” sərlövhəli hissəsində də müəllifin Zaqatala, Şəki səfərlərindən bəhs edilir. Burada Şəkili Azaq bəyin ermənilərin Şirvanda törətdiyi qətləmin qarşısını almaq üçün Şamaxılı soydaşlarımıza yardıma getməsi, şücaəti təsvir olunur, eyni zamanda erməni xisləti, vəhşiliyi, xalqımıza qarşı ermənilərin törətdiyi tarixi cinayətlər kəskin tənqid edilir.

S.Axundzadənin “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti məzmun və sənətkarlıq baxımından mükəmməllikdən uzaqdır. Ərəb-fars sözlərinin çox işlənməsi əsərin dilini ağırlaşdırır. Hadisələrin təsviri və xronikası bəzən uzun-uzadı, yorucu təsir bağışlayır, müəllif bəzən yersiz təfərrüatlara varır, sanki hərdən süjet xətti unudulur,

pərakəndəlik baş alıb gedir. Xatirat müəllifinin dünyagörüşü və baxışlarındakı təzadlar onun daha mütərəqqi və obyektiv düşüncələrini sanki buxovlayır. O bir tərəfdən müsavətçılığı təqdir və təbliğ edir, digər tərəfdən qatı dinçidir, “əmmaməli molla olmağı” ilə qürurlanır. O ermənilərin vəhşiliyinin, tarixi cinayətlərinin şahidi olsa da, onların qonşuluqdan getməməsi üçün səy göstərir və s.

Bununla belə, xatirat müəyyən ədəbi, tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əsər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulması ərəfəsində Cənubi Qafqazda, ayrı-ayrı bölgələrdə – Bakı, Lənkəran, Zaqatala, Şəki və Tiflisdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr barədə təsəvvürün genişləndirilməsi, məlumatların zənginləşdirilməsi cəhətdən maraq doğuran mənbədir.

Azərbaycan mühacirət nəsrində 1920-ci illərin əvvəllərində sovet Rusiyasındakı ictimai-siyasi proseslərin, ideoloji mücadilənin, vətəndəki istiqlal hərəkatının müəyyən səhnələrinin əks etdirilməsi baxımından diqqət çəkən əsərlərdən biri də “Odlu yurd” dərgisində “Dəmirçioğlu” imzası ilə dərc olunmuş “Moskva yollarında” adlı xatirələrdir [101].

Biz daha öncə “Dəmirçioğlu” imzası ilə “Yeni Kafkasya”da verilmiş “Zərif Əfəndi” və “Bu günün xatirəsi” adlı əsərlərdən bəhs edərkən həmin yazılarda işğala nifrət, istiqlala məhəbbət duyğularının qabarıq şəkildə təsvir olunduğunu qeyd etmişdik. Mövzu, mündəricə fərqi olsa da, eyni ruh müəllifin “Moskva yollarında” adlı xatirələrinə də hakimdir. Sözügedən xatirələr M.Ə.Rəsulzadənin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” [141] adlı əsəri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunaraq, müəyyən qənaətlər hasil edildi.

M.Ə.Rəsulzadənin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” ilə Dəmirçioğlunun “Moskva yollarında” xatirələrinin müqayisəli təhlili bir sıra ciddi qənaətlərə gəlməyə imkan verir: Hər şeydən öncə, hər iki əsərdə Stalinin təşəbbüsü ilə Məhəmməd Əmin bəyin və məsləkdaşı, əmisi oğlu Məhəmməd Əli Rəsulzadənin Moskvaya aparılması zamanı yol boyu qatarda cərəyan edən olaylardan bəhs olunur. İkincisi, hər iki xatirədə fərqli üsullarla, lakin eyni dərəcədə – kəskin şəkildə sovet rejimi, onun milli siyasəti tənqid olunur. Növbəti, hər iki əsərdə Stalinə xas bəzi cizgilər öz əksini tapır. Eyni zamanda, xatirələrin ikisində də Nəriman Nərimanovun

da portretinə ştrix vurulur – birincidə loyal, ikincidə düşmən münasibət açıq-aydın hiss olunur. Və nəhayət, hər iki əsər aktuallığını bu gün də saxlayır. Lakin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” barədə müəyyən araşdırmalar aparılsa da, Dəmirçioğlunun sözügedən xatirələri mühacirətşünaslığın diqqətindən kənarda qalmışdır. Bu dissertasiyada “Moskva yollarında” adlı xatirələr ilk dəfə olaraq təhlilə cəhd edilmişdir. Biz bu zaman sahə üzrə mövcud tədqiqatların metodologiyasını əsas götürmüş, onların elmi-nəzəri qənaətlərindən bəhrələnmişik.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri”nin “Moskva yolunda” fəslilə “Moskva yollarında” adlı xatirələrin məzmunu bənzərdir, hər iki əsərdə eyni hadisədən – M.Ə.Rəsulzadənin və silahdaşının Stalinlə Moskvaya gətməsindən bəhs edilir. Doğrudur, birinci əsər irihəcmli, hadisələr daha əhatəli, təfəsilatı ilə verilir, ikinci daha yığcamdır, obrazlı desək, qatardan kənara çıxılmaz, bütün hadisələr iki vaqonda “Stalinin salon vaqonunda” və “xüsusi vaqonda” cərəyan edir. Şərti olaraq iki hissəyə (“Stalinin salon vaqonu” və “xüsusi vaqon”da cərəyan edən hadisələr) bölə biləcəyimiz “Moskva yollarında” belə başlayır: *“1920 sənəsinin qış ibtidaları idi.....*

...Bizi, Rəsulzadə Mehmet Əmin bəylə mənə Stalin kəndi nəzarəti altında Moskvaya sürməyi daha müvafiq bulmuşdu. Nə isə buna da təşəkkür etməliydi. Başqa dürlü də ola bilirdi ya!” [101, s.59].

M.Ə.Rəsulzadənin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” əsərinin “Moskva yolunda” adlı fəslilə bir neçə sərlövhədən ibarətdir. Bu fəsil də təxminən eyni şəkildə başlayır: *“Bir az sonra müstəvliyənin şaqraq qəhqəhələri, yerlilərin də həzin və mütəəssir baxışları arasında tren hərəkət ediyor.*

Moskva yolundayız. Normal şərtlər daxilində beşinci gün Moskvada bulunacaq olan tren, şimdi ən az on beş gün yol gedəcəkdir” [141, s.45].

Stalinin “salon vaqonu”, “xüsusi vaqon” hər iki əsərdə eyni cür təsvir edilir, hər iki xatirədə Stalinlə dialoq süjetin əsasını təşkil edir, qatarın Bakıdan Moskvaya 15 gün ərzində gedildiyi və s. kimi oxşar məqamlar var. Süjet və epizodlar fərqli olsa da, hər iki əsərin ideyası üst-üstə düşür. N.Cabbarlı M.Ə.Rəsulzadənin xatirələri barədə fikir yürüdərkən bu qənaətə gəlir ki, müəllifin *“sözügedən xatirələri qələmə almaqda ...*

məqsədi özünün bilavasitə iştirakçısı olduğu siyasi proseslərin və Stalinlə şəxsi görüşlərinin təsviri fonunda bir daha stalinizmin, sovet totalitarizminin əsl simasını göstərmək, onun antibəşər mahiyyətini ifşa etmək olmuşdur” [14, s. 92].

Dəmirçioğlunun “Moskva yollarında” xatirələri də eyni məramla xidmət etmişdir – desək, yanlışdır. Aşağıda gətirəcəyimiz bircə sitat bolşevizmin, rus işğalının bütün çirkinliklərini üzə çıxarır: *“Yolda mütəmadiyən Azərbaycandan Rusiyaya yük dolusu vaqonlar keçiyordu. Bunlar Bakının ticarət depolarında, anbarlarda, mağaza və ticarətxanalarda, gömrük və istasyonlarda, hətta xüsusi evlərdə olan petrol, qaz, benzin, yun, şəkər, əşya, buğday, yağ, pirinç, qumaş, hətta məktəb iskamiyələrinə qədər olan şeylərdi. Həpsi “Leninə qızıl hədiyyə” olaraq Bakı “proletarı” tərəfindən göndərilməkdə idi.*

Bunlara müqabil Rusiyadan Azərbaycana qatarlar dolusu rus əsgəri gəlib keçiyordu” [101, s.59]. Bu xatirələrdə də müəllif M.Ə.Rəsulzadə kimi Stalin obrazına, xarakterinə uyğun cizgiləri, qaniçənliyi, cahangirliyi, hökmranlıq iddialarını ustalıqla işıqlandırır. Əsər diktatorun, rejimin tənqidinə həsr olunmuş mükəmməl bədii-sənədli nəsr nümunəsidir. Stalinin hüsurunda insanların hansı vəziyyətə düşdüklerini, hansı hisslər keçirdiklərini təsəvvür etmək çətin deyil. Yeri gəlmişkən, Nəcibə Bağırzadə özünün “Azərbaycan həsrəti” adlı kitabında adını xatırlamadığı yaşlı bir həmsöhbətinin sürgün illərinin əziyyət və dəhşətlərindən danışdığını yazır və əlavə edir ki, *“o, hər dəfə Stalinin adını çəkəndə özündən ixtiyarsız səksəkəylə qapıya baxırdı*” [9, s.23]. Bu sətirlər insanların qəlbində Stalin xofunun onun ölümündən sonra belə yaşadığını bir daha qabarıq şəkildə ifadə edir. Xatirələrin müəllifi isə onunla açıq-aydın hiss olunan kinayə, rişxəndlə danışır. Rostov stansiyasında Stalindən bu qədər rus əsgərinin Qafqaza nə üçün göndərildiyinin səbəbini soruşan xatirələr müəllifinə Stalinin cavabı qısa olur: *“Bunlar, dedi, Gürcüstanı burjuaların pəncəsindən xilas etmək üçün gediyorlar*” [101, s.60].

Amma dialoq bununla bitmir. Qarşı tərəf İran şairi Sədidən misal gətirərək, sonda da Stalinə kinayə ilə, həm də çox məntiqli cavab verir: *“Bir çoban bir qoyunu qurdun əlindən qurtarmış, fəqət evinə götürdükdən sora başını kəsmiş. Qoyunun ruhu çobana gözükarək demiş ki:*

– *Sən məni qurdun pəncəsindən qurtardın, amma kəndin mənim qurdum oldun.*

Və əlavə etdim ki:

– *Azərbaycan göz önündə... Bu götürülməkdə olan mallara müqabil Azərbaycana bir quruş belə vermiyirsiniz. Halbuki Avropa burjuası aldığı hər şeyə müqabil para veriyor. Siz Gürcüstanı da böylə mi qurtaracaqsınız?”* [101, s.60].

Stalinin gülərək “Batımsız Bakı heç bir işə yaramaz. Biz Ağ dənizə yol açmaq üçün mütləq Qara dənizə çıxmalıyıq” – cümləsindən sonra həmsöhbətin istehzalı cavabı ləngimir: “Ağ dənizə çıxmaq üçün daha irəli getmək lazım gələcək, qalibə.”

Stalin geri çəkilir: “Yox, o qədər irəli getməyiz”, – deyir.

“Moskva yollarında” xatirələrinin “xüsusi vaqon”da cərəyan edən ikinci hissəsi sərnəşinlərin – müəllif, Serqo Orconikidze və Nəriman Nərimanovun arasındakı gərgin dialoq üzərində qurulmuşdur. Dəmirçioğlu Moskvada bir ay qaldıqdan sonra yenə Azərbaycana döndüyünü qeyd edir və yazır: “*Bu dəfə Qafqazdakı rus Qızıl Orduları baş müfəttişi Serqo Orconikidzenin xüsusi vaqonundayız. Bunun vaqonunda Moskvada vüqu bulan bir kommunist konqresindən Bakıya dönməkdə olan Nəriman Nərimanov və bir çox Azərbaycan kommunistləri dəxi vardı*” [101, s.60]. “Stalinlə ixtilal xatirələri”ndə qeyd olunur ki, Stalin Məhəmməd Əli Rəsulzadəyə Bakıya qayıdaraq, Məhəmməd Əminin İran inqilabı haqqında xatirələrinə dair materialları gətirməyi tapşırırmışdı. Məhəmməd Əli də məhz sözügedən qurultayın, yəni mart ayının 18-23-də Rusiya Kommunist Partiyasının Moskvada keçirilən 8-ci qurultayının iştirakçıları ilə birlikdə Bakıya qayıdır. “*Kontr revolyusioner müsavətçi Məhəmməd Əlini aralarında Orconikidze, dr. Nəriman Nərimanov, Qorxmazov, Ter Mikaelyan və sairləri kimi qafqaziyalı bolşevik kodamanları bulunan 8-ci Kommunist Partisi konqresi deleqələrini götürən özəl tren bəkləyib durmalıdır*” [141, s.73].

Həmçinin “Moskva yollarında” xatirələrində də haqqında danışdığımız şəxslərdən başqa heç bir mühacirin həmin vaqonda olmasına dair fakt yoxdur. Odur ki, bütün bunlara əsaslanaraq, “Dəmirçioğlu” imzasının Məhəmməd Əli Rəsulzadəyə məxsus olduğu qənaətinəyik.

Müəllif iki-üç cümlə ilə Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyətinin qurucularından olan qəddar S.Orconikidzeni oxuculara tanıdır: “... *Bakı ətrafında, hətta İranda*

bərabərcə ixtilal hərəkətlərinə iştirak etdiyimiz bu Serqo şimdi kosmopolit, rus süngüsünə dayanan bir kommunistdir. Halbuki o zaman bizi dost və həтта arkadaş edən rusluğa, rus hakimiyyətinə, rus süngüsünə və Rusiyaya qarşı olan müştərək duyğularımız idi. İkimiz də Qafqazyanın oğlu idik... Və biz Qafqazyayı Rusiyanın əsarətindən qurtarmaq üçün çarpışıyırdıq” [101, s.60]. S.Orconikidzeni “Stalinin sağ əli” adlandıran müəllif göstərir ki, vaxtı ilə Serqo çar Nikolaya qarşı mübarizə aparırdı, indi isə o, vaxtı ilə çar ordularının çeynədiyi Azərbaycanı çeynəməkdə olan qızıl rusların başında durur. Dəmirçioğlu yazır: *“1920 sənəsi mayıs və həziran üsyanlarında Gəncəni qanına qəltən edən bu qızıl ordu eynən 1804 sənəsindəki rus məzalimini təkrarlamışdı. Tuhəfdır, o zaman dəxi Cavad xanın Gəncəsinə qarşı hərəb edən ruslara Serqo kimi ruslaşmış bir gürcü, knyaz Sisyanov kumanda etməkdə idi*” [101, s. 61].

“Xüsusi vaqon”dakı söhbətin kulminasiya nöqtəsi sərnişinlər arasındakı mübahisə olur. Xatirələr müəllifi N.Nərimanovdan soruşur ki, Azərbaycanda sovet hökumətinin rəisi kimi məmləkətdə qarət, talan və qətlialmlara niyə yol verir. N.Nərimanov “nə edim, məni dinləyən yoxdur” – cavabını verir. Müəllif yazır: *“Serqo Orconikidze buna qızdı:*

– ... *Hayır, yoldaş Nəriman, bu sözlərlə kəndini məsuliyyətdən qurtaramazsın. Sözləri dinlənməyən bir rəisi-hökumət, məmləkətinin fəlakətinə iştirak etməmək və məsuliyyətdən qurtarmaq üçün istəfa verir, işdən çəkilir – dedi*” [101, s. 61]. Bu, əslində Azərbaycanın de-yure rəhbəri olub, lakin heç bir səlahiyyətə sahib olmayan N.Nərimanovun faciəsidir desək, heç də yanlışmarıq. Əlbəttə, xatirələrin sonunda müəllifin N.Nərimanovun ünvanına söylədiyi *“Nəriman Azərbaycanın bütün fəlakətlərində iştirak etdi, on minlərlə edamlara imza atdı, xalqın bütün sərvətini Moskvaya hədiyyə etdi, Azərbaycanın şərəf, namus və heysiyyətini ləkələyən saysız-hesabsız müqavilələrə imza atdı, mövqe, sandalya xəstəsi idi*” kimi ittihamları istiqlal mücahidinin üsyanıdır. Hələ bu xatirələrdən xeyli əvvəl – 1925-ci ildə “Yeni Kafkasya”da N.Nərimanovun vəfatı ilə bağlı imzasız dərc olunmuş “Nəriman Nərimanov” adlı məqalədə də onun “bolşevik “Hümmət” qrupunun rəisi sifəti ilə müsəlmanlara elani-hərb edən bolşevik daşnaksütun zümrəsi daxilində qaldığı”, verdiyi təzkirələrlə yüzlərlə məsum gəncin güllələndiyi, başda Azərbaycan nefti olmaq

üzrə, bütün məmləkətin talan olunub Rusiyaya daşındığı qeyd olunur. Maraqlıdır ki, qəzəblə qələmə alınan əsərin sonunda müəllif sanki N.Nərimanovun halına acıyır və məqaləni belə bitirir: ... “ *kəndisinin suyu sıxılmış bir limon halına gətirildiyi hisslə son günlərini mənəvi bir sıxıntı içində keçirmiş və dünyadan bu üzüntü ilə getmişdir*” [134, s.203]. N.Nərimanovun “xidmətləri və xəyanəti” mövzusu günümüzdə də aktualdır, mübahisə predmetidir. Tarixçilərin bir qismi onun xidmətlərini şişirdir, bəziləri də N.Nərimanovu Azərbaycanın başına gətirilən bütün bəlaların baskarı hesab edir. “Görkəmli ictimai-siyasi xadim, böyük ədib” adlı sənədlər toplusunda N.Nərimanovun fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra maraqlı tarixi mənbələr əksini tapmışdır. N.Nərimanovun “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” adı ilə Mərkəzi Komitəyə, İ.V.Stalinə, surətini L.D.Trotskiyə, K.B.Radekə ünvanladığı məxfi məktubda Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı olduğu açıq-aşkar görünür [30, s.16], Leninə yazdığı məktubda isə o, “*Əziz Vladimir İliç, məgər “Müstəqil Azərbaycan” Sizin dilinizdən çıxmamışdır mı*”, [30, s.54] – deyə dünya proletariatını vədinə əməl etməməkdə qınayır. Kitabın “Qarabağ məsələsinə dair sənədlər” bölməsində verilən “RKP Qafqaz bürosu Plenumunun axşam iclasının 11 nömrəli protokolundan çıxarış”ı [30, s.55-56] onu deməyə tam əsas verir ki, “Qarabağı Azərbaycanın hüddudunda saxlamaq” məsələsində ermənilərin və ermənipərəst qüvvələrin bütün söylərinə baxmayaraq, N.Nərimanovun sayəsində iclasda “Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in hüddudlarında saxlanılması” qərara alınır. Bununla belə, bir sıra mütəxəssislər N.Nərimanovun Moskvanın əmrini yerinə yetirən məmur olduğu qənaətindədir. M.Ə.Rəsulzadəyə gəlincə, o da “Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri”ndə N.Nərimanovun külli-ixtiyar sahibi olmadığını, hər faciənin arxasında Moskvanın durduğuna işarə vurur. Xatirələrdə N.Nərimanovdan söz açılanda ən azı o, düşməncəsinə, kəskin ifadələrlə ittiham edilmir. Əksinə, M.Ə.Rəsulzadə əsərində dəfələrlə N.Nərimanovun adını çəkir, həmişə də onun sözünün önündə mütləq “doktor” sözünü yazır. Əsərin “Həbsxanada Stalinlə başbaşa” sərlövhəsində Stalinlə mübahisə zamanı diktatorun sonuncu cümləsi də baş verən faciələrdə Moskvanın rolunun həlledici olduğunu üzə çıxarır: “*Stalin: ...*

– *Pəki, amma siz kiçik bir məmləkətsiniz, kəndi başınıza müstəqil olaraq kəndinizi*

idarə edəməzsınız; başqa böyük bir dövlətlə, nə də olsa, anlaşmanız lazım gəlir, dedi; mən:

– Bu təqdirdə biz yenə böyük qonşumuz olan sizinlə anlaşdıq, fəqət Nərimanın anlaşdığı tərzdə deyil, dedim.

Stalin güldü:

– Nərimanmı bizimlə, yoxsa bizmi Nərimanla anlaşdıq?! – dedi” [141, s.38-39].

“Moskva yollarında” xatirələri ötən əsrin 20-ci illərində bolşevik rejiminə qarşı ideoloji mücadilə haqqında təsəvvürü xeyli genişləndirir. Əsərdə “*ən qorxunc rus çarlarına nəsib olmayan bir iqtidarla 30 yıla yaxın bir müddətdə sovet imperatorluğundakı iki yüz milyon insanın müqəddəratına hökm edən, yer yuvarlağının üçdə birini kontrolu altına almış bulunan, bütün dinləri inkar edən kommunist dininin bir peyğəmbəri sayılan, totalitarlar totalitari bir rejimin ən böyük müməssili Stalini, onun nasıl bir demaqoq, bir diplomat, bir diktator və nasıl bir terrorist, bir ixtilalçı, bir marşal, bir general, fironlara, Neronlara, Çingizlərə rəhmət oxutduran bir tiran, bir qızıl çar*” [141, s.10]ın kiçik, amma yaddaqalan portreti yaradılmışdır.

Xatirələrdə istiqlal məfkurəsi, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi, suverenliyi ideyası ilə bolşevik zehniyyətinin qarşıdurması açıq-aydın görünür. Məhəmməd Əmin bəy və müəllifin özü istiqlal məfkurəsini, qarşı tərəf, o cümlədən Stalin, S.Orconikidze N.Nərimanov isə bolşevik zehniyyətini təmsil edirlər. N.Nərimanov Azərbaycanın əbədi səadətini sovet Rusiyasına bağlılıqda [44, s.5], Məhəmməd Əmin bəy başda olmaqla, müsavətçilər isə tam müstəqillikdə görürdülər. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin N.Nərimanova mənfi münasibəti də məhz ideoloji zəmində idi, şəxsi qərəzdən deyil, təqib etdikləri ideyaların antoqonizmindən qaynaqlanırdı.

“Moskva yollarında” xatirələri işğalçı bolşevik rejiminin mahiyyətini bütün çılpalığı ilə təqdim etməsi, eyni zamanda milli istiqlal məfkurəsinin təbliği və təşviqi baxımından qiymətli bədii-sənədli nəsr örnəyidir və bu məziyyətləri ilə sovet hakimiyyəti illərində olduğu kimi, hazırkı müstəqillik dövrümüzdə də aktualdır. Övladlar ata-babalarının keçdiyi şərəfli yolla tanış olur, onları ehtiramla xatırlayır, istiqlalın dəyərini dərk edirlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı

Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, Böyük Zəfərin memarı İlham Əliyev çıxışlarında tariximizi öyrənməyin, ondan nəticə çıxarmağın nə qədər vacib olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. Bu cür xatirələr də maraqlı tarixi mənbədir, tədqiqi və təbliği vacibdir.

3.2. 1920-30-cu illər Türkiyəsində ictimai-siyasi ziddiyyətlərin inikası

Azərbaycan siyasi mühacirlərinin müxtəlif mövzu, fərqli janrlarda qələmə aldıkları zəngin, eyni zamanda maraqlı ədəbi-publisistik əsərlər istiqlal uğrunda sovet rejiminə, kommunist ideologiyasına qarşı çətin, şərəfli mücadilə tarixinin araşdırılması və obyektiv dəyərləndirilməsi baxımından əvəzsiz mənbədir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan və Şərqdə ilk demokratik dövlətin qurucularının xarici ölkələrdə məskunlaşdığı vaxtdan formalaşmağa başlayan bu ədəbi sərvət də sovet dövründə məlum səbəblər ucbatından diqqətdən kənar saxlanılmışdır, daha dəqiq ifadə etsək, mühacirət irsinə düşmən münasibət bəslənilmişdir.

Azərbaycan mühacirətinin bədii-sənədli nəşri içərisində Ə.Ağaoğlunun ötən əsrin 30-cu illərində qələmə aldığı, ilk dəfə 1950-ci ildə ədibin oğlu S.Ağaoğlu tərəfindən kitab şəklində nəşr edilən “Sərbəst Firqə xatirələri” [81] bir çox cəhəti – aktuallığı, müəllifin müşahidələrinin müstəqimliyi və itiliyi, təsvir etdiyi olaylara obyektiv yanaşma tərz, həmçinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə önəmli yer tutur. N.Cabbarlı xatirələrin ilk dəfə “Təsvir” qəzetinin 23 dekabr 1946 – 2 mart 1947-ci il saylarında 59 təfriqədə işıq üzü görməsini müəyyənləşdirmişdir [15]. Əsərdə Qazi Mustafa Kamalın (Atatürkün) təşəbbüsü ilə 1930-cu ilin avqustunda yaranan Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin qısamüddətli fəaliyyəti ilə yanaşı, o günlərdə Türkiyədə cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərin gerçək mənzərəsi də əksini tapır. Əsəri çapa hazırlayan S.Ağaoğlu kitabın birinci nəşrinə yazdığı ön sözdə atasının “Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin quruluşu, qısa və həyəcanlı həyatı və sonu” haqqındakı xatirələrini “Firqənin həqiqi tarixi” kimi təqdim edir.

Türkiyənin 1920-30-cu illər ictimai-siyasi həyatında çoxpartiyalı sistemə keçid mərhələsi, o cümlədən Sərbəst Firqənin yaradılması və buraxılması Cümhuriyyət

tarixində dərin iz buraxmışdır. Təsadüfi deyil ki, bu mövzuda qardaş ölkədə xeyli sayda elmi, bədii və bədii-publisistik nümunələr qələmə alınmışdır. Bədii əsərlərdən çağdaş türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Tarik Buğranın “Yağmur bəklərkən” [97] romanı xüsusilə qeyd olunmalıdır. Sərbəst Firqə olaylarını T.Buğra bədii dildə, Ə.Ağaoğlu isə bədii-publisistik üslubda əks etdirsələr də, hər iki yazar oxucuya dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərini, əsər qəhrəmanlarının xarakterik cizgilərini, hadisələrin mahiyyətini uğurla çatdırmağa nail olmuşdur.

Mövzusu Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin yaradılmasından buraxılmasınadək olan zaman kəsində bir qəsəbədə baş verən hadisələrdən götürülmüş “Yağmur bəklərkən” romanında T.Buğra əslində yağmurla firqə arasında əlaqə yaratmağa çalışmış, sərbəstlik arzusunu yağmura həsrət qalmış insanların yağış istəmələri, bunun üçün gecə-gündüz dualar etmələri kimi təsvir etmişdir.

Cümhuriyyətçilik, milliyyətçilik və dünyəvilik prinsiplərini rəhbər tutaraq 1930-cu ilin 8 avqustunda təsis edilən, 3 ay sonra, elə həmin ilin 17 noyabrında buraxılan, Ə.Ağaoğlunun təbiri ilə desək, “yüz gün yaşamadan belə, rəhmətə gedən və tarixə gömülən” firqə Türkiyənin partiya quruculuğu, ictimai-siyasi həyatında böyük əks-səda doğurmuşdur.

Xatirə janrında qələmə alınan bu əsər “Sərbəst Firqənin quruluşu”, “İzmir hadisələri”, “Qovğanın şiddətlənməsi və Firqənin qapadılması” adlı üç bölmədən ibarətdir. Həmin bölmələrdə hər biri ayrılıqda bitkin xatirə təəssüratı yaradan olaylar təsvir edilmişdir. Kitabın ikinci nəşrinə əlavə olunmuş “Bəlgələr”də isə Ə.Ağaoğlunun və silahdaşlarının “Son posta”, “Yarın” qəzetlərində, digər mətbu orqanlarda dərc etdirdiyi yazılar, Ə.Ağaoğlunun Böyük Millət Məclisindəki çıxışlarından parçalar, digər sənədlər verilmişdir. Əsərin “Firqənin quruluş şəklinə aid ilk etirazlarım” hissəsində Osmanlı imperiyasının çöküşündən sonra tarix səhnəsinə çıxan Türkiyə Cümhuriyyətində cərəyan edən siyasi-ideoloji dəyişikliklərdən, cəmiyyətin böhranlı vəziyyətdən xilası üçün edilən təşəbbüslərdən, həyata keçirilən islahatlardan bəhs olunur.

Türkiyə Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi həyatında fəal rol oynamış, görkəmli dövlət xadimi, Atatürkün ən yaxın silahdaşlarından hesab olunan Əli Fəthi Okyar

(1880-1943) 1930-cu ildə Fransadakı səfir vəzifəsindən istefa verir, Vətənə qayıdır. O, Atatürkün təşəbbüsü və təlimatı ilə birpartiyalı sistemdən çoxpartiyalı sistemə keçmək üçün yeni partiyanın–Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin yaradılmasına razılıq verir. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Fəthi Okyar illər sonra xatirələrində bu barədə belə yazır: Əski arkadaşım Rizə məbusu Fuad bəylə söhbət əsnasında o, *“Sənə bir müxalif firqə təşkili təklif olunacaqdır. Saqın bu təklifə qapılma, sənə yazıq olur”* [137, s.33] deyir. Həqiqətən də, Firqənin və Fəthi Okyarın sonrakı taleyi Fuad bəyin dediklərini bir daha təsdiqlədi.

Yeni partiyanın təşkilinə hazırlıqla bağlı Sarayda (Çankaya köşkü nəzərdə tutulur – A.Ə.) keçirilən tədbirə dəvət olunan Ə.Ağaoğlu mərasimdən əvvəl Fəthi Okyarla görüşür, yeni yaradılacaq partiyanın proqramı, maliyyə mənbəyi, üzvləri, onun Cümhuriyyət Xalq Firqəsi ilə münasibətləri və s. barədə xeyli fikir mübadiləsi edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmsöhbətlər vaxtı ilə eyni ittihamla, yəni “İttihad və Tərəqqi” Partiyasının üzvü, “erməni soyqırımı”nın ideoloqlarından biri kimi həbs edilərək Bəkirəyə cəza evində saxlanılmış, daha sonra Maltaya sürgün edilmişlər.

Fəthi Okyarla söhbətin ertəsi günü Ə.Ağaoğlu qızı Tezərlə Saraya yollanır. Xatirələrin süjet xətti inkişaf etdikcə hadisələrin inkişafı, *“dramatik əsərlərə xas olan gərginlik, dramatik konflikt”* [14, s.112] pik həddinə çatır. Təbii ki, cəmiyyətdə, o cümlədən firqələr arasında gedən mürəkkəb proseslər, böhran, iqtisadi tənəzzül, siyasi sabitsizlik liderlər arasındakı münasibətlərə də sirayət edirdi. Toplantı nəzərdə tutulduğundan xeyli gec başlayır. Qazinin, Fəthi bəyin, bir qədər sonra isə “rəngi qızarmış, üzünün cizgiləri büsbütün qırışmış, çox mütəəssir” halda İsmət Paşanın salona daxil olması Ə.Ağaoğlunun diqqətindən yayınmır. Qazinin göstərişi ilə İsmət Paşa əvvəlcə Fəthi bəyin *“tam və həqiqi cümhuriyyətçi və bütün mənasıyla laiq və fəqət Cümhuriyyət Xalq Firqəsinin maliyyə, iqtisadi və daxili və xarici siyasətlərinin bir çox nöqtələrinə ayqırı bulunan ayrı bir firqə ilə siyasi mücadilə səhnəsinə atılmaq”* [81, s.8] – firqə qurmaq istəyi ilə Qaziyyə müraciətini, sonra da Qazinin Fəthi bəyə razılıq məktubunu oxuyur. Qazi cavab məktubunda Fəthi bəyin fikrini bəyəndiyini, Cümhuriyyətin bir partiya ilə idarə etməyin doğru olmadığını, inandığı dostuna bu işdə hərtərəfli maddi və mənəvi dəstək verəcəyini, Cümhuriyyət Xalq Partiyasını

buraxmamaqla bərabər, yeni firqəyə də qayğı göstərəcəyini vəd edir. Məktubda Qazi Mustafa Kamal yeni partiya yaratmaq təşəbbüsünü belə əsaslandırır: *“Böyük Millət Məclisində və millət önündə millət işlərinin sərbəst münaqişəsini, iyiniyyət sahibi zatlardan və firqələrin düşüncələrini ortaya qoyaraq, millətin yüksək mənfəətlərini aramaları, mənim gəncliyimdən bəri aşiq və tərəfdar olduğum bir sistemdir. Rəisicümhur olmayaraq yalnız feilən Cümhuriyyət Xalq Firqəsi rəisi belə bulunsaydım, Firqə proqramını və icraatını tənqid edən və insani və siyasi əxlaqına əmin olduğum Sizin kimi bir zətin görüşlərini diqqət və məhəbbətlə dinlərdim və istifadəli bulurdum... Zətin mənim siyasi həyatda birtərəfli olaraq daima aradığım və arayacağım təməl budur. Binaileyh Böyük Məclisdə eyni təmələ dayanan yeni bir firqənin fəaliyyətə keçərək millət işlərini sərbəst münaqişə etməsini Cümhuriyyət əsaslarından sayarım”* [81, s. 9].

Ə. Ağaoğlunun gəldiyi qənaət onun dərin zəkaya, heyratəmiz müşahidə və məntiq qabiliyyətinə sahib olduğunu bir daha təsdiqləyir: *“Diqqət etdim, iki kağız da İsmət Paşanın əli ilə yazılmışdı. Anlaşıldı, bu üç zətin saatlardan bəri bu məktubları tərtib etməklə uğraşıyorlarmış”* [81, s.7].

Hələ Sarbonna Universitetində təhsil alarkən çap etdirdiyi publisistik yazıları ilə oxucuların qəlbini fəth edən Ə. Ağaoğlu canlı, təbii həyat səhnələri ilə zəngin firqə xatirələrində də ətrafında cərəyan edən hadisələri təhrif etmir, olayları obyektiv dəyərləndirməyə səy göstərir və istəyinə də nail olur.

Əsərin “Firqənin quruluş şəklinə aid etirazlarım” adlı hissəsində göstərilir ki, İsmət Paşa ərizələri oxuyub qurtardıqdan sonra Qazi toplantı iştirakçılarına “Nə dersiniz” deyərək müraciət edir. Ə. Ağaoğlu xatirələrində yazır: *“Bermutat (adəti üzrə, hər zaman olduğu kimi – A.Ə.) başlar aşağıya endi, kimsədən səs çıxmadı. Bir az böyləcə sükutla keçdikdən sonra Qazi üzünü mənə çevirərək: “Professor bəy! Sən nə dersən”, – dedi. Mən ötədən bəri heç olmazsa iki firqənin var olmasını istərdim. Hətta 1926-da vermiş olduğum bir raportda tək firqənin zərərlərindən, müraqibəsizliyin (burada: nəzarətsizliyin – A.Ə.) doğuracağı ağır vəziyyətlərdən bəhs etmişdim. Fəqət firqələrin böyləcə danışığıyla yaradılmasına misal görməmişdim”* [81, s.10]. Oxucu bu gərginliyin nə ilə bitəcəyini intizarla və maraqla gözləyir. Çətin situasiyalarda həmişə cəsarət

nümayiş etdirən Ə. Ağaoğlu bu dəfə də xarakterini göstərir və düşündüyünü açıqca dilə gətirir. *“Atatürk Əhməd bəydən Sərbəst Firqənin yaradılması ilə bağlı mövqeyini ortaya qoymağı tələb etdikdə isə, o, özünəməxsus sərt şəkildə bildirmişdi ki, “bu ifrat dərəcədə sünidir”* [11, s.435]. Daha sonra Ə. Ağaoğlu partiya quruculuğu ilə bağlı mülahizələrini çəkinmədən söyləyir. “Məclis koridorlarında, qəzet sütunlarında didinib duran”, işlərin yaxşı getmədiyindən şikayətlənən, “indi isə qüsurları görmək, xətaləri doğrultmaq imkanından istifadə etmək istəməyən”, yeni firqəni yaratmaq təklifinə tərəddüdlə yanaşan Ə. Ağaoğlunun mövqeyindən hiddətlənən Mustafa Kamal onu “qarışdırıcı” adlandırır, bununla da kifayətlənmir, qızı Tezərə müraciətlə atasına oxşamamağı məsləhət bilir. Lakin bir tərəfdən Qazinin iradəsinə qarşı çıxma bilməyən, o biri tərəfdən isə çoxpartiyalılığın demokratik cəmiyyət üçün vacibliyini başa düşən Ə. Ağaoğlu yeni firqənin qurucuları sırasında yer alır, onun proqram və nizamnaməsinin hazırlanmasında yaxından iştirak edir. A. Balayevin qeyd etdiyi kimi, *“Əhməd bəy, Atatürkün təşəbbüsü ilə yaradılmış bu partiyanın rəhbərlərindən və əsas ideoloqlarından biri olur”* [11, s.432].

Türkçülük ideyaları, milli düşüncələri ilə yanaşı, liberal görüşlərə də sahib olan Ə. Ağaoğlu partiyanın demokratik dəyərlərin hakim olduğu azad cəmiyyətdə müstəqil fəaliyyətinin tərəfdarı olmuşdur. Buna diqqəti çəkən prof.dr. Fəxri Sakal “Ağaoğlu Əhməd bəy” adlı monoqrafiyasında yazır: *“1930-dan etibarən Cümhuriyyət Xalq Firqəsinin dövlətçiliyə doğru çəkilmək istənməsi üzərinə buna ən fazla dirənən qələm ərbabı Ağaoğludur. “Firqənin ilk daxili nizamnaməsini” kəndisinin qələmə aldığını, o zamanlar firqə içində çox qüvvətli olan təəssübə qarşı firqəni müdafiə edənlərdən olduğunu, firqənin yayın orqanı olan qəzetəyi və digər inqilab mətbuatını sənələrcə yönəltdiyini və başyazı yazdığını, səkkiz sənə firqənin məbusu olduğunu və idarə heyəti içində bulunduğunu, Təşkilat-i Əsasiyyə Qanununun tənziminə iştirak etdiyini anlatdıqdan sonra “firqə dövlətçi deyildir” der. Ona görə dövlət yalnız fərdin yetişmədiyi, yapamadığı şeyləri yapmalıdır”* [143, s. 47]. Əlbəttə, bu düşüncə tərzini yuxarıda təsvir olunduğu kimi, bəzən qarşı tərəfin sərt reaksiyasına səbəb olurdu.

Əsərdə fikirlərin haçalandığı, xarakterlərin toqquşduğu bənzər səhnələr kifayət qədərdir və belə epizodlardakı dialoqlar, gərgin situasiyalar oxucuda əsərin

qəhrəmanları, onların səciyyəvi cizgiləri, düşüncə tərz, dünyagörüşü barədə dolğun təəssürat yaradır. Qazi Mustafa Kamalın hüsurunda dediyi cəmi on sözdən ibarət bir cümlə Tezərin xarakterinin səciyyəvi cəhətləri, tərbiyyəsi, yetişdiyi mühit, atası kimi cəsarətli olması, valideynlərinə sevgisi, hazırcavablığı haqqında dolğun fikir formalaşdırır: *“Babamız bizim üçün daima iyi yol göstərən bir mürşid olmuşdur!”* [81, s.11]. Aşağıdakı dialoq isə rəqibini təhqir etməkdən belə çəkinməyən İsmət Paşanın, həmçinin nəzakətli, qətiyyətli mövqeyi ilə diqqəti çəkən Ə.Ağaoğlunun xarakterinə işıq salır: Söhbət zamanı *“dodaqlarında əksik olmayan təbəssümlə”, “fəqət, gözlərində diri bir həqarətlə”* növbəti dəfə İsmət Paşa Ə.Ağaoğluna deyir: *“Firqədə və Məclisdə sərbəstlikdən bəhs etdiniz. Siz nə zaman söz istədiniz də verilmədi və yaxud söyləməkdən menədildiniz?”* Ə.Ağaoğlu: *“Rəsmən cavab istərsəniz heç bir zaman! Fəqət həqiqəti istərsəniz daima! Çünki sərbəstlik öylə bir şeydir ki, sizi kuşadan havadır. O hava qurudulursa, əlbəttə ki, kimsədə nə söz istəmək, nə də söz söyləmək həvəsi qalır”* [81, s.12]. İki görkəmli xadimin arasındakı bu mübahisə getdikcə daha da sərtləşir. İsmət Paşa: *“Əhməd bəy, dedi, siz xülyapərvər bir idealistsiniz. Həyatdan xəbəriniz yoxdur. İnsanlar para istiyorlar, para! Və siyasi adamlar insanların bu istəklərini nəzərə almaq zorundadırlar. Siz bunu anlayamazsınız!”* Ə.Ağaoğlu: *“Həqiqətən Paşa həzrətləri! Anlayamıyorum.. Para kimin? Onu istəyən kim? Verən kim? Türk köylüsünün ətindən, dırnağından kəsib, vəkillərə, məbuslara, böyük məmurlara, komandirlərə vermək kimsənin haqqı deyildir”* [81, s.13]. Bu kəskin cavab yalnız anında rəqibini susdurmaq istəyən müsahibin emosional çıxışından daha çox *“Fransada təhsil alarkən Universitetlərdə, kitabxanalarda araşdırma və tədqiqatlar aparmaqla Avropa həyatını öyrənən”* [6, s.17], iqtisadi nəzəriyyələr içərisində liberalizmin tərəfdarı olan, xalqın sosial və iqtisadi mənfəətini müdafiə edən ideoloqun düşüncə və görüşlərinin ifadəsi idi. Ə.Ağaoğlunu *“XX əsr Türk düşüncə və siyasi həyatında önəmli rol oynamış öndərlərdən biri”* [6, s.5] adlandıran türkiyəli tədqiqatçı dos. dr. Gülsərən Akalın onun iqtisadiyyatda fərd azadlığına əsaslanan liberalizmin müdafiəçisi olduğunu, Ə.Ağaoğlu liberalizminin daha çox Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra – 1930-cu illərdəki iqtisadiyyatda sistem arayışları əsnasında, xüsusi ilə Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin yaradılması və fəaliyyəti dönməində ortaya

çıxdığını qeyd edir və yazır: “*Əhməd Ağaoğlu sərbəst düşüncə və sərbəst fəaliyyəti, demokratiyanı və iqtisadiyyatda liberalizmi müdafiə etmişdir*” [6, s.114].

Ə.Ağaoğlu bəzən olayları nəql edir, nəticə çıxarmağı oxucunun ixtiyarına buraxır. Bu baxımdan əsərin “İsmayıl Müştəq bəyə məxsus olmayan bir ruh haləti” adlı hissəsi çox səciyyəvidir. Sərbəst Firqənin yaradılmasını xalq kütləsi alqışlasa da, məlum səbəblərə görə bələdiyyə seçkilərində Cümhuriyyət Xalq Partiyası qələbə qazanır. Amma Sərbəst Firqəyə acımasız hücumlar səngimək bilmir: “*Müxalifətin kölgəsi belə hürküdüyor, hopladıyor. Küfür, təhqir, iftira, istehza, kiçiltmə, xülasə, paranın, taassub və hırsın yapıdırabiləcəyi bütün fənalıq geniş bir pislik seli halında axmaqdadır. İsmət Paşa qələm, kağız, mürəkkəb, küfür və təhriklə hərəkət edə biləcək bütün qüvvələri silah başına çağırmışdır*” [81, s.72]. Dövrün tanınmış qəzetçi, tərcüməçi və siyasətçilərindən olan İsmayıl Müştəq də (1882–1938) bu kompaniyaya qoşulanlardandır. Ə.Ağaoğlu yazır: “*İsmayıl Müştəq! Acımaq mı? Nifrət etmək mi?*” Məlum olur ki, “*boy və posuna, surətinə, sözünə, oturub-duruşuna baxarsan əfəndi bir adam təsirini yapıyor. Kelli felli, boylu, boğunlu, tatlı sözlü, şirin baxışlı, gözəl geyinişli!*” [81, s.72]. Sərbəst Firqənin ilk zamanlarında Ə.Ağaoğlu, İsmayıl Müştəqlə rastlaşdığını, söhbət əsnasında onun söylədiklərini olduğu kimi qeyd edir: “*Qəzetçilik etdiyimi gördüyünüz gün tüpürmək, namussuzsun demək səlahiyyətini sizə veriyorum*” [81, s.73]. Böyük qəlb sahibi Ə.Ağaoğlu İsmayıl Müştəqin bu sözlərini ruh halından, iradə zəifliyindən qaynaqlandığını, lakin “*zədələnmiş, sarsılmış, axsaq və şikəst*” iradənin də bu cür “*küfürlərə və qəliz kəlmələrə*” bəraət qazandırmadığını yazır: “*Pək az zaman keçmədən İsmayıl Müştəq bəyi mənim əleyhimə atəşlər püskürən bir qəzet başında gördüm və bu qəzet daha iki il əvvəl müxalifətindən dolayı kəndisini divani-hərbə vermiş olan kimsələrin parası ilə çıxarılıyordu. O zamandan bəri bir çox kərələr kəndisinə rastladım. Başını aşağı əyən biliyorsunuzmu kimdi?*

Mən!” [81, s.73].

Sitatın sonunda oxucuya ünvanlanan suala müəllifin bir kəlmədən ibarət cavabı Ə.Ağaoğlu şəxsiyyətinin qüdrəti, bənzərsizliyi haqqında dolğun təəssürat yaradır.

Əsərin “Yunus Nadi bəylə aramızın açılmasının səbəbi” hissəsində Ə.Ağaoğlu “Cümhuriyyət” qəzetinin redaktoru, tanınmış yazıçı, siyasi xadim Yunus Nadi (1880

– 1945) ilə münasibətlərindən, partiya quruculuğuna dair qəzet səhifələrindəki müzakirə və mübahisələrindən bəhs edir. Burada da Ə.Ağaoğlunun prinsipial və qətiyyətli mövqeyi, mənəvi zənginliyi bir daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

N.Cabbarlı “Sərbəst Firqə xatirələri”nin ideya-bədii özəlliklərini təhlil edərək haqlı olaraq bu qənaətdə gəlir ki, *“Ə.Ağaoğlunun xatirələrində təsvir olunan hadisələrin mərkəzində Atatürk, onun bədii-sənədli obrazı durur və məhz bu cəhət yuxarıda sadalanan məqamlarla birlikdə siyasi məzmunlu “Sərbəst Firqə xatirələri”ni bədii ədəbiyyat örnəyi kimi də səciyyələndirməyə və təhlil etməyə imkan verir. Xatirələrin elə ilk səhifələrindən Atatürkün canlı obrazının konturları cızılır”* [14, s.113]. Əsərin bütün bölmələrində adı keçən Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Atatürkə müəllifin münasibəti bir çox cəhətdən diqqəti çəkir və bəzi məqamlarına görə dövrünün yazarlarından xeyli fərqlidir. Hər şeydən əvvəl, Ə.Ağaoğlu Qaziyə sonsuz güvənir, onun müxalif firqə yaratmaq təşəbbüsünün səmimiyyətinə bir an olsun şübhə etmirdi. Məhz bu səbəbdəndir ki, firqənin aqibətinin belə uğursuz olması Ə.Ağaoğluna çox pis təsir edir. Müəllifin oğlu, Türkiyənin tanınmış dövlət və ictimai xadimi, görkəmli yazıçı S.Ağaoğlu, atasının “ən yaxın arkadaşı” – Sitarə xanım ilə bu barədə ailə söhbətlərini xatırlayaq yazır: *“Sərbəst Firqə macərəsi başladı. Anam daha birinci günündən bu hərəkətin əsla müvəffəq olamayacağına inanmışdı. Babam, “Qazi, bu işi səmimiyyətlə istiyor, o istədikdən sonra neçin müvəffəq olmasın?” dedikcə, anam başını sallıyor, “Paşa nə qədər səmimi olursa-olsun, ya hadisələr başqa şəkildə inkişaf edəcək, yaxud da koltuq və iqballarını qeyb etməkdən qorxanlar hiylə, isnad, iftira yollarıyla Qazini əleyhimizə çevirəcəklər!” diyordu”* [90, s. 235].

Yeri gəlmişkən qeyd olunmalıdır ki, xalqımız dünyaşöhrətli sərkərdə və dövlət qurucusu Atatürkün tarixi xidmətlərini həmişə yüksək dəyərləndirir, onun əziz xatirəsini daim ehtiramla yad edir. 8 may 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyevə Fatih Universitetinin fəxri doktoru adı verilməsi mərasimində Ulu öndər demişdir: *“Mustafa Kamal Atatürk bütün türk dünyasının tarixi şəxsiyyətidir. Türkiyə Cümhuriyyətinin yüksək zirvəyə çatmasında, türk xalqının 70 ildən artıq bir zamanda əldə etdiyi nailiyyətlərin qazanılmasında onun göstərdiyi xidmətlər əvəzsizdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranması ilə türk*

dünyasında gedən proseslərə göstərilən təsirdə, türk cümhuriyyətlərinin, türkdilli xalqların bir-birinə daha sıx qovuşmasının təmin olunmasında, türk köklü millətlərin milli azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsi sahəsində aparılan işlərdə də onun xidmətləri və onun ideyalarının təsiri böyükdür. Ona görə də Mustafa Kamal Atatürk bütün türk dünyasının əvəzsiz, ölməz lideridir” [32, s.29].

Hələ Türkiyə Cümhuriyyətinin yarandığı ilk illərdən Azərbaycan mühacirləri təkcə öz mətbu orqanlarında deyil, Türkiyə nəşrlərində də Atatürkün türk xalqı qarşısında əvəzolunmaz xidmətləri haqqında məqalələr dərc etdirmişlər. Bu mənada M.Ə.Rəsulzadənin 1928-ci ildə qələmə aldığı “Qurtulan Şərqi simvolu” məqaləsi xarakterikdir. Həcm etibarı ilə kiçik olsa da, qayə və mündəricə cəhətdən çox dəyərli olan bu məqalə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu və ilk prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün şəxsiyyəti, fikirləri, fəaliyyəti, siyasi düşüncələri, yalnız türk xalqı qarşısındakı xidmətləri yox, bütün Şərqi dünyasında yeri və rolu barədə dolğun təəssürat yaradır. M.Ə.Rəsulzadə “türk milliyyətçiliyinin şanlı başbuğu, eyni zamanda qurtulan Şərqi də simvolu” Mustafa Kamal Atatürkün tarixi fəaliyyətini XIX əsr demokratiya tarixinin iki tipik hadisəsi – Böyük Fransa inqilabı və Amerika istiqlal müharibəsi ilə müqayisə edir. Müstəqil dövlət halında yaşayan fransızların üsyanını “bəşəri haqqını qazanmaqla hürr bir cəmiyyət halını almaq istəyən bir millətin hərəkəti”, “Amerika inqilabını isə hürr bir cəmiyyət halında ikən müstəqil bir dövlət həyatı ilə yaşamaq əzmini göstərən bir millətin həmləsi” adlandıran M.Ə.Rəsulzadə, Atatürkün xidmətlərini isə belə dəyərləndirir: *“O, Türkiyənin əcnəbilərə qarşı istiqlal və hakimiyyətini müdafiə etməklə qalmadı, eyni zamanda, Böyük Fransız inqilabının təmin etdiyi hürriyyəti də təsis etdi ki, bu misalı ilə o, durğun Şərqi mühitinin hürriyyət və hərəkət sahəsinə atılmasını da təşviq etmiş oldu” [140, s.3].*

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında Atatürk haqqında ən dəyərli və sanballı bədii-sənədli nəsr nümunəsi şübhəsiz ki, “Sərbəst Firqə xatirələri”dir. N.Cabbarlı haqlı olaraq yazır ki, Ə.Ağaoğlu *“Qazinin xarakterinin yeni-yeni cizgilərini təsvir edir və bununla da onun obrazını daha da dolğunlaşdırır” [14, s.119-120].*

Ə.Ağaoğlu Atatürkü bütələşdirmir, onun parlaq zəkasını, çevik, qətiyyətli və müdrik qərarlar vermək məharətini, siyasi səriştəsini yüksək dəyərləndirsə də, bəzi

xüsusiyyətlərini, rəqibləri, hətta öz silahdaşlarını qəsdən üz-üzə qoymasını və onlar arasında süni yolla qovğa çıxarmasını, bu kimi hərəkətlərdən zövq almasını, müxalifət “yaratmaq”, onu “dəstəkləmək” üsulunu, son söz demək haqqını həmişə özündə saxlamasını ustalıqla təsvir və tənqid edir. Bütün bunlar müəllifin Qazi şəxsiyyətinə kölgə salmaq, onun xidmətlərini kiçiltmək niyyəti ilə yox, əksinə onun bir insan kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərini oxucuya çatdırmaq istəyindən və Atatürkə olan əbədi sədaqətindən irəli gəlir. Təsadüfi deyil ki, son illər iki nəhəng şəxsiyyət arasında münasibətlərin gərgin olmasına baxmayaraq, Türkiyə liderinin ölümü onsuz da xəstəlikdən əziyyət çəkən Ə.Ağaoğlunu dərinlən sarsıtmışdı. Qızı Sürəyya Ağaoğlu özünün “Bir ömür belə keçdi” adlı xatirə kitabında yazır: *“Xəstəliyini hər kəs kimi biz də kədərlə izləyirdik. Atatürkün öldüyü gün Üsküdə məhkəmə işim vardı. Ofisə gələrkən yarıya enmiş bayraqlar gördüm, həyəcanlandım. İdarənin qapıçısına:*

– Yoxsa Atatürkmü öldü? – deyər soruşdum.

Ağlayaraq başını tərpətdi. Sanki dünya yerində dayanacaq, o gün Üsküdə məhkəmə olmayacaq, həyat davam etməyəcək kimi hiss etdim. Nəhayət, ağlaya-ağlaya gəmiyə mindim, məhkəmə prosesinə girdim və dərhal evə qayıtdım. Evdə anamın ölümündəki kimi bir matəm havası əsirdi. Atam yazı masasına söykənib hönkür-hönkür ağlayırdı:

– O bir vulkan idi, bəzən alov püskürürdü. Mənə də püskürdü, amma gözəl bir alovdu” [92, s.79-80].

Ə.Ağaoğlu – Atatürk münasibətləri Fəxrəddin Gülsevənin “Əhməd Ağaoğlunun həyatı, fikirləri, siyasi və sosial mücadilələri” əsərində əhatəli şəkildə təsvir edilmişdir. Müəllif sözügedən əsərində Ə.Ağaoğlunun ailəsi, uşaqlıq, ilk təhsil, gənclik, Peterburq və Parisdəki tələbəlik illəri, Azərbaycandakı siyasət, mətbuat sahəsindəki çalışmaları, ilk yaradıcılıq dövrü, məqalələrinin mövzusu, Türkiyədəki fəaliyyəti, Malta sürgünü, Atatürklə tanışlığı və münasibətləri, Sərbəst Fırqə, “Akın” qəzeti olayları, vəfatı haqqında təfəsilatı ilə bəhs etmişdir. Əsərin “Ağaoğlu Atatürkə olan sevgisini heç qeyb etmədi” hissəsi belə başlayır: *“Ağaoğlu Atatürklə zaman-zaman çox sərt mübahisələrə girmiş olmasına rəğmən, ona qarşı olan sevgi və sayğısını heç bir zaman itirməmişdir. Atatürkün xəstəliyini radio və qəzetlərdən günbəgün titizliklə (çox diqqətlə – A.Ə.)*

izləmiş, ölümünə hönkür-hönkür ağlamışdır” [108, s.107]. F.Gülsevən Atatürkün də Ağaoğluna daim xüsusi bir ilgisi olduğunu, ona iltifat etdiyini, qızgın mübahisələrdən sonra könlünü aldığını yazır. Əsərin maraqla oxunan hissələrindən biri də “Sərbəst Firqə olayı” adlanır. Müəllif haqlı olaraq bu hadisəni Ə.Ağaoğlunun Atatürk və İsmət Paşa ilə münaqişələrinin dönüş nöqtəsi kimi dəyərləndirir. Məhz bundan sonra Ə.Ağaoğlu Atatürkə dediyi kimi, siyasi həyatdan çəkilir, İstanbula köçür.

Atatürkə, onun ideyalarına qəlbən bağlı olan Ə.Ağaoğlu xatirələrində Qazi ilə münasibətlərinə heç bir don geyindirmir, tərzindən, şiddətindən asılı olmayaraq, aralarındakı fikir mübadiləsi, mübahisələr təbii təsir bağışlayır, oxucuda da eyni təəssüratı yaradır. Ətrafındakılar fürsət düşdükcə “məmləkəti gül və gülüstan kimi göstərir”, yalan raportlar verir, Atatürkdə Ə.Ağaoğlu haqqında mənfi rəy yaratmaq, onu gözdən, nüfuzdan salmaq məqsədi ilə müxtəlif cəhdlər edirdilər. Deyilən fikirlərə rəğmən, Atatürk də yaxşı anlayırdı ki, *“Quranın və azanın türkcələşdirilməsi, xəlifəliyin qaldırılması, milli egemenlik qavramının vurğulanması, sultan və hökumətin xain elan edilməsi (“İttihad və Tərəqqi”nin deyil) kimi Atatürkün və milliyyətçilərin izlədikləri yolu, uyguladıqları politikaları böyük ölçüdə bəirləyən kişi, həm Milli Mücadilə, həm də Cümhuriyyətin ilk dövrlərində öndə gələn intellektlərindən Əhməd Ağaoğludur*” [148, s.313].

“Sərbəst Firqə xatirələri”ndə Atatürk – Ə.Ağaoğlu münasibətlərindəki məqamlar Sarayda baş verən taleyüklü olaylar haqqında təəssüratı genişləndirməklə yanaşı, hər iki xadimin xarakterlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq baxımından da maraq doğurur. Əsər boyu, xüsusilə “Qazinin psixologisi və qüdrətinin sirri”, “Qazi ilə cansıxıcı bir süfrə söhbəti”, “Qazinin nitqi xəyal qırıqlığı oyandırdı” hissələrində Ə.Ağaoğlu Qazinin xarakterinə xas keyfiyyətləri, fenomenal düşüncəsi və parlaq zəkası haqqında fikirlərini ustalıqla oxucuya çatdırır. *“Xalq Qazini həm sevir, həm də qorxurdu” yazan, Atatürkü “çox qəribə və anlaşılmazı çox müşkül bir insan” kimi səciyyələndirən Ə.Ağaoğlu onun ilk baxışda rəqibləri qarşı-qarşıya qoymaq, qovğa çıxarmaq istəyi kimi təsəvvür yaradan keyfiyyətlərinin əslində daha ciddi niyyətlərlə etdiyini, bu yolla “kimin nə olduğunu”* [81, s.13] müəyyən etməyə çalışdığını qeyd edir. Ə.Ağaoğlu insanlara öz fikirlərini təlqin etmək qüdrətinə sahib olan Qazinin “hər

il bir yenilik çıxardığını, kimsənin ağılına və xəyalına gəlməyən yeni bir məsələni ortaya atdığını”, “bu il də bələdiyyə seçkilərinə qadınların iştirakları və bu seçimlərin genəl oy üzərinə yapılması” ideyasını irəli sürdüyünü qeyd edir. Bütün bunların onun daxili ehtiyacından yarandığı qənaətinə gəlir, Atatürkün iç dünyasına və zahiri görkəminə bənzərsiz ştrixlər vurur: *“Sükun və istiqrar Qazi üçün yabançı bir aləmdir. Onun həp coşqun, kəndi içinə sığmayan, daşan ruhu durmadan hərəkət istər. Kəndisiylə gecələri gündüz yapmış olanlar bilirlər ki, o durmaqsızın yeyər, durmaqsızın içər, durmaqsızın söylər və durmaqsızın qovğa arar. Yalnız uyurkən, yəni bitab düşmüş olan vücudunu istər-istəməz dinləndirərkən, sükun bulur. Pək qısa sürən bu dinlənmə zamanı keçər-keçməz və hənüz yataqda ikən belə fısqırma və daşma hərəkətləri başlar”* [81, s.21-22].

Qazi Mustafa Kamalın mükəmməl bədii-sənədli obrazının yaradılması, Sərbəst Firqə “dram”ında önəmli rol oynamış Ə.Ağaoğlu, İsmət İnönü, Fəthi bəy Okyar kimi şəxsiyyətlərin dünyagörüşünün dəyərləndirilməsi, dövlət xadimləri arasındakı mürəkkəb münasibətlərin mahiyyətinin açılması sözügedən xatirələrin məziyyətləri sırasındadır. Ə.Ağaoğlu Qazinin ən gərgin məqamlarda şəraitə uyğun çevik, eyni zamanda düzgün qərar qəbul etmək bacarığını yüksək qiymətləndirir, onun psixologiyası, təfəkkür tərz, idarəçilik fəlsəfəsi barədə oxucuda dolğun fikir formalaşdırır. Bələdiyyə seçkiləri zamanı Qazi ilə Fəthi bəyin görüşünün təsviri təbii olduğu qədər də heyvətəmizdir: *“Qazi ilə mücadiləni xəyalına belə gətirməmiş olan Fəthi bəy heyvətlər içində, “Aman Paşam! Bu nasıl şeydir? Mən sizinlə nasıl mücadilə edərdəm. Məqsəd bumuydu? Böylə bir şey xətir və xəyalımıza gəlməmişdi!”*.

“A canım! Qarşı-qarşıya gəlir, mücadilə edəriz. Kim bilir, bəlkə siz qalib gəlirsiniz?”

Donmuş və heç bir şey anlamayan Fəthi bəy saralaraq “Bizmi? Yəni kim, Paşa?”

“Yəni siz, Nuri bəy, arkadaşlarınız və Firqəniz!”

Bu kərə Qazinin qaşları çatılmışdı, hiddətli zamanlarda iki ox kimi alnının iki tərəfindən dikələn qıllar bir tufan əlaməti olaraq hərəkətə keçmişlərdi” [81, s.78-79].

Yuxarıda Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsi haqqında Fəthi Okyarın da öz xatirələrini qələmə aldığını qeyd etmişdik. Elə xatirələrin yer aldığı kitabda onun yaranması,

Nizamnaməsi, fəaliyyəti ilə bağlı istər türk, istər də dünya mətbuatında dərc olunmuş məqalə və fotolar da nəşr edilmişdir. Ə.Ağaoğlunun “Sərbəst Firqə xatirələri” ilə Fəthi Okyarın “Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsi xatirələri” mövzu baxımından eyni olsa da, hadisələrin, obrazlar arasındakı münasibətlərin təsvirində müəyyən fərqlər var. Bu fərq müəlliflərin ətrafda cərəyan edən proseslərə fərqi münasibətlərindən və mövqelərindən qaynaqlanır. Ə.Ağaoğlunun yazıçılıq istedadı xatirələrin bədiilik baxımından üstünlüyünü təmin etmişdir. Tanınmış diplomat və siyasətçi olan Fəthi Okyarın böyük maraqla oxunan memuarı isə daha çox tarixi-xronoloji səciyyə daşıyır. Əsərlərin yazılması və nəşri tarixi də xatirələrin məzmununa təsir edən amillərdəndir.

Hər iki əsərdə Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin yaranması, Ə.Ağaoğlunun da bu işə cəlb edilməsi təşəbbüsünün Atatürkə məxsus olduğu qeyd edilir. Məlum məktubların oxunması, müzakirəsi, məbusların maaşı ətrafında gedən mübahisələr, Atatürk – Ə.Ağaoğlu dialoqu, partiya sıralarına məbusların cəlb edilməsi, nəhayət, Firqənin buraxılması fərqli üslub və bir qədər dəyişik formada yazılsa da, hadisələr haqqında eyni təəssürat yaranır. Firqənin təşkili haqqında Ə.Ağaoğlu yazır ki, yeni Firqə Atatürkün “istəyinin və rızasının səmərəsi idi. O istəməsəydi, bu Firqə qurulamazdı” [81, s.52]. F.Okyar Atatürkün yeni yaradılacaq Firqəyə münasibətini onunla olan dialoqundan misal gətirməklə bildirir: *“Qazi yeni firqə haqqında izahat verirkən, “Bu firqələr mənim iki övladım kimi olacaq və mən (İsmət Paşaya və mənə xitabən), beləcə təbir etməkliyi müsaidə edərsəniz, sizin babanız olacağım”* [137, s.60].

Firqənin təşkili münasibəti ilə keçirilən tədbirin və iştirakçılar arasındakı münasibətlərin təsvirində Ə.Ağaoğlu daha cəsarətli, F.Okyar diplomatlara xas ehtiyatlı mövqe tutur: *“Rəcəb bəy 1933 sənəsində Yalovada mənə dedi ki, “Firqəyə sərbəst namını verən mənəm”* [81, s.16]. F.Okyar partiyanın adı və təşkili haqqında Atatürklə söhbətini belə xatırlayır: *“Sizin firqənizin ismini buldum: Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsi. Bu ismə nə dersiniz?, – dedim”* [137, s.48]. Firqənin Nizamnaməsinin kim tərəfindən qələmə alındığı barədə yazılanlar da müqayisə üçün əsas verir. Ə.Ağaoğlu yazır: *“Şimdi Firqəyə daxili bir Nizamnamə lazımdı. Bunun yazılmasını arkadaşlar mənə həvalə etdilər. Böyükadada Yat klubuna çəkildim, iki gündə tamamlayaraq idarə*

heyətinə verdim” [81, s.17]. F.Okıar isə Partıyanın məsləki və proqramı barədə ona ünvanlanan müraciətlərdən bəhs edərkən yazır: “Fırqənin Sərbəst Cümhuriyyət adını daşıyacağını və proqramının üç günə qədər intişar edəcəyini cavab olaraq bildirdim. Proqramın əsas xətlərini zəhnimdə qərarlaşdırmışdım. Öylədən sonra Ağaoğlu Əhməd bəylə oteldəki odamda bu əsasları qələmə almaq üçün bir az məşğul oldum. Əhməd bəy kəriməsiylə (kərimə – qız övladı deməkdir. Burada Tezər xanım nəzərdə tutulur. – A.Ə.) bu axşamkı vapurla İstanbula dönmək məcburiyyətində olduğundan bu məşğuliyyəti yarıda buraxdım” [137, s.69]. Əlbəttə, xatirələrin bir qədər fərqli səslənməsi müəyyən hadisələr, proseslər barədə yekdil fikir yürütməkdə müəyyən çətinlik yaradır. Əsərlərin oxşar və fərqli cəhətləri onların əhəmiyyətini azaltmır, əksinə, dövrün ictimai-siyasi hadisələri, şəxsiyyətləri, onların arasındakı münasibətlər barədə daha geniş fikir mübadiləsi və aydın təsəvvür yaratmaq üçün imkan verir.

“Sərbəst Fırqə xatirələri” əsərində müəllifin bədii-publisistik məharəti, zəngin yaradıcılıq təcrübəsi, bədii-sənədli dilin geniş imkanlarından ustalıqla istifadəsi özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Xatirələr Türkiyə Cümhuriyyətinin çoxpartiyalı siyasi sistem quruculuğu tarixinin, dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərinin, partiyadaxili proseslərin, demokratik inkişaf yolunu seçmiş ölkənin çabalarının təsvir olunması baxımından da diqqəti çəkir.

3.3. “Düşərgə mövzusu”

Azərbaycan ədəbiyyatında “düşərgə mövzusu”nda yazılmış əsərlərə 1950-ci illərə qədər nadir hallarda təsadüf edilir. Sibirə, Qazaxıstana, Saxalinə, Solovkiyə... sürgün edilən on minlərlə azərbaycanlının həyatına dair təəssüf ki, uzun müddət nəinki yazmaq, danışmaq belə mümkün olmamışdır. Repressiya olunanların bəraətindən sonra “düşərgə mövzusu” yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoysa da, Azərbaycanda bu haqda ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarınaq demək olar ki, bəhs edilməmişdir. Xalqımızın milli mənafeyi, tarixi keçmişi ilə bağlı mövzularda heç bir məhdudiyyət tanımayan mühacir yazarların bədii-sənədli irsi bu boşluğu qismən doldurur.

B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” [87] adlı xatirələrində də totalitar sovet rejiminin siyasi əqidəsinə, istiqlalçı baxışlarına görə repressiyaya məruz qoyaraq, “buzlu cəhənnəm”ə – Solovkiyə sürgün etdiyi soydaşlarımızın buradakı məşəqqətli həyatı və mübarizəsindən bəhs edilir. Sözügedən əsər “Bildiriş” qəzetinin 1930-cu il 2-15-ci saylarında (14 avqust – 13 ikinci təşrin (noyabr – A.Ə.)) dərc olunmuşdur. On dörd təfriqədən ibarət xatirələr vahid süjet xətti və hadisələrin xronoloji ardıcılıqla təsvir edilməsi cəhətdən bütöv və bitkin əsər təəssüratı yaradır.

Qeyd edək ki, “Solovkidə gördüklərim” əsərini Əli Şamil çağdaş Azərbaycan dilinə uyğunlaşdıraraq, ön söz və şərhrlərlə 2004-cü ildə Bakıda “Günəş” nəşriyyatında çap etdirmişdir [3]. Ə.Şamilin yazdıqlarından bəlli olur ki, xatirələrin dərc edildiyi “Bildiriş” qəzetini ona Azərbaycan siyasi mühacirətinin tanınmış nümayəndəsi Məhəmməd Kəngərli hədiyyə etmişdir. O, “Ön söz”də əsərin ideya-məzmunu barədə fikirlər səsləndirsə də, “Solovkidə gördüklərim”in əhatəli təhlilinə girişmir, əsərin müəllifi barədə məlumat toplamağa cəhd etsə də, səyinə nəticəsiz qaldığını vurğulayır.

N.Cabbarlı özünün “Azərbaycan mühacirət nəsr” monoqrafiyasında “Solovkidə gördüklərim”in təhlilinə müəyyən yer ayırmış, əsəri ideya və məzmun baxımından dəyərləndirmişdir. Xatirələrin müəllifinin kimliyi barədə maraqlı mülahizələr irəli sürən alim, B.E.Ağaoğlunun şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək üçün apardığı araşdırmaların hələ ki, bir nəticə vermədiyini bildirir [14, s.75].

Əsər 2021-ci ildə “Qulaqdan sürgün anıları” adı ilə İstanbulda yenidən nəşr edilmişdir. Əli Əsgər və Sərab Bozpolad Ayan kitaba yazdıqları “Ön söz”də “Bildiriş” qəzeti, onun nəşirləri, toxunduğu mövzular və s. haqqında geniş məlumat versələr də, təəssüf ki, xatirələrin müəllifinin kimliyini müəyyənləşdirə bilməmişlər [88].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Sibir, Solovki – düşərgə mövzusunda digər mühacir yazarlarımızın bədii irsində də toxunulmuşdur. Abay Dağlının (Cəmil İbrahim oğlu Ağayev) “Onlar türklərdi” əsəri [138], istiqlal şairi Əmin Abidin (Gültəkin) “Buzlu cəhənnəm” [109] şeiri məhz bolşevik rejiminin Sibirə və Solovki adalarına sürgün etdiyi mücahidlərimizə həsr olunmuşdur. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri olan Ceyhun Hacıbəylinin “Nejdanovun işi” hekayəsində şagirdlərinə kolxoz mövzusunda inşa verən müəllim məktəbli Ublyudkov

tərəfindən sovet təsərrüfat orqanının sirlərinin satılmasına cəhd adı ilə şərlənir. Müəllim Nejdanovu partiya təşkilatlarında və daha sonra məhkəmələrdə çək-çevirə başlayırlar. Müəllim yoldaşları, partorq “cəhənnəmə gedən özünə yol yoldaşı axtarar” deyərək Nejdanovu müdafiə etməkdən boyun qaçıırırlar. Hekayənin sonuna doğru məlum olur ki, onlar “cəhənnəm” deyəndə Solovkini nəzərdə tuturlar. Bunu isə Nejdanova güllələnmə ilə ölüm hökmünü tələb edən prokurordan sonra çıxış edən vəkil dilinə gətirir: *“Hədsiz ehtiyatla vəkil tribunala belə bir fikir təklif etdi ki, onun “müştarisini” Sibirin və ya Solovkinin tikintisi davam edən düşərgələrinin birinə göndərsinlər, orada ondan əmək haqqı almadan MVD-nin xüsusi əmək briqadalarında faydalı istifadə etmək olar”* [31, s.84].

“Solovkidə gördüklərim” əsərinin “Azəri gəncliyi və istila”, “Nasıl çalışıyırdıq, nasıl tövqif edildik”, “Solovkiyə doğru” fəsillərini xatirələrin giriş hissəsi də adlandırmaq olar. “Azəri gəncliyi və istila” adlı fəsildə Azərbaycanda bolşevik hakimiyyəti qurulduqdan sonra istilaya qarşı genişlənən xalq hərəkətindən, “qan və atəş içərisində qıvranan” Gəncə, Qarabağ, Şəki, Zaqatala, Kürdəmir, Salyan və Lənkəranda baş verən üsyanlardan, istiqlal uğrunda mücadilə aparan gənclərin gizli fəaliyyətindən, “Çeka”nın özbaşınalığından, amansız təqiblərindən, həbslərindən söz açılır, bununla da insan taleyinə qənim kəsilən bolşevik rejiminin antibəşər mahiyyəti ifşa edilir. Məlum olur ki, 1923-cü ildə “Çeka” mücahid gənclərin ilk qrupunun izinə düşür və onları həbs edir. *“Bu qrupun “Çeka”da məruz qaldığı məzalimi təsvir etməyə heç bir qələm müqtədir olamaz. Bunların hürriyyət və istiqlal uğrunda çəkdiklərini bolşevik “Çeka”sını görməmiş olanlar qətiyyənlə təsəvvür edə bilməzlər. Hər gün onları dəmir çubuqlarla bayılcaya qədər döyər, ayıldıqdan sonra yenə işgəncələrinə davam edərdilər. Bundan sonra onları revolverlə qorxudur, qurşuna düzmək üçün götürür, qaranlıq və sulu bodrumlarda qapadır, yeməksiz, susuz və hamamsız buraxırlardı”* [87, №1]. 1927-ci ildə soydaşlarımız ağır işgəncələrə, dözülməz saxlanma şəraitinə qarşı aclıq aksiyası keçirməyə məcbur olurlar. Etirazlar daha geniş vüsət alır, hər kəsdə milli ruh, intiqam hissi baş qaldırır, mücahidlərin qəhrəmanlığı tələbələr arasında dastan olmağa başlayır, onlar da hərəkətə qoşulur, nəticədə həbs olunanların sayı da çoxalır. Həbs edilənlər içərisində tələbələr çoxluq təşkil etsə də,

digər təbəqənin nümayəndələri də var: Əbdürrəhman Dai şairdir, Ağa Səlim zabitdir, Əli Həsən, Məşədi mürəttibdir, Əbdülvahab, Rəhim, Ağa Kərim, Qurban, Salman və digərləri tələbədir.

Xatirələri nəql edən mücahid də tələbə dostunun təşəbbüsü ilə istiqlal mücadiləsinə qoşulur, liseylərdə, hərbi məktəblərdə “bolşevizm tərbiyəsinə qarşı milli tərbiyəni, milli ruhu və istiqlal eşqini” yaymağa başlayır. Onlar 1924-cü ildə hazırladıqları bəyannamədə gəncləri ata-babalarının müqəddəs işini davam etdirməyə, “rusların ayaqları altında inildəyən Azərbaycanı” xilas etmək üçün mücadiləyə səsləyirdilər.

Əsərin “Nasıl çalışıyırdıq, nasıl tövqif edildik” adlı təfriqəsi istiqlal mücahidlərinin Bakıdakı fəaliyyətinə, tələbələrin, fəhlə və kəndlilərin həyatına, “çəkistlərin qeyri-insani və vəhşi müamilələri”nə (rəftarına – A.Ə.) həsr olunmuşdur. Bakının, Şamaxının həbsxanalarındakı işgəncəli həyat Solovki cəhənnəmindən heç də geri qalmırdı: *“Bu surətlə bizim Solovkiyə kademə (səviyyəli – A.Ə.) olaraq “Çeka” həyatımız başlamışdı, bodrum həyatı, qaranlıq, ratip, üfunətli zindanlarda günlərlə işıqdan, havadan, yeməkdən, hətta sudan belə məhrum bir cəhənnəm həyatı başlamışdı”* [87, №2]. Şamaxıdakı məhbəsin müdirinin Pçimyans adlı birinin olduğunu vurğulayan müəllif oradakı həyatın daha dözülməz keçdiyinə işarə vurur.

“Solovkiyə doğru” sərlövhəli təfriqədə müəllif ağır vergilərə qarşı etiraz edən və onları ödəməkdən boyun qaçıran kəndlilərin Şamaxı həbsxanasına doldurulduğunu, orada saxlanılan mücahidlərin kəndlilər arasında təbliğat işi apardığını yazır və qeyd edir ki, bütün bunlardan xəbər tutan rəhbərlik bizi onlardan təcrid etdi. Bundan sonra çox çəkmir ki, Moskvadan mücahidlərin Solovkiyə göndərilməsi barədə əmr gəlir. Onların kəndlilərlə vida görüşü təsirli dillə qələmə alınmışdır: *“Sizdən əvvəl gedən qəhrəman gəncliyə Azərbaycan köylüsündən salamlar aparın”* [87, №3] – deyərək göz yaşlarını saxlaya bilmir, ağlayırdılar. Solovkiyə göndərilən mücahidlər isə kəndlilərə ürək-dirək verir, həbs və sürgünlərin onları qorxutmadığını, Azərbaycanın istiqlalı uğrunda sona qədər mücadilə edəcəklərini inamla, uca səsle bildirirdilər: *“Biz əziz Azərbaycanımızı və sizləri müvəqqədən tərk edirik. Biz yenə dönəcəyik. Məyus olmayınız. Azərbaycan oğullarının qüdrətli əlləri əsarət zəncirlərini mütləq qıracaq və*

vətənimiz üzərində toplanmış qara buludları dağıdacaqdır. Azərbaycana olan eşqimizi söndürəcək və bizi bu müqəddəs cidal yolundan alı qoyacaq heç bir qüvvət yoxdur. Nə Solovkilər, nə də Şimal dənizinin buzlu adaları bizim əzmimizi qıramaz. Biz gediyoruz, fəqət bizi yeniləri əvəz edəcək... Və ruslar vətənimizi tərk edincəyə qədər mücadilə davam edəcəkdir” [87, №3]. Bolşeviklər Azərbaycanın bütün bölgələrindən rejimə qarşı çıxanları yaxalayır və cəzalandırırdılar. Xatirə müəllifi nəql edir ki, Şimala üz tutan qatarda Naxçıvandan sürülən on beş nəfər azəri milliyyətçisi də vardı. Daha sonra Dərbənd, Mahaçqala, Vladıqafqaz, Rostov stansiyalarında qatara Şimali Qafqazın milli istiqlal hərəkətində günahlandırılan övladları doldurulurdu. Məhbuslar üç həftə Moskvanın Taqanka həbsxanasında saxlandıqdan sonra Solovkiyə doğru yola salınırlar. Ora getməmişdən əvvəl isə “Kem” adlı qərargahın 12 kilometrliyində yerləşən Murman (Murmansk) dəmiryolunun stansiyalarından birində saxlanılırlar. Mücahid müəllif əsərin “Kemdə ilk günlərimiz” sərlövhəli hissəsində iş şəraiti, məhbuslara münasibəti ilə heç də Solovkidən geri qalmayan, “yeni məhkumlar dəstəsinə, sürgün həyatına alışmaq üçün bir məktəb” olan Kem islah-əmək düşərgəsində qaldıqları iki ay haqqında acı xatirələrini bölüşür. 17 oktyabr 1926-cı il tarixli həbs əmri ilə Solovki hərbi düşərgəsinə sürgün edilən Abdulla Şəfiyev də özünün əski əlifba ilə 1969-cu ildə qələmə aldığı xatirələrində Kem şəhərindəki məhbusların acınacaqlı talelərini təsvir edərək qeyd edir ki, “Çöldə soyuq, moroz, içəridə isə məbusların çoxluğundan havası pis, istidən tərləyirsən, taxtabiti, bit və üfunət. Yemək rusalarda məşhur xörək hesab olunan qaluşka, suyu qaynadıb içərisinə bir qədər xəmir atırdılar. Açıqlavac məhbuslar həmin qaynanmış suyu gözlərinə soxurdular” [1, s.54].

Burada daha öncə Solovkiyə sürgün edilən azərbaycanlılarla rastlaşarkən onları dəhşət bürüyür: sağ qalanların hamısı çəkdiyi əziyyətlərdən üzülmüş, rəngləri solmuşdur. A.Şəfiyev də xatirələrində onların “yarım insan sifəti ilə” həyat sürdüyünü bildirir. Lakin bu qədər əzab-əziyyətlərə baxmayaraq, onların Solovkiyə yeni gələn soydaşlarına ilk sualı bu olur: “Gəncliyin ruhu nə halda... Nasıl çalışıyor? Necə hazırlanıyor?.. Milli mücadilə davam ediyormu?.. Maarif və hars sahəsindəki fəaliyyət artıyormu?” [87, №5].

“Solovkidə gördüklərim” əsərinin sonrakı təfriqələrində hadisələr Rusiyanın

Arxangelsk vilayətində – Ağ dənizdə yerləşən, kiminin “bütün Solovetsk torpağı şəhidlərin qanı ilə doymuş”dur – deyə kədərlə andığı, kiminin də tarixini və təbiətini heyranlıqla vəsf etdiyi adada – Solovkidə cərəyan edir. Müəllif əvvəlcə oxucuya bu adanın tarixi barədə bilgi verir. Möhtəşəm tarixi abidələri, xüsusi ilə nəhəng monastırı ilə məşhur olan Solovki, eyni zamanda çar dövründən başlayaraq “sürgün və vəhşət” məhəllələrindən biri kimi ad çıxarmışdır. Dekabristlər, xalqçılar, inqilabçı sosialistlər Solovki həbsxanalarında saxlanılır və ən şiddətli işgəncələrə məruz qalırdı. 1917-ci ildə bolşeviklər hakimiyyətə gələndə bütün həbsxana qapılarını açaraq məhbusları azad etmiş, köhnə quruluşu gözdən salmaq üçün həbsxanaları zülmü əks etdirən eksponatlarla zəngin muzeyə çevirmişdir: *“Bolşeviklər məhbəsləri, qalaları, mənfaları imha edərək, zəncirləri qıraraq bütün xalqa və millətlərə hürriyyəti tam verdiklərini bu hərəkətləri ilə isbat etmək istiyorlardı”* [87, №4]. Solovkini kinayə ilə “bolşeviklərin ciddən şah əsəri” adlandıran müəllif rejimin saxta addımını ifşa edərək qeyd edir ki, sovet hakimiyyətinin 13 illik tarixi, yeni bolşevik zindanları çar dövrünün “dəhşət və vəhşətlərini” unutturdu.

Əsərin “Ölümlə üz-üzə”, “Biz çılpaq, xəstə və əlil bir hala gəlmişdik” adlı təfriqələrində “buzlu cəhənnəm”in – Solovki həyatının bütün məşəqqətləri canlandırılmışdır. Bu əsərdən düz 21 il sonra (1951-ci ildə) tanınmış mühacir yazıçı-dramaturq A.Dağlının “Onlar türklərdi” adlı əsərində də Solovkini xatırladan tükürpərdici səhnələrə rast gəlirik. Üç hissədən ibarət əsərin “Uzaq mənfalarda” adlı birinci hissəsində totalitar sovet sisteminin sürgündə məhbuslara qarşı törətdiyi qanlı cinayətlər, Sibirə sürgün edilən, repressiyaya məruz qalan azərbaycanlıların Stalin rejiminə qarşı ölüm-dirim savaşı geniş işıqlandırılmışdır. “Onlar türklərdi” əsərinin qəhrəmanları “Solovkidə gördüklərim”dəki kimi müxtəlif adlarla məhkum edilmiş şair, zabıt, müəllim, fəhlə və kəndlilərdir. Hər iki əsərdə məhkumlar silahlı və əli dəyənəkli mühafizəçilərin ciddi nəzarəti və amansız işgəncələrinə məruz qalır, ağır işlərdə fasiləsiz, ac-susuz çalışmağa məcbur edilir, can üstündə olana belə aman verilmir, ona yardım etmək istəyən yoldaşına atəş açılır. Hər iki əsərdə şaxtaya və ağır işlərə tab gətirməyib həlak olanlar var. Bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq, hər iki əsərdə azadlıq aşıqları öz əqidəsindən dönmür, ölümün üzünə dik baxırlar.

“Solovkidə gördüklərim” əsərindən gətirdiyimiz iki kiçik sitat sovet rejiminin mənfur siyasətini göstərmək üçün yetərlidir: *“Darlıq, üfunət, taxta qurusu, bit və s. mikrobların hakimiyyət sürdüyü bu yerdə (200 adam üçün nəzərdə tutulan, lakin 350 məhbusun yerləşdirildiyi baraklar nəzərdə tutulur – A.Ə.) sabaha qədər bir böyrü üzərində yatmaq kəndi-kəndiliyindən bir işgəncə təşkil etməkdə idi”* [87, № 6]. *“Böyləcə ağır şərait altında bizlər az bir zamanda insan şəklini qeyb etməyə başlamışdıq. Saçlarımız uzamışdı, üzümüzü tük bürümüşdü. Əlbisə yoxdu. Yırtıq əlbisə, yırtıq ayaqqabılarla və zalım təbiətlə amansız insanların qamçıları altında gündəngünə məhv olmaqda idik. Çiyinlərimiz, omuzlarımız, sırtımız, əllərimiz yaralanmış, qabarlanmışdı. O dərəcəyə gəlmişdik ki, məktub yazmaq üçün əlimizə qələm alamıyorduk. O qədər zəifləmişdik ki, bir dəri, bir skelet halında idik”* [87, № 7].

“Solovkidə gördüklərim” xatirələrində müəllif “buzlu cəhənnəm”dəki insanlar və orada cərəyan edən hadisələr barədə söz açanda fikirlərini konkret adlarla, faktlarla əsaslandırır. “Papas adasına yenidən milliyyətçi iki qrup gətirildi” sərlövhəli təfriqədə o, 1926-1928-ci illərdə vətəndən buraya sürgün edilən, aralarında pilotların, həkimlərin, milli ordu zabitlərinin, müəllimlərin, mühərrirlərin, tələbələrin olduğu dörd qrup haqqında geniş məlumat verir. Birinci qrupdakı 30 məhkumdan 16 nəfərini tanıdığını yazır, onların adını, soyadını, peşəsini və iş yerini qeyd edir. Məhkumların sırasında Kiyev Universitetinin məzunu, “İqtisad” məcmuəsinin müdiri, Azərbaycanın iqtisadiyyatı, etnoqrafiyası və coğrafiyasına dair mühüm əsərin müəllifi Məhəmməd Həsən bəy Baharlının, nakam şair Əli Yusifin adlarına da rast gəlirik. Əli Yusif vaxtı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərdiyi tələbələrdən biri idi. Parisdəki Ali Siyasi Elmlər Akademiyasının Diplomatiya fakültəsində təhsil alan Əli Yusifin orada qalmaq şansı olmasına baxmayaraq, vətənə qayıdır və 1926-cı ildə həbs edilir, ona güllələnmə hökmü verilsə də, sonra cəza 10 illik həbslə əvəz olunaraq şair sürgün edilir.

Dördüncü qrupdakılar Bakıdan, Qarabağdan, Gəncə, Salyan, Lənkəran kimi qəzalardan sürgün edilmiş millətçilərdir. Müəllif onların bəziləri barədə də təfəsilatı ilə söz açır.

“Hüriyyət və istiqlal qəhrəmanlarının məzarı olan “Buzlu cəhənnəm” – Solovki

nədir və nərəsidir?” adlı təfriqədə müəllif bu suallara dolğun cavab verir: hürriyyət və istiqlal mücahidləri üçün nəzərdə tutulan düşərgə 1923-cü ildə Solovetskiy monastırı ərazisində yaradılmışdır. Petroqraddan 800 kilometr şimalda, Ağ dənizdə bir-birindən 15-20 kilometr aralıqda yerləşən bir qrup adadan ibarətdir. İldə şaxtanın 35-40 dərəcəyə çatdığı doqquz ay qış, üç ay isə bahara bənzər bir mövsüm olur. B.E.Ağaoğlu bu qeydlərdən sonra məhkumların düşərgədəki həyatını təsvir edir: Üfunətli və rütubətli zirzəmilər, qurdlu balıq şorbaları, 17-18 saatlıq iş, 40 dərəcə soyuqda çılpaq və ən dəhşətlisi minlərlə məhkumun məzarlığına çevrilən bataqlıqlar – bu dözülməz işgəncələr və iş rejimi sayəsində təsadüfən sağ qalan məhkumlar əlil olurlar. Məhkumların həbs edilməsi səbəbi, milli tərkibi və hansı təbəqəyə aid olduğu, haradan gətirildiyi barədə məlumatlar da maraq doğurur. B.E.Ağaoğlu yazır ki, onlar “sovet cəhənnəmindən millətlərini qurtarmaq üçün çarpışan, millətlərinə müstəqil bir həyat, müstəqil mövcudiyyət, müstəqil bir hars və mədəniyyət təmin etmək istəyən professorlar, ədiblər, şairlər, mühərrirlər, mühəndislər, doktorlar, avukatlar, müəllimlər, zabitlər, tələbələr, tacirlər, köylülər və əmələlərdir (fəhlələr – A.Ə.) ki ... Rusiyanın hər tərəfindən və Rusiya istilasından altından olan Ukraynadan, Türkiyədən, Qafqazın hər bucağından, Krımdan, Azərbaycandan, Gürcüstandan, Kazan və Başqırdıstandan buraya sövq edilmişlərdir” [87, № 9]. Solovkinin iliyə işləyən şaxtası, soyuğu, aclıq, susuzluq şəraitindəki dözülməz iş rejimi mücahidləri əqidə və əməlinə döndərməyə qadir deyildi. “Quru bir skeletə dönmüş” məhkumlar “yaşasın istiqlal” – deyərək can verir, istiqlal atəşi ilə yanan gözlər sönmürdü. Xatirələrin ümumi ruhu – müəllifin qayəsi əsərin bu parçasında da bütün aydınlığı ilə özünü göstərir: şəhidlər məğlub deyillər, müqəddəs məfkurə qamçı və silah gücünə məğlub edilə bilməz!

Xatirələrin “İcbari işlərin ən mühümləri...Solovkiyə orman işləri və kəməstə hazırlığı” sərlövhəli təfriqəsinin həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil. Hiss olunur ki, müəllif yaşadıklarını, müşahidə etdiklərini, özü də daxil, zülmədən əziyyət çəkən məhkumların başına gələnləri ürək ağrısı və göz yaşları ilə qələmə almışdır. Kareliya ormanlarında, Solovki buzları və bataqlıqlarında qamçı zərbələri altında şosse yolu çəkməyə məcbur edilənlərin taleyinə əslində, antihumanist sovet rejiminin və

ideologiyanın insanların həyatında törətdiyi faciələr və fəlakətlər kimi baxılmalıdır. Buradakı səhnələr totalitar rejimin mahiyyətini tam çılpalığı ilə ortaya qoyur. Xatirələrin bu hissəsində müəllif əminliklə bildirir ki, hürriyyət və istiqlal istədiklərindən ölümə məhkum olan insanların istismarından hasil olan pul, daha çox millətləri istila etmək üçün xərclənir. Müəllif “minlərlə insanın həyatının söndüyü” düşərgədəki həyatı saatbasaat izləyir, təsvir edir: məhkumlar səhər saat dördə yataqdan qalxır, beşə qədər geyinib, yuyunub, çay hazırlayıb içir, sıraya düzülür. Saat altıda iş alətləri ilə təmin olunub ciddi nəzarət altında yola düşürlər. Yeddidə başlayan fasiləsiz iş 12 saat, bəzən daha çox davam edir. Məhkumların qidalanmaları haqqında məlumat da heyrət doğurur: Yaxşı çalışanlara gündə 2 girvənkə yarım, işlərini vaxtından gec bitirənlərə bir girvənkə bişmiş qara çörək və 1-2 misqal şəkər tozu verilirdi. Yaxşı işləyənlər həftədə 6 dəfə şorba yeyə bilirdilər, işlərini vaxtında çatdırıb bilməyən məhkumlar isə isti yeməkdən məhrum edilirdi.

Ormanlarda çalışan məhkumların ağır həyatını təsvir edən müəllif kədərlə yazır ki, onlar belə ağır şəraitə dözmür, işgəncələrdən xilas olmaq üçün özlərinə balta ilə qəsd edir, əl-ayaqlarını kəsir, yaralayır.

“35-40 dərəcə soyuqda donub ölən yarımçılpaq insanlar” – xatirələrin bu adla verilmiş təfriqəsi özlüyündə bir faciə anonsudur. Burada təsvir olunan dəhşətli səhnələr Solovkiyəki məhkumlara qarşı qeyri-insani münasibətin, insan haqlarının tapdanılmasının ən bariz sübutudur. Ağır iş şəraitinə dözməyib, müxtəlif yerlərini yaralayanların “qurtuluş yolu” özünü doğrultmadı: düşərgə rəhbərliyi bu üsulu seçənlərə qarşı daha şiddətli tədbirlər görməyə, yaralılara tibbi yardım göstərmədən yenidən ormanlara iş başına göndərməyə başladılar. Bu vəziyyətdə, yarımçılpaq, cırıq ayaqqabı və əlbisələrdə 35-40 dərəcə soyuqda işləmək qeyri-mümkün idi. İşə gedərkən, iş başında yüzlərlə məhkum donub ölürdü. Bir gün ərzində iki yüz nəfərin soyuqdan donduqlarının şahidi olan müəllif şaxtadan ölən yüzlərlə məhkumun bir yerdə basdırıldığını yazır.

“Buzlu cəhənnəm”in ən qorxunc bəlalarından biri də məhkumlar arasında sürətlə yayılan xəstəliklər – tif, şimala məxsus tsınqa və toyuq korluğu idi. Xəstələrin qızdırması 40 dərəcəni keçirdi. *“Təbib yox, ilac yox, bu şərait altında Kareliya*

ormanlarında minlərlə məhkum məhv olub gediordu” [87, № 11]. 1929-cu ildə düşərgədə yayılan epidemiyanın qarşısını almaq mümkün idi. Hər gün yüzlərlə məhkum ölürdü. Moskvanı isə insanların həyatı, sağlamlığı yox, iş qüvvəsinin azalması narahat edir. Çünki meşə istehsalı düşür və ixracat azalırdı. Bu qeyri-insani şərait içərisindən sağ-salamat qurtulmaq bir möcüzə olsa da, məhkumlar sovet cəhənnəmindən millətlərini xilas etmək üçün çarpışırdılar. Digər tərəfdən, onsuz da qələbəlik olan Solovkinin aclıqdan dünyasını dəyişənlərin sayəsində nüfuzunun azalmasını insan həyatına qiymət, əhəmiyyət verməyən bolşeviklər sevinclə qarşılayırdılar.

Müəllif donan və xəstəlikdən həyatını dəyişən məhkumlar haqqında xatirələrini belə yekunlaşdırır: *“İştə, Rusiyanın Avropa və Amerikaya və dünyanın dörd bir tərəfinə ixrac etdiyi kərəstələrin həqiqi qiyməti bunlar, Kareliya ormanlarında minlərlə məhv olan hürriyyətpərvərlərin həyatları və qanlarıdır”* [87, № 11].

Əsərin “Solovki heyəti-idarəsi ilə məhkumların münasibətləri, qızıl nəfərlər məhkumları himayə etməyə başladılar” sərlövhəsi “Buzlu cəhənnəm”də cərəyan edən hadisələr və düşərgə rəhbərliyinin məhkumlarla qəddar münasibəti barədə kifayət qədər məlumatı olan oxucuda təbii suallar doğurur: nə dəyişmişdir, qızıl nəfərlər məhkumları niyə və necə müdafiə etməyə başladı? Müəllif ilk cümləsi ilə düşərgə rəhbərliyi və qızıl nəfərlər haqqında əvvəllər yazılanları xatırladır: *“G.P.U.-nun rəislərindən başlamış məmur və qızıl əsgərlərə qədər həpsi məhkumlara müdhiş və təhlükəli bir düşməyə baxar kimi baxıyordular”* [87, №12]. “Siyasi dərslər” zamanı əsgərlərdə məhkumlara qarşı dərin kin və düşmən münasibət yaratmaq, onlara amansız, mərhəmətsiz davranmaq hissi aşılardı. Zaman ötdükcə “kəndli və əmələdən yetişmə qızıl nəfərlər” əsl həqiqəti anlayır, məhkumların sürgün səbəblərini öyrənir, rəhbərliyin şiddətli əmrlərinə baxmayaraq, məhkumlarla yaxşı rəftar etməyə başlayırdılar. 1928-ci ildə iş o həddə çatır ki, qızıl nəfərlər gecə cəzasına protest edir, məhkumları döymək əmrinə tabe olmur, onları “qeyri-insani vəhşətlərdən qorumaq” haqqında düşünürdülər. Qızıl nəfərlərin məhkumlara qarşı bu münasibətindən hiddətlənən, təlaşa düşən rəhbərlik yeni “nəzarət komandası” yaratdı. Artıq həbs düşərgələrində yalnız rəislər deyil, nəzarətçi əsgərlər də məhkumlara təhlükəli bir düşmən kimi baxır və onlarla çox

amansız rəftar edirdilər. *“Bu gündən etibarən “nəzarətçi çekistlərin” bu vaxta qədər görünməmiş, eşidilməmiş zülmələri və işgəncələri başladı. Məhkumların həyatı təhəmmül edilməyəcək bir hala gəlmişdi”* [87, № 12]. Məhkumları döyür, gecədən səhərə qədər qırx dərəcə soyuqda qalmağa, donaraq ölməyə məcbur edir, yeməkdən məhrum edirdilər. Bu dəhşətli mənzərələr sovet hökumətinin amansız, qəddar bir rejim olduğunu, antibəşər mahiyyət daşıdığını bir daha sübut edir.

Məhkumlarla iş metodunu dəyişən rəhbərlik onların içərisindən dəyanətsizləri seçir, öz tərəflərinə çəkir, onları “fədakarlıqları” müqabilində mükafatlandırır, cəza müddətini azaldır, hətta əfv edərək idarə işlərinə cəlb edirdi. B.E.Ağaoğlu satılmış məhkumların biri Frenkil barədə geniş bəhs edir. O, “sovet hökumətinə xidmətlərindən dolayı” əfv edilmiş, istehsal-ticarət şöbəsinə müdir təyin olunmuşdur. Müəllif Frenkilin çirkin əməllərini ifşa etməklə, həm Solovkidə gördüyü, şahidi olduğu hadisələri obyektiv işıqlandırır, həm də bəzi insanların düşdüyü mühitin təsiri ilə simasını, əqidəsini itirərək hansı vəziyyətə düşdüyünü göstərir. B.E.Ağaoğlu Frenkili haqlı olaraq “prinsipsiz, mərhəmətsiz və hər bir insani hisslərdən məhrum olan şikəst ruhlu”, “orta əsr cəlladlarına rəhmət oxutduracaq bir cəllad” adlandırır, yazır ki, hüriyyət və insaniyyət qəhrəmanlarının sinək kimi qırılmalarının məsuliyyətini onun yox olan vicdanı daşımaqdadır.

Kareliyada islah-əmək düşərgələrində məhkumlar yerləşdikdən, onların sayəsində meşə emalı sahəsi genişləndikdən, yerli sakinlərin məişətini təmin edən ormançılıq tamamilə G.P.U.-nün ixtiyarına verildikdən sonra əhali bir tikə əkməyə həsrət qalmış, tam mənası ilə aclığa düşər olmuşdur. Xatirə müəllifi yazır ki, bütün bunlara görə yerli əhali məhkumlara dərin bir kin bəsləyir, onlara düşmən kimi baxırdılar. Məhkumlarla yerli əhəlinin gərgin münasibəti G.P.U.-nün işinə yarayırdı. Düşərgədən qaçmağa cəhd göstərənləri pul müqabilində yerlilər tutub idarəyə təslim edirdilər. G.P.U.-nu “dövlət içərisində dövlət” adlandıran B.E.Ağaoğlu bu təşkilatın Kareliyada bütün sahələri əlinə aldığını, 6 il ərzində həmin ərazilərə 50 min məhkumun sövq olunduğunu və bununla da yerli əhəlinin yaşamaqdan məhrum edildiyini göstərir.

Xatirələrin bu hissəsində diqqəti çəkən başqa bir məqam da var. Yerli əhali G.P.U.-nün təzyiqlərinə tab gətirmir, Rusiyanın içərilərinə köç edir. Məhkumların

vəziyyəti də getdikcə ağırlaşır. Məruz qaldığı işgəncələr onları özlərini müdafiə yolları axtarmağa vadar edirdi. “Aclıq qrevi” bu üsullardan biri idi. Məhkumlar “ya ölmək və ya bir az da olsa, hallarını yaxşılaşdırmaq” məqsədi ilə aksiyaya başlaması qərara alırlar. Belə ki, 1924-cü ildə ilk dəfə gürcü millətçiləri Solovkidəki dözülməz şəraitə etiraz əlaməti olaraq, aclıq aksiyası keçirirlər. Onlardan sonra elə həmin ilin ortalarında Azərbaycandan Solovkiyə sürgün edilən ilk millətçi qrupun üzvləri də aksiyaya qoşulur, türkə xas əsl cəsarət və igidlik nümayiş etdirirlər. Düşərgə rəhbərliyi vəziyyətin düzələcəyini vəd etsə də, məhkumlar onların sözlərinə inanmır və aksiyaya davam edirdilər. Nəhayət, iki həftəlik aclıq aksiyasından sonra məhkumlar istəklərinə nail olur, nəticədə vəziyyətlərində bir qədər dəyişiklik yaranır. Amma çox təəssüf ki, bu az bir zaman davam edir və yenidən işgəncələr başlayır. Müəllif burada rejimin qəddar və yalançı olduğuna diqqəti çəkir. Lakin acığa düşən həbs düşərgəsinin rəhbərliyi daha dəhşətli tədbirlərə əl atsa da, vətənpərvər soydaşlarımıza nə qədər ağır işgəncələr versələr də, onları sındıra bilməmişlər. Hürriyyət və istiqlal aşığı olan gənclərimiz bir gün vətənlərinin azadlığa qovuşacağına əmin olduqları üçün bu əzablara dözüldülər.

Xatirələrin sonuncu təfriqəsi “Solovkidə aclıq qrevləri. Qəhrəman mücahidlərimiz zülmə və təhəkkümə heç bir zaman boyun əymiyor, daima üsyan ediyorlar” adlanır. Burada B.E.Ağaoğlu əvvəlki hissədə bəhs etdiyi aclıq aksiyaları barədə fikirlərini davam etdirir, daha sonra xatirələr boyu deyilənləri bir növ yekunlaşdırır, Solovki faciəsinə tarixi-siyasi qiymət verir, “millətin qəlbində, xəyalında, ruhunda, tariximizin hər səhifəsində, ədəbiyyatımızın sətirləri, sazların telləri arasında, məmləkətin hər şəhərində, kəndində, daşında, dağında, ırmağında yaşayacaq” mücahidlərin, azadlıq qurbanı məhkumların arzu və istəklərinin həyata keçəcəyinə “dərin və sarsılmaz bir iman” bəsləndiyini bəyan edir.

Mühacirət bədii-sənədli nəsrinin dəyərli nümunələrindən olan “Solovkidə gördüklərim” xatirələri istiqlal uğrunda mücadilə yolunu, onun qəhrəmanlarının məşəqqətlərlə dolu həyatını öyrənmək baxımından maraqlı və təsirli mənbədir. Nəzərə alsaq ki, orta və ali təhsil müəssisələrinin tarix dərsləklərində və dərslər vəsaitlərində “buzlu cəhənnəm” – Solovki haqqında demək olar, məlumata rast gəlinmir, o zaman

bu xatirələrin əhəmiyyəti daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

3.4. Ə.Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” əsərində müəllif kimliyi

Ə.Ağaoğlunun xatirələri Şuşadan pərvazlanan, Avropa mühitində yetişən bir şəxsin məşəqqətlərlə, macəralarla, mücadilələrlə dolu taleyi, eyni zamanda çoxşaxəli və fədakar fəaliyyəti haqqında ibrətamiz həyat hekayəsi olmaqla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə, fərqli cəmiyyətlərdə cərəyan edən hadisələr, onların iştirakçıları barədə maraqlı salnamə kimi də zəngin təəssürat yaradır. Mütəfəkkir ədibin 1936-cı ildə (67 yaşında) – ömrünün sonlarında yazmağa başladığı, lakin bitirə bilmədiyi “Altmış yeddi il sonra” əsəri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Müəllifin bu xatirələrindən bir neçə parça ilk dəfə tanınmış yazıçı və jurnalist Peyami Səfa ilə birlikdə çıxardıqları “Kültür həftəsi” məcmuəsinin 1936-cı il 3-7-ci saylarında dərc edilmişdir [70]. Daha sonra isə “Altmış yeddi il sonra” əsəri S.Ağaoğlunun “Babamdan xatirələr” adlı kitabında yer almışdır [79, s.61-122]. S.Ağaoğlunun üç bölmədən (S.Ağaoğlunun atasına aid xatirələri, Ə.Ağaoğlunun uşaqlıq və gənclik illərinə dair xatirələrindən parçalar, vəfatından sonra ölümü münasibətilə yazılmış yazılar) ibarət kitabının “Ön söz”ündə xatirələrin yaranması və ilk nəşri ilə bağlı diqqətçəkən məlumat verilir: *“Babam xatiratını, bütün həyatında müntəzəm bir surətdə tutduğu gündəlik notlarından təqib edərək yazmağa başlamışdı. Fəqət ancaq bir qismini ikmal edə bildi. Bu qisim kəndisi tərəfindən qələmə alınmış olduğu üçün böyük xatirat içində müstəqil qalacaqdır”* [79, s.5]. Yüksək bədii məziyyətləri və ictimai siqləti ilə seçilən, oxucunu həyəcanlandıran, düşündürən “Altmış yeddi il sonra” əsərini müəllif yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sona çatdıra bilməmişdir. Bu xatirələr Ə.Ağaoğlunun ailəsi, Şuşada keçirdiyi uşaqlıq və yeniyetməlik illəri, Tiflis, Peterburq və Parisdəki yaşamı haqqında ən mötəbər mənbədir.

Ə.Ağaoğlu irsinin, o cümlədən sözügedən xatirələrinin elmi nəşri, hərtərəfli tədqiqi çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, “Əhməd bəy Ağaoğlunun 150 illik yubileyinin

keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 10 aprel 2019-cu il tarixli Sərəncamından sonra xalqımızın ictimai fikir tarixində iz qoymuş mütəfəkkirin şəxsiyyəti və ədəbi-publisistik irsinə maraq artmış, onun həyat və yaradıcılığına dair çoxsaylı yazılar dərc edilmiş, elmi sessiyalar, konfranslar keçirilmişdir. Bununla belə, ədibin “Altmış yeddi il sonra” adlı xatirələrinin yetərinə araşdırıldığını söyləyə bilmərik. Dissertasiya işində sözügedən xatirələr tarixi-müqayisəli, analitik-nəzəri ədəbiyyatşünaslıq metodu əsasında araşdırılaraq dəyərləndirilmişdir.

Ə.Ağaoğlu xatirələrində ata-anasını, əmisini həyəcanla yad edir, məhəbbətlə xatırlayır, onların həyat və düşüncə tərzinə münasibətini gizlətmir. Əsərin ilk cümləsindən xatirələrin qələmə alındığı dövrdə müəllifin sarsıntılar, sıxıntılar keçirdiyi, taleyin ona ard-arda vurduğu zərbələrin təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Əks halda nəinki Azərbaycan, bütün Şərq tarixinə möhür vuran, həyat eşqinə, iradəsinə hər kəsin qibtə etdiyi, heyran qaldığı Ə.Ağaoğlu xatirələrinə bədbin, kədərli notlarla başlamazdı. Altmış yeddi yaşı tamam olan müəllif ömür yoluna nəzər salır, özünün təbirincə desək, “nə uzun, nə tükənməz” bir yolda yaşadıklarını hafizəsində canlandırır, həyatının son çağlarında yalnız və sərsəm qalmasından gileylənir. Ə.Ağaoğlu əmisi Əli bəyin vaxtilə ona qocalmamasını məsləhət gördüyünü xatırlayır. *“Mən o çağlarda amcamı anlayamazdım. Şimdi anlıyor, kəndisinə haqq veriyorum. Arkama baxıyorum: Altmış yeddi yıl! Nə uzun, nə tükənməz yol! Fəqət əldə nə qaldı? Məhsul nə?*

Püff!!!. Həm də pək uzun görünən bu altmış yeddi sənə şimdi mənim üçün göz yumub açma qədər bir şey!.. Dimağımın milyonda birini doldurmayan kölgələr! Olub bitən həp böylədir. Bir hava, bir heç, bir yoxluq ki, xalq masallarında adı “bir varmış, bir yokmuş” dur!” [79, s.63].

Əlbəttə, fəaliyyəti və əsərləri ilə həmişəyaşarlıq qazanmış böyük mütəfəkkir Ə.Ağaoğlunun ömür yolu və yaradıcılığı ilə az-çox tanış olan oxucu bu şikayətlərin haradan qaynaqlandığını yaxşı anlayır. Amma məsələ bununla da bitmir. O, uşaqları ilə maraqlanmayan, onları xanımının və böyük qardaşı Hacı Mirzə Məhəmmədin öhdəsinə buraxan atası Həsən bəy kimi həyat yolu seçmədiyinə heyifsilənir, peşmanlığını dilə gətirir. Ə.Ağaoğlunun boy-buxunlu, yaraşıqlı, azan oxuyan, fars

dilini anlayan, Füzulidən şeirlər bilən, axundların vəzlərinə qulaq asan, ov şahinləri ilə quş ovlayan, ömründə bir dəfə Qarabağdan kənara çıxmayan, “qışı kəklikləri, turacları, qırqovulları bol olan, Osmanlı sultanlarının da qışladığı Qarabağın bir guşəsində, yazı da ... dağın başına bir qartal kimi qonmuş, suları buz kimi Şuşada keçirən” atası istədiyi vaxt Abdallar adlı bir kənddən aşiq dəstəsi gətirərək “Koroğlu”dan, “Aşiq Pəri”dən, “Əsli və Kərəm”dən mahnılar dinləyərək əylənərdi. Ə. Ağaoğlu bu hissələrin təsiri ilə sanki bir anlığa özünü unudur: *“Böylə bir adam üçün düşünüləcək, üzüləcək nə var ki? Ah, kaş ki, mənə də o böyütsəydi, kəndisinə bənzətsəydi!”* [79, s.65]. Heç şübhəsiz ki, bu sətirləri oxuyanlar fərqli fikirləşir: Yaxşı ki, siz başqa yolu seçmişiniz.

Xatirələri mütləq etdikcə oxucu Ə. Ağaoğlunun hissə qapılıra qapılıra həmin fikirləri yazdığının, elə onun özünün də bu çətin yolu seçdiyinə heyifsilənmədiyinin fərqi olur: *“Bilərsən, həyatın tələk günden mənə içində aldığı işgəncələrə minnətdarım. Çünki bütün ömrümdə davam edən min dürlü imtahanlara, keçirdiyim bu işgəncələr sayəsində təhəmmül edə bildim”* [79, s.117-118].

Əlbəttə, Ə. Ağaoğlu yazdıqları oğlunu müctəhid kimi yetişdirmək arzusunda olan atasına qarşı övladın hirsli, hikkəsi olduğu, pis münasibət bəslədiyi anlamına gəlməməlidir. Əsərin gedişində də bu hiss olunur. O, atasını məhəbbətlə “çox təmiz və saf bir adam”, – deyər yad edir.

Azərbaycanın ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında dərin iz buraxan Ə. Ağaoğlunun uşaqlıq və yeniyetməlik illəri Şuşa şəhərində keçmişdir. Əsərin “Pəderşahı (patriarxal – A. Ə.) bir ailə” sərlövhəli həcm etibarlı ilə ən böyük hissəsində təsvir olunan hadisələr məhz Şuşada cərəyan edir. Ə. Ağaoğlunun xatirələrində Qarabağın bənzərsiz mənzərələri, insanları, ailə və təhsil mühiti, adət-ənənələri, mədəniyyəti özünəməxsus şəkildə təsvir edilmişdir. Şuşa sakinlərinin dinə, tarixə, ədəbiyyata, təhsilə münasibətləri müəllifin maraqlı təhkiyəsində müxtəlif yönələri ilə əksini tapır.

Ə. Ağaoğlunun uşaqlıq illərində hələ Qarabağ evlərində mebellər mövcud deyildi, yerlərə xalçalar döşənər, oturacaq kimi isə döşəkçələrdən istifadə edilərdi. *“O zaman Qarabağ hələ mobilə nədir bilməzdi. Amcamın uzun salonu boydan-boya xalılarla qapalı idi və müsafir üçün ayrıca döşəklər düzülür və döşəklərin üstlərinə də divara*

dayanan peştlər, mənkilər qoyulur, baş tərəflərdəki ocaqların yanına böyük axundlar yerləşirlərdi” [79, s.66].

Ə.Ağaoğlunun xatirələrindən məlum olur ki, 1870-80-ci illərdə Şuşada təhsil ocaqlarında şagirdlərə hər gün Füzulinin “Leyli və Məcnun”u və Sədi Şirazinin “Bustan” və “Gülüstan” əsərləri heca-heca oxudularaq əzbərlədilirdi. Osmanlı sultanlarının yayı Qarabağın füsunkar qoynunda keçirdiklərini, “rus böyüklərinin də” tez-tez zəngin adət-ənənələri, qonaqpərvərliyi ilə məşhur yurda gəldiklərini diqqətə çatdıran müəllif Şuşada gimnaziya açılması münasibəti ilə keçirilən toplantını və həmin məclisə çağırılanlar arasında atasının da olduğunu məmnunluqla qeyd edir. Belə ki, 1881-ci ildə ermənilərin istəyi ilə rus hökuməti tərəfindən onsinifli real məktəbi (Hərçənd, bir çox mənbələrdə [3, s.35; 4, s.30] həmin məktəbin altısinifli olduğu qeyd edilir – A.Ə.) açılır və Qarabağ canişini şəhərin sayılıb-seçilən müsəlmanlarını Qarabağın sonuncu xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin varisi “Xanqızı”nın (Xurşidbanu Natəvan – A.Ə.) evinə toplayaraq, onları uşaqlarını təhsil üçün rus məktəbinə göndərməyə sövq edir. Şəhər əhalisinin bir qismi kimi, Mirzə Həsən bəy də canişinə xoş görünmək üçün övladını həmin məktəbə göndərəcəyinə söz verir. Həmin məktəbdə təhsil alan qırx beş tələbədən yalnız üçünün türk olması isə təəssüf doğursa da, bunun obyektiv tarixi səbəbləri də vardır. Bu məqam həmin dövrdə soydaşlarımızın dünyəvi təhsildən daha çox, dini təhsilə üstünlük vermələri ilə əlaqədardır. Bununla belə, Şuşa əhalisi içərisində dünyəvi təhsilə maraq artmaqda idi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Ə.Ağaoğlunun heç bir məktəb bitirməyən anası Tezər xanım təhsilə marağı, tərəqqiyə meyli, milli, dini təəssübkeşliyi, prinsiplərinə sdaqəti və bu yolda qətiyyəti ilə seçilir. O, patriarxal mühitdə öz sözünü deyə bilir, bununla da oğlunun həyatında dönüş yaradır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, həmin məktəbdə təhsil alan qırx erməninin içərisində Ə.Ağaoğlu səviyyəsində bir mütəfəkkir yetişmədiyi də təkzibedilməz faktdır.

67 il sonra Ə.Ağaoğlu anasını belə xatırlayır: *“Şimdi belə yüzünün incə xətlərini anarkən içimdən sızılar duyuyorum. Hələ Sarıcalı elinin ədası ilə söylədiyi hüznü, ələmli ninnilər qulağımdan keçərək könlümü titrətiyor!” [79, s.65].* Azərbaycan qadınlarının ailədə, cəmiyyət həyatındakı yeri və rolu haqqında publisistik nümunələr

kifayət qədərdir. Lakin bədii-sənədli irs tariximizdə ana obrazının bu qədər məharətlə yaradıldığı ikinci publisistik nümunəyə rast gəlinmir. Müəllif əsərinin bu parçasının adını “Matriarxal ailə” qoysaydı, yəqin ki, heç kim təəccüblənməzdi. Oğlu Əhmədin həyatında ciddi dönüş yaradan Tezər xanımın çabaları, nigarançılığı bizə Mirzə Şəfi Vazehin gənc M.F.Axundova taleyüklü tövsiyələrini xatırladır. Müəlliminin təkid və təlqinlərindən sonra M.F.Axundov dünyəvi təhsilə yiyələnir, cəhalətin hökm sürdüyü mühitdən uzaqlaşır, meylini mütərəqqi ideyalara salır.

Atasının, qəbilə başçısı olan əmisi Mirzə Məhəmmədin ciddi-cəhdlə Ə.Ağaoğluna ərəb və fars dillərini öyrədərək onu gələcəkdə din xadimi kimi görmək xəyallarının üzərindən onlarla “gizli bir mücadilə” aparan Tezər xanım xətt çəkir. Ə.Ağaoğlu bir neçə cümlə ilə anasının xüsusiyyətlərini açıqlayır. *“Anam axundlardan, mollalardan xoşlanmazdı. Şüphəsiz, o da dindardı, “Fatma köləsi” idi. Fəqət onun dindarlığı göçəbə bir Türkün səciyyəsinə uymuş bir imandı. O Allahı da, peyğəmbəri də və din adamlarını da gəzdiyi və gördüyü irmaqlar və dağlar kimi dupduru, apaçıq, bəzəksiz, düzensiz görmək istərdi. Axundların, mollaların əcaib qiyafətləri, sarıqları, cübbələri, nalınları xoşuna getməzdi: “Bunlar həp hiylə, aldadıcı şeylərdir, mən oğlumu öylə görmək istəməm” deyərdi”* [79, s.67]. O, oğlunun dünyəvi təhsil alması, rus dilində öyrənməsi üçün gizlincə müəllim tutur, “ətəyindəki altın rus imperyallardan birisini qopararaq” müəllimin haqqını ödəyir. Beləliklə, Ə.Ağaoğlu hər gün qonşuları Kərbəlayı Bahar nənənin evinə gedərək orada rus dilində dərs öyrənməyə başlayır. Üç il Ə.Ağaoğlu gizli şəkildə bu dərslərə davam edir və rus dili ilə yanaşı hesab, tarix, coğrafiya elmlərini də öyrənir.

Ə.Ağaoğlu anasının təşəbbüsü ilə elə ilk fürsətdə Şuşada yeni açılmış altısinipli məktəbə qəbul imtahanlarını uğurla verir, imtahanın nəticəsinə görə onu birdən-birə 4-cü sinfə qəbul edirlər. Anasının sevincini müəllif belə xatırlayır: *“O gün anama dünyalar verilmiş kimi oldu”* [79, s.71]. Nəhayət, anası Ə.Ağaoğlunun Şuşadan “Kərbəlaya, Nəcəfə nəzərdə tutulan yolunu Peterburqa və Parisə doğru çevirməyi” bacardı.

Xatirə boyu Ə.Ağaoğlu anasına münasibətini, tükənməyən məhəbbətini “ufaq, təfək, incə, zərif, həssas”, “məni gözüünün bəbəyi kimi sevən, yumşaq qəlbli, incə ürəkli”, “sevgili annəciyim”, oxşayıcı səsli, mələk baxışlı ifadələri ilə təsvir edir.

Ə.Ağaoğlu Rusiyada cərəyan edən fikir axınlarının, inqilabçı fikirlərin, müxtəlif inqilab nəzəriyyələrinin Qarabağ dağlarına kimi yalnız bu məktəbin müəllimlərinin vasitəsi ilə gəldiyini və düşüncələrində ciddi dəyişikliklərə səbəb olduğunu, eyni zamanda dərin izlər buraxdığını yazır: *“Mən sinifcə yüksəldikcə, təbii bu cərəyanları öyrənənlərə qarışıyordum. Beşinci və altıncı siniflərdə, artıq məndən saklı və gizli bir şey yoxdu. Arkadaşlar ilə, müəllimlərdən bəziləri ilə açıqdan görüşüyorduk. Çernişevskinin yasaq edilmiş olan məşhur inqilabçı romanı, “Çto delat” (“Nə etməlidir?” (“Nə etməli? – A.Ə.) əsərini həpimiz onlar vasitəsiylə əldə edərdik...*

...Qafamda və qəlbimdə mənsub olduğum mühitə tamamilən yabancı sınırların açıldığını hiss ediyordum. Mənəvi varlığım ikiyə bölünməyə başladı. Məktəbdə ikən başqa hava, başqa insanlar, başqa fikirlər və əndişələr arasında yaşıyordum. Evə gəlincə tamamilən yabancı bir mühitə giriyordum. Burada yenə amcamın müsafirləri, imam əleyhüssəlam, Mehdi məsələsi ətrafındakı münaqişələr, mücadilələr bərdavam edilir. Və məndəki bu iki varlıq, bu ilk günlərdən belə bir-birinə qarışmaqsızın, yanyana və dimdik yaşamaqda idilər” [79, s.74]. Bu təsirin nəticəsi idi ki, Ə.Ağaoğlu 6-cı sinfi bitirəndə ətrafındakılar onda baş verən dəyişikliyə “ah, bu çocuğa nə oldu” deyə heyran edirdilər. Ə.Ağaoğlu atası və əmisindən xəbərsiz o zamanlar Qafqazın mədəni və siyasi mərkəzi olan Tiflisə qaçmağı qərara alır. Onu bu fikrə salan isə yay təttilini Şuşada keçirən Tiflis gimnaziyasının məzununu, Peterburq Universitetinin tələbəsi, Qafqaz Şeyxülislamının (Qeyd edilən dövrdə – 1885-1894-cü illərdə Qafqaz müsəlmanlarının Şeyxülislamı Mirzə Həsən Tahirzadə olmuşdur – A.Ə.) oğlu Nəsir bəy olmuşdur.

Beləliklə, 1887-ci ildə Ə.Ağaoğlu Şuşanı tərk edir. Bundan təxminən səksən il sonra oğlu, 57 yaşlı S.Ağaoğlu Şuşaya gəlir. O, bu barədə bütün həyatını türk millətinin yüksəlməsinə həsr etmiş atası Ə.Ağaoğlunun əziz ruhuna ithaf etdiyi, 1966-cı ilin avqust ayında başlayıb, təxminən iki ay davam edən Sovetlər Birliyi səyahətindən bəhs edən “Sovet Rusiya imperatorluğu” [89] adlı kitabında bəhs edir. Azərbaycanda olarkən Səməd bəy Şuşa şəhərini, ata evini ziyarət edir.

Tiflisdəki yeddiilik məktəbdə oxuduğu dövrdə tanış olduğu və riyaziyyatdan dərs keçdiyi zəngin erməni qızı Siranuşun rusca mükəmməl bilməsi, qısa zamanda

riyaziyyat dərslərini dərindən öyrənməsi Ə.Ağaoğlunu təəccübləndirir. O, Şuşanın qadın və qızlarını yada salır: *“Mən bu erməni qızı ilə uğraşarkən, hər oradakı həmsiçilərimi, amcazadə və qız qardaşlarımı xatırlıyaraq heyratlara dalıyordum”* [79, s.81]. Həmin qızlardan bəzilərinin sadəcə bir neçə Quran surələrini əzbərləmələri xaricində, başqa heç bir şey bilməmələri və azmış kimi öyrənməmələri bu xoşagəlməz halın hələ belə davam edəcəyi qənaətində olan müəllifi heyratlandırır, dərin düşüncələrə dalmasına səbəb olur.

Ə.Ağaoğlunun xatirələri müəllifin xarakterinin özünəməxsus cəhətlərinə bələd olmaq və onları dəyərləndirmək baxımından qiymətli mənbədir. Uzun və mənalı ömür yolu keçən Ə.Ağaoğlu *“Altmış yeddi il sonra”* xatirələrində uşaqlıq eşqini, unudulmaz hisslərini kövrək notlarla xatırlayır. *“...ilk məhəbbətin acısını və bu itkinin ağrısını Əhməd bəy bütün ömrü boyu yaşamışdı. Əks halda, Çiçək xanımın Qarabağ yaylağında baş vermiş həmin gənclik macərasını bütün incəlikləri ilə onilliklər sonra, artıq ixtiyar yaşında, Qarabağın yaylaqlarından çox-çox uzaqlarda yerləşən İstanbulda belə həyəcan və həssaslıqla yada salmazdı”* [11, s. 46]. A.Balayevin bu qənaəti də xatirə müəllifinin xarakterinə işıq salır, onun saf məhəbbətə sarsılmayan sədaqətini təsdiqləyir.

Mahir söz ustası Ə.Ağaoğlu ilk məhəbbəti Çiçəklə bağlı xatirəsinə maraqlı giriş edir: *“Hələ yolda, köçü bir yağmur da tutarsa, gəl seyr et tablunu! Hər şey bir-birinə qarışıyır, köpəklər havlayaraq yüklü dəvələrin topuqlarını ısıyırlar, inəklər, atlar, eşşəklər, kəmiklərinə qədər islanmış çocuqlar və qadınlar bir-birinə girir və bağırırlardı... Birazdan yağmur diniyor, axşam günəşi ətrafdakı dağlar üzərinə altından bir yaşmaq atıyor, saf və bərraq hava çiçək kokusu ilə doluyordu”* [79, s.86].

Əsərdə adı kiçik bir epizodla çəkilən Çiçək obrazı oxucuda dərin və unudulmaz təsir buraxır. Ə.Ağaoğlu xatırlayır ki, *“sevməyin bağışlanmaz bir günah”* olduğu, *“könlü dar bir zindan içində bağlayan”* mühitdə bir-birlərinə sevgiləri barəsində bir kəlmə belə söyləməyə cəsarət etməmişdilər. Yazılanlardan hiss olunur ki, Çiçək Ə.Ağaoğluna aşıqdır, onu bütün qəlbi ilə sevir, amma yazılmayan qaydalara da riayət etmək məcburiyyətindədir. Adı kimi gözəl, təmiz olan Çiçək Ə.Ağaoğlunu dərs dediyi erməni qızına qısqansa da, bunu üzə vurmur, sadəcə *“Dərs verirkən yalnızmı*

qalıyordunuz?” [79, s.87] – deyə soruşmaqla kifayətlənir. Çiçək hüquqsuzdur, savadsızdır, sadələvhdür, dərin məhəbbətlə sevsə də, onu büruzə vermir, bir sözlə dövrün tipik qadın obrazlarını xatırladır.

Doğrudur, həmin dövrdə Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Ağabəyim ağa, Şahnigar xanım kimi mübariz qadın şair və sənətçilər var idi. Çiçək isə istər-istəməz böyük əksəriyyəti təmsil edən və M.F.Axundovun əsərlərində canlandırılan qadın obrazlarını yada salır. Belə ki, Ə.Ağaoğlunun xatirələrindəki Çiçək, M.F.Axundovun “Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Mətəli şah cadükuni məşhur” adlı komediyasındakı Şərəfnisəni xatırladır. O da nişanlısı Şahbaz bəyin Parisə gedəcəyi təqdirdə, məclislərdə üzüaçıq firəng qızları ilə birlikdə oturub-duracağından, deyib-güləcəyindən əndişələnir.

Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, hadisələrin harada – Tiflisdə, Peterburqda, Parisdə, qatarda, məktəbdə və s. cərəyan etməsindən asılı olmayaraq, Şuşa, Qarabağ həmişə müəllifin qəlbindədir. Bu isə təsadüfə deyil. Bu müqəddəs və tükənməz məhəbbətin haradan qaynaqlandığı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2022-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında” Sərəncamında dolğun şəkildə ifadə olunmuşdur: *“Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır”* [8].

Ə.Ağaoğlu “Altmış yeddi il sonra” əsərində Şuşa mühitini təsvir edərkən türklərlə (azərbaycanlı) ermənilər arasındakı münasibətlərə, ikincilərin həyat və düşüncə tərzinə dair diqqətçəkən məqamlara da toxunur. Məsələ burasındadır ki, yalnız xatirələrdə bəhs edilən dövrdə yox, sonrakı illərdə də dəfələrlə erməni fitnəkarlığı, vəhşiliyi ilə üz-üzə qalan Ə.Ağaoğlu əqidəsinə xəyanət etmir. Şuşadakı uşaqlıq, Peterburq və Parisdəki gənclik illərindən, tələbəlik həyatından söhbət açarkən ermənilərlə öz arasındakı münasibəti qərəzli deyil, obyektiv şəkildə işıqlandırır. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində, xüsusi ilə 1905 və 1918-ci ildə ermənilər Qafqazda xalqımıza qarşı misli görünməmiş cinayətlər törətmiş, on minlərlə əliyalın soydaşımız amansızcasına qətlə yetirilmiş, yüzlərlə evlər dağıdılmış, ocaqlar söndürülmüşdür. Ə.Ağaoğlu bütün bunların canlı şahidi olmuşdur. Qafqaz canişininin təşəbbüsü ilə Tiflisdə ermənilərlə

sülh danışıqları aparan nümayəndə heyətinin üzvü kimi qırğınlara son qoyulması üçün səy göstərmişdir. O, erməni vandalizmi və vəhşiliyini durdurmaq üçün Azərbaycan tarixində ilk hərbi-siyasi təşkilat olan “Difai”ni yaratmışdır. 1915-ci ildə ermənilərə qarşı soyqırım törədilməsi qondarma ittihamına əsasən Türkiyənin ən məşhur dövlət və hərbi xadimləri ilə birlikdə ingilislər tərəfindən həbs olunaraq Malta adasına sürgün edilmişdir. Daim erməni böhtanı ilə üzləşən Ə.Ağaoğluna erməni terror təşkilatları tərəfindən dəfələrlə ölüm hökmü çıxarıldığı da məlumdur. Bütün bunlardan sonra yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xatirələrdə bəhs edilən dövrdə müəllif sonralar baş verənlərin təsiri ilə yox, vicdanının səsi ilə yazır. O, istər Şuşada, istər Tiflisdə, istər Pererburqda və istərsə də Parisdə oxuduğu məktəblərdə ermənilərin türklərdən sayca çox olduğunu, təhsilə, teatra bizdən daha çox meyl göstərdiklərini etiraf edir. O, Şuşada ermənilərin sayca azlıq təşkil etmələrinə rəğmən təhsilə yiyələnmələri sayəsində müəyyən mövqe tutduqlarını yazır: *“Şəhərimizdə türklər və ermənilər qarışıq otururlardı. Ermənilər çoxdan rus məktəblərinə atılmışlar, oxumuşlar, yerli rus idarəsini əllərinə almışlar və bizdən bambaşqa bir tərzdə yaşayırlardı. Xatirimdədir: Erməni ixtiyarları erkək, qadın bizim kimi geyiniyorlardı; bizim dilimizi qonuşuyorlardı və bizdən heç fərqləri yoxdu”* [79, s.68].

Bütün bunlarla yanaşı maskalanmış erməni xisləti, tədricən hüdudsuzluğa varan erməni iddiaları gənc Ə.Ağaoğlunun diqqətini çəkir və hələ o vaxtlar müşahidə etdiyi bəzi məqamlara xatirələrində toxunur. O, Tiflisi “erməni hərəkət mərkəzi” adlandırır, daşnak və qınçak komitələrinin hələ o zamandan ağlarını (təşkilatlarını – A.Ə.) burada qurub fəaliyyətə başladığını qeyd edir. Ə.Ağaoğlu yaşlı ermənilərlə müqayisədə yeni yetişən gənclərin türklərlə tamamilə fərqli davrandıqlarını da nəzərdən qaçırmamışdır: *“Fəqət yenilər, gənclər bambaşqa idilər. Onlar bizim dilimizi qonuşmazlardı, başqa əlbisə geyərlərdi və bizi kiçik görürəldi”* [79, s.68-69].

Ə.Ağaoğlu hafizəsində Şuşa əhalisinin dərin kök salmış köç səhnələrini də məharətlə təsvir edir: *“Yolumuz, şəhərin divarları arxasından dağlara doğru gəliyordu. “İl” bəylərinin xanımları Qarabağın limon rəngindəki məşhur qısraqlarına minmiş və ipək saçaqılı, altın işləməli kəmərlərin üzəngilərinə, donları da içəri alan və baldırları qapatan yarım corablı ayaqlarını qıvraq yerləşdirərək, əllərindəki qamçılı*

ilə qələbəlik içindən kəndilərinə yol açmaqda idilər” [79, s.85]. Şuşa qadınlarının yaylıqlarının ucu ilə üzlərini burunlarına qədər örtərək yaşınmaları Qarabağ xanımlarının həyalı olmalarını, təsəttürə riayət etmələrini göstərir.

Xatirələrin “Peterburqa doğru” hissəsində Ə.Ağaoğlunun yola salınması səhnəsi əsərin ən təsirli və düşündürücü parçalarındandır. Araba Ə.Ağaoğlunu uzaqlara – Peterburqa aparmaq üçün Topxana deyilən yerdə gözləyir. Ə.Ağaoğlu qohum-əqrəbası ilə görüşür, növbə anasına çatır. Müəllif yazır:

“Oğlum, get. Allah yardımcın olsun. Amma mənə bu andı iç: Söylə ki, ana, əgər mən bir xristian qızı ilə evlənirsəm, bu məmələlərdən əmdiyim süd mənə haram olsun!”...

... Mən o qədər mütəəssir olmuşdum ki, həm ağlıyor, həm anamı qucaqlıyor və həm də arabayı unudaraq, məmələri üzərindəki başımı qaldırmadan, duruyordum.

Anam incə səsiylə, haydi oğlum, bizi bəkliyorlar, dedi, and iç!

İçiyorum, dedim.

“Hayır, dediyim kimi iç!”

Onun sözlərini eynən təkrar etdim. O da son kərə olaraq alnımdan öpdü” [79, s.89]. İlk baxışda mövhumatın, cəhalətin hakim olduğu bir mühitdə yaşayan Tezər xanımın bu addımı müəyyən mübahisə doğura bilər. Lakin o, “Fatma köləsi” olsa da, zəkalıdır və lazımı məqamda fikirlərini necə ifadə edəcəyini, oğluna hansı söz və hərəkətlərlə dərinədən təsir edəcəyini bilir. O, din pərdəsi altında min bir oyundan çıxan bəzi axundlardan, mollalardan fərqli olaraq, islami dəyərlərə sayğı ilə yanaşır və göründüyü kimi, bu dəyərlərin təəssübkeşi kimi davranır. Ə.Ağaoğlu isə anası ilə son görüşündəki bu andına ömrünün sonunadək sadıq qalır.

Ə.Ağaoğlu Peterburqda səhər və axşam samovar çayı da daxil iyirmi rubla kiçik bir mənzil kirayələyir. Kirayə verən ailənin üzvləri Ə.Ağaoğlunun milliyyətini öyrəndikdə indiyə qədər türk tələbə ilə rastlaşmadıqlarından xeyli təəccüblənirlər.

Ə.Ağaoğlu Peterburq həyatından, bir tədbirdən bəhs edərkən xatırlayır: *“Salonda otuz beş, qırx qədər gənc vardı. Fəqət yalnız üçü türk və tatardı. Qalanı erməni, gürcü, ləzgi və sairə idi. Bizi görür-görməz həpsi ayağa qalxdılar, bizə doğru qoşdular. Həpsi ayrı-ayrı əlimi, həqiqi bir sevinci ifadə edən bir hərəkətlə sıxdılar. Qürbət nə həzin*

şeydir, nə yaxınlaşdırıcı və sevindirici bir amildir! O dəqiqədə aramızda türklük, ermənilik, gürcülük, çərkəzlik filan yoxdu. Həpimizi birləşdirən müştərək kafkasyalılıq vardı” [79, s.100].

Ə.Ağaoğlu Texnoloji İnstitutun bütün imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verdikdən sonra sonuncu – cəbr imtahanına daxil olur. Lakin sualları dərhal və ətraflı cavablandırmasına baxmayaraq, imtahan götürən müəllimin qəzəbinə tuş gəlir. Belə ki, yəhudilərə qərəzli münasibət bəsləyən professor onu da yəhudi sanaraq verdiyi cavabı doğru saymır və nəticədə Ə.Ağaoğlu İnstituta qəbul edilmir. Bu haqsızlıqla ömrü boyu barışmayan on doqquz yaşlı gənc Parisə yollanır. *“Mənə qarşı işlənən haqsızlıq, mənə yaxıb qovuruyordu...Hiddətim o dərəcədə idi ki, bütün Rusiyanı bir bardaq su içində boğmağa hazırdım... Xeyr, xeyr, mən burada qalamam... Parisə gedəcəyəm. Orada oxuyacağım; oranın darülfünunu bitirəcəyəm və bu surətlə həm ruslardan yaxıcı bir öc alacağım və həm də izzəti-nəfsimi əzəmi dərəcədə təmin etmiş olacağım”* [79, s. 103].

Ə.Ağaoğlunun da Qarabağ sevgisi iliyinə kimi işləmişdir. O, qarabağlı olduğunu fəxrətlə dilinə gətirir və hətta həyatından şikayətlənərkən yazır ki, mənim atam Qarabağlı, Qurdlarelinədən Mirzə Həsən, Mirzə İbrahim oğlu, nə üçün üzülsün, düşünsün? Qarabağlı, türk olmaq onun güc, iftixar mənbəyidir. Parisə gəldiyi ilk günü xatırlayaraq yazır: *“Keyfim yerindəydi. Bu qədər sənədən bəri xəyalımda yaşatdığım Parisdə nəhayət, feilən bulunuyordum. Ah, bu nə səadət! Bulvara baxan pəncərəyə yanaşdım. Dalğa kimi bir tərəfdən bir tərəfə axan insan seylabını, ortalığa qəribə bir aydınlıq verən işıqları, saysız arabaları, atları məsərrət və zövqlə seyr etdim. Xatirimə Qarabağ gəldi. Şuşa şəhərinin dar, çamurlu və qaranlıq sokaklarını andım. Mənə qəribə bir qürur gəldi: Ey, mənə baxın, mən nərədəyəm? Siz nərədə? – deyə bağırmaq istədim”* [79, s.109]. İlk baxışda elə təəssürat yarana bilər ki, sanki Ə.Ağaoğlu al-əlvan işıqları ilə göz oxşayan, par-par parlayan Parisi görüb Şuşanı, onun dar, palçıqlı və qaranlıq küçələrini bəyənmir. Lakin Ə.Ağaoğlunun bu emosional düşüncələri arzularının ardınca Avropaya ayaq basan gəncin fərqli bir mühitə düşməsindən doğan ani və keçici sevinc hisslərindən qaynaqlanır. Digər tərəfdən, “Mən nərədəyəm? Siz nərədə?” deyə qışqırmaq istəyəndə isə müəllif bu sözləri rişxəndlə deməmiş, daha çox

mənəviyyatca uzaqlığı deyil, məsafə uzaqlığını nəzərdə tutaraq söyləmişdir. Çünki doğrudan da, Qarabağ, Şuşa sevgisi Ə.Ağaoğlunu bütün həyatı boyu bir an da olsun, tərk etmir. Parisdə ac-susuz, bədbin vaxtlarında onun milli mənsubiyyəti ilə maraqlanan, onu gürcü zənn edən tələbəyə şəstlə *“Gürcü deyilim. Gürcücə bilməm. Mən Türküm. Qarabağlıyam,”* [79, s.111] – deyə cavab verir. Bu isə onun vətəni və milli mənsubiyyəti ilə qürur duyduğunu bir daha təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” xatirələrində Şuşa mühiti ilə bağlı təsvir edilənlər bu gün də aktual və əhəmiyyətli səslənir. Belə ki, bu əsər şəhərin mövcudluğunun bütün dövrlərində olduğu kimi, XIX əsrin sonlarında da məhz qələbəlik bir Azərbaycan – türk şəhəri olduğunu, soydaşlarımızın burada mütləq əksəriyyət təşkil etdiyini və şəhərin ictimai-siyasi, mədəni həyatına yön verdiklərini, ermənilərin isə hər zaman müqayisəyəgəlməz azlıqda olduqlarını bir daha təsdiq edir. Şuşada yaşayan soydaşlarımız bəşər mədəniyyətinə çoxsaylı görkəmli simalar bəxş etdikləri halda, bunu şəhərin mənfur erməni əhalisi barədə söyləmək olmur. Bir sözlə, Ə.Ağaoğlunun bu əsəri və müəllifin özünün müstəsna kimliyi Şuşanın gerçəkdən də Azərbaycan mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yeri olduğuna daha bir sübutdur.

Ermənilərin isə hansı səviyyədə “mədəni” olduqlarını Şuşa şəhərini və digər Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxladıkları dövrdəki qeyri-insani davranışları bariz şəkildə göstərir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, iyirmi doqquz illik işğal dövründə Şuşanın tarixi-memarlıq abidələri, sənət inciləri vandalizmin qurbanına çevrilmişdir. Lakin 44 günlük Vətən müharibəsində müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik siyasəti və Azərbaycan Ordusunun rəşadəti nəticəsində 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad olundu. Şəhərin əvvəlki əzəmətli həyatına qayıtması üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müvafiq Sərəncam və Fərmanlarına əsasən yenidənqurma işləri həyata keçirilir, mədəniyyət abidələrinin bərpası yönündə sürətli addımlar atılır. Cənab Prezidentin 7 may 2021-ci ildə imzaladığı Sərəncamla Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi, Milli Məclisin bununla bağlı 25 may 2021-ci ildə xüsusi qanun – (“Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı – Şuşa şəhəri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu) qəbul etməsi həmin məqsədə xidmət edir. Eyni zamanda,

quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyin, səmərəliliyin təmin olunması məqsədilə Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradılmışdır.

Ə. Ağaoğlu Parisə getdikdən qısa zaman sonra maddi çətinliklərlə qarşılaşır. Məsələ burasındadır ki, o, həyatının bu ən ağır vaxtlarında da yazdığı məktublara uzun müddət doğma şəhərdən cavab gəlməyəndə, cibində pulu-parası bitdikdə, ac-susuz, “gözləri təəssürlə (qəm, kədər – A.Ə.) yolda” qalanda da doğmalarından küsmür, incimir. Qaldığı evin sahibəsi kirayə haqqını aylarla ödəyə bilməyən Ə. Ağaoğlunu ehtiyac ucbatından mənzildən çıxarmaq qərarına gəlir. Ə. Ağaoğlu onun gözlərinə “qurtarıcı mələk kimi gözükcən” evin sahibəsindən razılıq alır və “çatı altındakı boşluqda” yaşamağa davam edir. Düz üç ay dar, qaranlıq, həşəratlarla dolu olan bu yerdə qalmaq məcburiyyətində olan gənc Əhmədin qidalanması da ürəkəçən deyildi. Gününü sadəcə baqqaldan nisyə aldığı çörək-pendir yeməklə və südlü qəhvə ilə keçirirdi. Gecələr isə bir tərəfdən düşüncələr onu rahat buraxmaz, digər tərəfdən də müxtəlif həşəratlar rahat yatmasına mane olardı. Şəhərin açılmağını səbirsizliklə gözləyən gənc dan yeri aydınlanan kimi cəld yatağından qalxar, qəhvəsini içər-ıçmız, kitablarını qoltuğuna alaraq özünü küçəyə atardı. Ə. Ağaoğlu Qarabağdan məktub almadığına kədərlənir, sıxılırdı: *“Məni bilxassə mütəəssir edən ailəmin məni unutmuş olmasıydı. Nasıl oldu da aylarca xatırlamadılar?”* [79, s.118]. Sonralar – 1929-cu ildə bir dostu ilə Parisə səfəri zamanı tam əlli il əvvəl bu şəhərdə keçirdiyi ağır günləri xatırlayan Ə. Ağaoğlunun gözləri dolur, dostu onun bu sualının cavabını izah etməyə çalışır: *“Bizim məmləkət sənə gəlincəyə qədər, təhsil üçün yalnız Kərbəlaya və Nəcəfə övlad göndərirdi. Onlara da sənədə bir kərə ziyarətçilər vasitəsilə para göndərilərdi. Çünki tələbə imamın ravzası civarındakı bir mədrəsəyə yerləşir və imamın otağından iaşəsi təmin edilirdi. Kimsə onları nə düşünür, nə arardı. Səninkilər Parisin bir qiyamət olduğunu nə bilsinlər? Zənn etmişlər ki, burası da Nəcəf kimi bir yerdir. Yoxsa heç rahat dururlarmıydı?”* [79, s.118] Ə. Ağaoğlu da vaxtı ilə onun məktublarına niyə cavab verilmədiyinə, niyə pul göndərilmədiyinə, bu səbəbdən də o zaman dərindən kədərləndiyinə aydınlıq gətirir və əslində valideynlərinə bəraət qazandırır: *“Bəlkə də doğru bir mütaliə. Fəqət eyvah ki, bu xüsusu təhqiq edəmədim. Çünki Qafqaziyaya avdət etdiyim zaman həm zavallı anamı, həm babamı, həm amcamı ölmüş buldum”*

[79, s.118].

Xatirələr, müəllifin müəllimi, dünyaşöhrətli fransız filosofu, tarixçi və filoloq Ernest Renanın dərs günü zamanı baş verən olaylarla bağlı aşağıdakı qeydləri ilə bitir: *“Rue des Ecoles” zəngin landolarla (dörd təkərli fayton – A.Ə.) dolmuşdu. Sordum: Nə var?*

Dedilər ki, Renanın dərs günüdür. Parisin ən yüksək və ən şux bəyləri və xanımları ustadı dinləməyə gəlmişdilər... Ustad Firdovsidən bir şeir oxuyub, kəlmələrini təşrih ediyormuş. Girdiyim zaman “gül” kəlməsinin uzun əsrlər davam edən sərgüzəştlərini nəql ediyordu.... Bayıldım. Yarın etibarən müntəzaman davam edəcəyəm. Sordum: – Əcəba, böylə bir şey türkcə üçün də varmıdır?...” [79, s.121-122].

Bu sətirlərdən sonra S.Ağaoğlu əlavə edir: *“Babamın kəndi əl yazısı ilə yazdığı xatirələri buraya qədərdir. Budan ötəsinə davam edəmədi. Ölümündən iki ay əvvəl mənə bu son sətirləri oxuduqdan sonra, artıq buraxacağam, dedi. Xatirələrin içində bunalmaq məni sonsuz dərəcədə mütəəssir ediyor. Məndən sonra sizlər dəftərimdən təqib edərək yazarsınız”* [79, s.122]. Təbii belə bir sual yaranır: S.Ağaoğlu atasının dediklərini həyata keçirə bildimi? Qısaca desək, yox! Amma bunun ciddi və obyektiv səbəbləri olduğunu düşünürük. S.Ağaoğlunun bu kitabın nəşrindən sonra Türkiyənin ictimai-siyasi həyatındakı coşqun fəaliyyəti bu işin davam etdirilməsinə mane ola bilərdi. Müxtəlif səbəblərdən Ə.Ağaoğlunun ünvanını tez-tez dəyişməsi onun arxivinin də köçürülməsinə, tam, səliqəli saxlanılmasına çətinlik yaradırdı. Ehtimal ki, əlyazmaların bir qismi itmiş, yaxud yanmışdır. Türkiyədə böyük və maraqlı memuarları ilə ad-san çıxarmış S.Ağaoğlu isə xatirələrini yazmaqla həbsxana illərində daha fəal məşğul olmuşdur. Bu barədə S.Ağaoğlu həbsxana illərini xatırlayaaraq yazır: *“Burada otuz qədər arkadaşımın arasında günüümün bir saatını onlarla dərdləşərək, qalanını da ta çocuqluğumdan bu yana yaşadığım illəri xatırlamaqla keçiriyorum. Gələcəyə aid heç bir xəyalım yox. ...Bu avara boşluğu bir az olsun doldurmaq üçün nə yapmalıyım – deyər düşündüm. Yaxamı keçmişin xatirələrindən qurtaramadığıma görə onları yazaraq oyalanmazmıyım? Şu da var. Bir həyatı yapan çeşidli olaylar insanın ruhunda tortular (qalıqlar – A.Ə.) buraxır. Xatirələri kağızlara tökmək bu tortuları*

təməzlər, yeni bir havanın sərinliyi duyulur, bu bəlkə yeni bir həyata başlanğıc olur”
[91, s.8].

Sonda fikirlərimizi yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlirik ki, müəllif “Altmış yeddi il sonra” adlı əsərini bitirə bilməsə də, bu xatirələr istər məzmun, istərsə də sənətkarlıq cəhətdən orijinal bədii-sənədli nəsr örnəyidir. Altmış yeddi yaşlı mütəfəkkir ömrünün qürub çağında uşaqlıq, yeniyetməlik, ilk gənclik illərinə nəzər salmış, bu kontekstdə, böyüdüüyü Şuşa mühiti, Tiflis, Peterburq və Parisdəki məhrumiyyətlərlə dolu həyatı haqqında yazdıqları ilə müəllif kimliyini təqdim etmiş, başqa sözlə desək, özünün bədii-sənədli obrazını yaratmışdır. Bu yazılar Şuşadan pərvazlanan, Avropa mühitində yetişən bir şəxsin məşəqqətlərlə, macəralarla, mücadilələrlə dolu taleyi, eyni zamanda çoxşaxəli və fədakar fəaliyyəti haqqında ibrətamiz həyat hekayəsi olmaqla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə, fərqli cəmiyyətlərdə cərəyan edən hadisələr, onların iştirakçıları barədə maraqlı salnamə kimi də zəngin təəssürat yaradır.

Ə. Ağaoğlunun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, həyat və mübarizə yolunun müəyyənələşməsinə təsir göstərən amillər barədə hərtərəfli təsəvvür xatirələr eyni zamanda, təsvir edilən dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə daha yaxından bələd olmaq, bu yöndə təhlillər aparmaq baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Bu qəbildən olan əsərlər yeniyetmə və gənclərdə təhsilə, elmə marağı artırır, onların milli-mənəvi dəyərlərə sədaqət ruhunda tərbiyəsində, layiqli vətəndaş kimi yetişmələrində önəmli rol oynayır.

3.5. Türkçü ideoloqların bədii-sənədli obrazı

Ə. Ağaoğlunun yazılı irsinin mühüm bir qismini Türk dünyasının böyük simaları barədə xatirələr təşkil edir. Bu baxımdan, onun “Ziya Göyälpa dair bəzi xatirələrim” adlı yazısı böyük millətpərvər, filosof, şair, ictimai xadim Ziya Göyälpın bədii-sənədli obrazını canlandırması ilə diqqəti cəlb edir. Bu tədqiqat işində həmin xatirələr ilk dəfə olaraq təhlilə cəlb edilib, dəyərləndirilir.

Ə. Ağaoğlunun Ziya Göyälpın vəfatının ildönümü münasibəti ilə yazdığı və

“Cümhuriyyət” qəzetində dərc edilmiş “Ziya Göyälpa dair bəzi xatirələrim” adlı əsəri həcmcə böyük olmasa da, məzmun etibarı ilə diqqətəlayiqdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ə.Ağaoğlunun “Türk yurdu” dərgisində (cild 1, sayı 3, dekabr 1924, s.163-191) dərc etdirdiyi “Ziya Göyälp bəy” adlı irihəcmli bioqrafik məqaləsini prof.dr. Rəmzi Dəmir latın əlifbasına transfoneliterasiya etmiş, bəzi terminlərlə bağlı şərhlər vermiş, əsərin rahat oxunması üçün iç-başlıqlara bölmüş, “Ön söz” yazmış və “Ziya Göyälp, türk düşüncə tarixindəki yeri” adı ilə nəşr etdirmişdir. Rəmzi Dəmir “Ön söz”də kitabı yeni nəsil oxucularını türk düşüncə tarixi ilə maraqlandırmaq, tanış etmək məqsədilə hazırladığını vurğulayır. O, yazır: *“Bu günə dəyin Ziya Göyälp (1876 – 1924) ilə ilgili bir çox bioqrafi qələmə alındı; ancaq bunlar arasında özəlliklə üç dənəsinin, yəni Əhməd Ağaoğlu, Emin Erişirgil və Hilmi Ziya Ülkənin bioqrafilərinin fərqli bir yeri vardır, çünki onlar ustadı çox daha yaxından tanıma fürsətinə nail olmuşlardır”* [85, s.7].

Ə.Ağaoğlunun yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz xatirələrini oxuduqca da müəllifin Z.Göyälpi nə qədər yaxından tanıdığının, ona necə böyük dəyər verdiyinin şahidi oluruq. Eyni zamanda, Malta sürgünündən övladlarına yazdığı məktublarından [86] da Ziyanın Ə.Ağaoğlunun həyatında önəmli yer tutduğunu, onun üçün əziz olduğunu anlayırıq.

Xatirə müəllifi Z.Göyälpla Türkiyəyə mühacirətinin ilk ilində tanış olduğunu, dərhal aralarında dərin və qırılmaz əlaqə yarandığını, daima bir yerdə çalışdığını qeyd edir. O, yazır: *“Gündüzləri Darülfünunda, “Türk yurdu”nda və axşamları da ya Türk Ocağında və ya evlərimizdə birləşiyorduk. Mütarəkədən sonra isə gərək Malta əsarəti zamanında və gərək Ankarada bir-birimizdən ayrılmazdıq. Bu sıx əlaqə mənə Ziya Göyälpi, onun dış və iç yüzünü hər kəsdən fazla görmək imkanını verdi.*

Ziya qafası, zəkası və təfəkkür tərzı etibarilə tam bir avropalı yaşayış tərzı, mişvari (burada: görünüş – A.Ə.) etibarilə bir şərqli idi” [62].

Ə.Ağaoğlu qəhrəmanın obrazını o qədər məhəbbətlə, məharətlə təsvir edir, elə müqayisələr aparır, elə kəlmələr seçir ki, oxucuda Z.Göyälp şəxsiyyəti ilə bağlı xoş təsəvvürlər formalaşır. Z.Göyälp Osmanlının ensiklopedik zəka sahibləri olan Əhməd Rəfiq və Cövdət Paşa, Midhət Əfəndi, Şəmsəddin Sami, Əmrullah Əfəndi kimi özünü

yetişdirmişdir, lakin onlar kimi *“yalnız təqlidçi, yalnız nəqlçi deyildi”*, o, eyni zamanda yaradıcı idi. Gah türk dili, şeiri, gah tarixi, hüququ və gah da dinilə məşğul olur, bu sahələr ətrafında münaqişələr açaraq, türk ziyalılarını düşünməyə, mütaliyəyə sövq edir, *“bu fəaliyyətdə ərəbcə və farsca vüqufu və Şərq mədəniyyətilə aşinalığı, kəndisi üçün müvəffəqiyyətlər təmininə mədar (burada: səbəb – A.Ə.) oluyordu”* [62].

Ə.Ağaoğluna görə, Z.Göyalp Avropanı görməmiş, fəqət görənlərdən yaxşı anlamışdı. Z.Göyalp fransız dilində müntəzəm şəkildə təhsil almamış, ömrünün sonuna qədər də bu dildə sərbəst danışa bilməmişdi, lakin buna baxmayaraq, fransızcanı inceliklərinə qədər qavramışdı. Hətta Ə.Ağaoğlu anlaşılmazı çətin olan əsərləri Ziya kimi asanlıqla anlayanların sayının çox az olduğunu da qeyd edir. Çünki Ziyanın daimi məşğuliyyəti mütaliə idi və elə bir elm sahəsi, elə bir mövzu yox idi ki, onun diqqətini çəkməsin.

Z.Göyalp Fransa sosiologiya məktəbinin banisi, sosiologiyanın müstəqil elm kimi əsasını qoyanlardan biri David Emil Durkheymin (1858-1917) irsini dərindən mənimsəmiş, *“onun məktəbini, hətta yanlış tərəfləri ilə bərabər mənimsəyərək, Türkiyədə bu məktəbin yapılmasına pək çox xidmət etdi. ...Aldığı məktəbin düsturlarını mənsub olduğu mühitə tətbiq edərək, bu mühitin müxtəlif həyat qaynaqlarını tədqiq ediyor, bu qaynaqların mahiyyətini təyin və onlara istiqamət verməyə çalışıyordu”* [62, s.3].

Ə.Ağaoğlu əqidə dostunun bütün fikirlərini kor-koranə qəbul etmir, yeri gələndə onunla razılaşmadığı məqamları da dilə gətirirdi. Yazırdı ki, Ziya irəli sürdüyü bütün fikirlərdə haqlı deyildi. Məsələn, onun məşhur *“haqq yox, vəzifə var, fərd yox, camaat var”* düsturu münaqişə predmetidir. Ə.Ağaoğlu Z.Göyalp şəxsiyyətinin bütün tərəflərini görməyi və dəyərləndirməyi bacaran qələm sahibidir. O, Ziyada iki, hətta üç şəxsiyyətin olduğuna diqqəti çəkir və xətlərinin da səbəbini bir şəxsiyyətin üç yerə bölünməsində görürdü: *“Birisi mütəfəkkir Ziya, ikincisi məmləkətin müqəddəratını əlinə almış, böyük siyasi bir təşəkkülün başında bulanan Ziya, üçüncüsü də mütəəssib (fanatik – A.Ə.) dərəcəsinə varan “türkcü” Ziya!”* [62, s.3].

Ə.Ağaoğlunun fikrincə, türklüyü ucaltmaq, *“onu bir şərəf hilalı ilə zینətləndirmək eşq və həvəsi”* Ziyanın xətlərinin qaynağıdır. Lakin bu xətlərlə yanaşı, Ziyanın

türklüyə nə qədər geniş üfüqlər açdığını vurğulayan müəllif yazır:

“Onun təsnif və sintez qüdrəti həqiqətən heyratverici idi. Türk ictimaiyyətində nəyə təmas edərsə, anidə təhəqqüqü lazım gələn bir məfkurə (bu təbir onundur) çıxarır. Məsələn, türk ictimai bünyəsi (quruluşu – A.Ə.) türk hüququ, türk ailəsi, əsasda avropanınkının eynidir. Binaileyh bütün bu sahələrdə o əsasə rücu (müraciət – A.Ə.) etməlidir. Mütəfəkkir Ziya'nın yaradıcı zəkası, işdə, onun bütün qiymət və əhəmiyyəti, feilən Ziya qədər kəndi zamanı üzərinə təsir yapmış, başqa bir türk mütəfəkkiri göstəriləməz! Onun təsiri bu gün belə şeirdə, ədəbiyyatda, lisanda, fikri cərəyanlarda barizdir!” [62, s.3].

Xatirələrdə böyük mütəfəkkirin ictimai-siyasi, fəlsəfi görüşləri, xarakteri haqqında yazılanlar müəllifin onunla son dərəcə yaxın münasibətlərinin və şəxsiyyətinə verdiyi yüksək dəyərin ifadəsidir. Bütün əsərlərini yataqda qələmə alan, zəkasına və ağına hər kəsin hörmət etdiyi Ziya təvazökar və utancaq, hər cür dünyəvi ehtirlaslardan uzaq, eyni zamanda həzin, istehzaya və etirazlara təhəmmül edə bilməyən, ayıq-sayıq, yad mühitdə çaşıb qalan, nə edəcəyini bilməyən, boynunu büküb, əllərini əlinin üstünə qoyub gözlərini önünə dikərək “atıl-atıl baxan”, paraya və məqama əsla qiymət və əhəmiyyət verməyən insandır. Ə.Ağaoğlu özünün “Mütərəkə və sürgün xatirələri” adlı əsərində də Z.Göyalpın xarakterinin bu cəhətinə diqqət çəkərək yazır: *“Ziya Göyalp məhkəmə hüsurunda dəxi dostlarınca pək məlum olan o tövrü-məhçubəsini almış imiş. Yəni əllərini qovuşduraraq və boynunu bükərək yerə bakıyormuş”* [84, s.71].

Z.Göyalpın ən çətin, çıxılmaz vəziyyətlərdə özü və dostları üçün bir təsəlli nöqtəsi, bir ümid yeri tapdığını qeyd edən Ə.Ağaoğlu Malta sürgününü xatırlayır: *“Heç unutmam, ingilislər bizi Maltaya götürürlər. Ziya dərhal bir nəzəriyyə çıkardı və arkadaşlara xitabən: “İnsanda iki şəxsiyyət vardır: Mələk və şeytan! İngilislər bizim şeytan şəxsiyyətimizi götürürlər, mələk şəxsiyyətimiz məmləkətdədir, orada çalışıyor, işliyor, ingilislər ona toxunamazlar! Bir çoxları təbii qafa salladılar və Allah ağıllar versin!” dedilər”* [62, s.3].

Ə.Ağaoğlunun haqqında bəhs edilən əsəri Z.Göyalpın obrazını fərqli yönləri ilə gözlərimiz qarşısında canlandırırsa, digər tərəfdən də xatirə müəllifinin dünyagörüşü,

məsləkdaşları ilə münasibətləri haqqında təsəvvürlərimizi dolğunlaşdırır.

Ə. Ağaoğlunun “Yusuf Akçura” adlı əsəri də özündə xatirə elementlərini ehtiva edir. Yeni türk təfəkkürünün əsaslarını qoyanlardan biri, dostu, məsləkdaşı Y. Akçuranın ölümü münasibətilə “Cümhuriyyət” qəzetinin 15 mart 1935-ci il sayında dərc olunan nekroloq səciyyəli bu yazıda 29 illik yol yoldaşları ilə bağlı yaddaqalan məqamlar əksini tapır. Əsərdə onların birbaşa görüşlərindən, təmaslarından da bəhs olunur ki, bu da söylənilənlərin müstəqimliyini təmin edir. Müəllif Ziya Göyöl, Rəşid Qalib, Yusuf Akçura kimi dostlarının, özünün onlardan çox yaşlı olmasına rəğmən, daha tez dünyadan köçməsinə ürək ağrısı ilə qeyd edir.

Ölümündən bir neçə gün əvvəl Y. Akçuranın onu ziyarətə gəldiyini bildirən Ə. Ağaoğlu əlavə edir: *“İlk baxışında zavalının yüzündə ölüm pəncəsinin nişanəsini gördüm və ixtiyarsız:*

– Yusuf! Bu nə haldır? Sən çox ixtiyarladın, çox çökdün! Kəndinə baxmıyordun, – deyə hayqırdım. Zavallı ağır-ağır soluk alaraq arxasını koltuğa dayadı və həzin bir səslə:

– *“Xanım əfəndinin (keçən sənə eyni xəstəlikdən vəfat edən bədbəxt rəfiqəsini qəsd ediyordu) son günlərini yaşıyorum, eyni hallar, eyni əlamətlər!”*

Və həqiqətən, bəmbəyaz və pərişan saqqalı ilə çərçivələnmiş boz rəngli yüzü ixtiyar halında olan birisini andırıyordu.

– Bir az istirahət etsən, işlərdən çəkilsən, çox iyi olur, – dedim.

– *“Əvət, mən də düşünüyürəm: Ankaraya gedib məzuniyyət istəyəcəyəm!”.*

Qədər fürsət vermədi..” [64].

Bu kədərli təsvirdən sonra Ə. Ağaoğlu “Şimal türklərindən qazanlı” kimi təqdim etdiyi Y. Akçuranın tərcümeyi-halına qısaca nəzər salır, onun Türkiyədə məskunlaşması tarixini izləyir. Müəllif Yusuf bəyin “Tərcüman”, “Vakit” qəzetlərində məqalələrlə çıxış etdiyini, ilk tanışlıqlarının da bu vəsilə ilə olduğunu göstərir və yazır ki, *“Yusuf kəndi yolunu daha o zamanlar nəşr etdiyi ufaq və fəqət pək mühüm bir risalə ilə təyin ediyor. Bu risaləsi “Üç siyasət: türkçülük, islamçılıq və osmançılıq” başlığını daşıyırdı. Yusuf idealının türkçülük olduğunu və türk dövləti üçün türkçülük siyasətindən başqa bir yolun xəta olduğunu sərahətən izah ediyor. Bu surətlə müştərək*

ideal başda Ziya Göyalp olmaq üzrə, bir qaç arkadaşını birləşdiriyor” [64].

Ə. Ağaoğlu “geniş və dərin bilgiləri, vəzifəyə bağlılığı, yüksək və təmiz ruhu, həssas və nəcib qəlbi və bilxassə ləkəsiz əxlaqa” sahib dostunun “Türk yurdu” məcmuəsindəki, Ankara Universitetindəki, Rusiyadakı türk əsirlərinə yardım məqsədi ilə qurulan “Hilali-Əhmər” Cəmiyyətindəki, Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki, Türk Tarix Tədqiqat Cəmiyyətindəki fəaliyyəti haqqında qürurla söz açır, əsərini belə bitirir: *“O, qırx sənə durmaqsızın, türk ölkələrinin hər tərəfində türk gəncliyini tərəqqiyə, təkamülə, hürriyyətə və insani yüksəkliyə çağırmışdır və heç şübhə yoxdur ki, onun ölüm xəbəri bütün bu ölkələrin həpsində dərin bir təəssüflə qarşılanacaqdır!” [64].*

Ə. Ağaoğlunun bu yazısı Y. Akçuranın milliyyətçi ziyalı obrazını canlandırması ilə yanaşı, türkçülük məfkurəsinin yaradıcıları, onların bu amal uğrunda mücadiləsi ilə bağlı təsəvvürlərimizi zənginləşdirməsi ilə də dəyərlidir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə olunan əsas elmi nəticələr “B. E. Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” əsərində bolşevik rejiminin ifşası” [19], “Əhməd Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” əsərində müəllif kimliyi” [20], “Əhməd Ağaoğlunun “Sərbəst Firqə xatirələri”ndə dövrün ictimai-siyasi proseslərinin bədii-sənədli əksi” [21], “1870 – 80-ci illər Şuşa mühiti Əhməd Ağaoğlunun xatirələrində” [22], “Yeni Kafkasya” məcmuəsində xatirə janrı nümunələri” [23], “Hacı Səlim Axundzadənin xatirələrində Azərbaycan milli hərəkatının bədii-sənədli əksi” [24], “Dəmirçioğlunun “Moskva yollarında” əsəri istiqlal məfkurəsi ilə bolşevik zehniyyətinin qarşıdurması kontekstində” [25], “Əhməd Ağaoğlunun xatirələrində Ziya Göyalpın bədii-sənədli obrazı” [27] adlı məqalə və konfrans materiallarında dərc edilmişdir.

NƏTİCƏ

“Azərbaycan mühacirət nəsrinin inkişafı problemləri (1920-1930-cu illər)” mövzusu üzərində tarixi-müqayisəli, tarixi-tipoloji və nəzəri-tipoloji təhlil metodlarına, mühacirətşünaslığın elmi-nəzəri prinsiplərinə əsaslanaraq apardığımız araşdırma prosesində gəldiyimiz qənaətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

– 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin təşəkkül mərhələsidir. Sözügedən illər mühacirət nəsrinin istiqlal uğrunda, bolşevik işğalına qarşı ideoloji mücadilə sahəsində ən zəngin və məhsuldar dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Bu mərhələnin araşdırılması dövrün mühacirət nəsrinin inkişaf meyillərinin müəyyənləşdirilməsi, dəyərləndirilməsi və bütövlükdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı barədə elmi təsəvvürlərimizi zənginləşdirməsi ilə aktuallıq kəsb edir. 1920-30-cu illərdə M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, M.B.Məhəmmədzadə, M.S.Aran, F.Əmircan, B.E.Ağaoğlu və başqaları tərəfindən qələmə alınmış hekayə, bədii-sənədli, bədii-fəlsəfi nəsr nümunələri dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mənzərəsini dərk etmək, mühacirlərin həyatını, yaradıcılıq və mücadilə yolunu öyrənmək imkanı yaradır;

– Ölkəmizdə 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin tədqiqinə dair ilk təşəbbüslər 1990-cı illərin əvvəllərinə aiddir;

– Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrini hekayə, bədii-sənədli və bədii-fəlsəfi nəsr nümunələrindən ibarətdir. Mövzu baxımından isə bu irsi aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür: milli istiqlal uğrunda mücadilə, istiqlal mücahidlərinin portreti, başqa sözlə desək, “Azərbaycan davası”nın inikası; vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu və mənəvi-əxlaqi problemləri əks etdirən əsərlər; bolşevizmin, totalitar sovet rejiminin ifşası, “düşərgə mövzusu”;

– 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrini istər kəmiyyət, istərsə də mövzu baxımından zəngin olmaqla yanaşı, bu irsin böyük əksəriyyətinin sənətkarlıq cəhətdən də dəyərli əsərlər olduğunu söyləyə bilərik;

– Sözügedən dövrdə həm Azərbaycan mühacirət mətbuatında (“Yeni Kafkasya”, “Odlu yurd”, “Bildiriş”, “İstiqlal”, “Qurtuluş”), həm də Türkiyə mətbuatında

Azərbaycan mühacirət nəsrİ örnəklərinə yer verilmişdir. Azərbaycan mühacirət mətbuatında yuxarıda adlarını sadaladığımız mühacirlərimiz imzalı, imzasız, yaxud gizli imzalarla yazdıqları əsərlərlə mühacirət nəsrinin yaranmasında və inkişafında əsas rol oynamışlar;

– Milli istiqlal mücadiləsinin inikası, totalitar sovet rejiminin ifşası 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin aparıcı mövzularından olmuşdur. Sözügedən problem “Cəfər bəy”, “Gülzar xanım”, “Ana, gördüm”, “Əlifəoğlu Məhərrəm”, “Zərif Əfəndi”, “Yıldırım”, “Vətən qaldı”, “İntiqam alan kölgə”, “Qəzetəçi Seyyid”, “On dəfə öldürülən” hekayələri əsasında araşdırılmışdır. Əsərlərdə Azərbaycan istiqlalına qənim kəsilmiş mənfur düşmənlərin çirkin əməllərinə qarşı mübarizə aparan, istiqlal uğrunda mücadilə yolunu seçən, namus və qeyrəti ilə məşhur mücahidlərin taleyi işıqlandırılır, bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq, bu müqəddəs yoldan çəkinmədikləri təsvir edilir. Bu qəbildən əsərləri oxuduqca yaşadığımız günlərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinin bərpası uğrunda həyatını qurban verən əsgər və zabitlərimizin şücaəti göz önünə gəlir;

– 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında bədii-fəlsəfi nəsr Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığı ilə təmsil olunur. Ədibin “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatında şəfqət, təlqin, qanun, ədalət təlim və tərbiyənin əsasıdır. Buna görə də belə bir ölkədə qorxaqlıq üçün heç bir səbəb olmamalıdır. Bu cəmiyyətin vətəndaşında şərafət, heysiyyət, cəsəratin olması əsas şərtidir;

– Ə. Ağaoğlunun baş redaktorluğu ilə çıxan gündəlik siyasi-ictimai-müstəqil türk qəzeti “Akın”ın 1933-cü il iyun saylarında 8 təfriqədə imzasız dərc olunmuş “Vicdan diyarında” əsəri də mövzusu, ideyası, hadisələrin təsviri baxımından “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatı ilə səsleşir. Bu dissertasiya işində bir sıra məqamlar nəzərə alınaraq, “Vicdan diyarında” əsərinin də Ə. Ağaoğlu qələminin məhsulu olduğu ehtimal edilmişdir;

– Ədibin “Cəmiyyət həyatımızda nöqsan prinsiplər”, “İnsana hörmət”, “İki zehniyyət” əsərlərində də dövrün vacib problemləri, o cümlədən fərdlərə münasibətlər, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu problemlərinə toxunulmuşdur;

– Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişafı boyu bədii sözün gücü ilə təbliğ edilən

milli-mənəvi dəyərlər 1920-30-cu illər mühacirət nəsrində də əksini tapmışdır. Ə. Ağaoğlunun “Milliyyət” qəzetində çap edilmiş “Ən böyük əskeyimiz” əslində xalqı ətəldən, cəhalətdən xilas etmək, elmə, təhsilə, mədəniyyətə qovuşdurmaq üçün bir çağırışdır. “Cümhuriyyət” qəzetində işıq üzü görən “Mən nəyəm” əsəri də mənəvi-əxlaqi problemlərin bədii-fəlsəfi dərki baxımından yalnız Azərbaycan mühacirət nəsrinin deyil, bütövlükdə türk xalqları ədəbiyyatının dəyərli örnəklərindəndir;

– Ə. Ağaoğlunun “Tanrı dağında” bədii-fəlsəfi essesi də türk dünyasının keçmiş ilə bağlı düşüncələri və gələcəyinə dair gözləntiləri kontekstində mənəvi-əxlaqi problemlərə toxunması ilə diqqəti çəkir. Əsərdə Ə. Ağaoğlunun obrazlı şəkildə müəyyən rəmzlərlə Türk birliyinə işarə etməsi və türk xalqlarının parlaq istiqbalına dərindən inanması bir daha təsdiq edir ki, o, böyük ədib və mütəfəkkir olmaqla yanaşı, həm də uzaqgörən ictimai-siyasi xadim idi;

– Milli-mənəvi dəyərlərə dair əsərlər içərisində Ə. Ağaoğlunun “Qiyamətdən məktublar” adlı bədii-fəlsəfi nəsr örnəyi də mühüm yer tutur. “Hər ay” dərgisində dərc edilmiş əsərin tam mətnini, təəssüf ki, indiyədək əldə etmək mümkün olmamışdır;

– Qadınlara daim layiq olduqları dəyəri verən, onları yüksəkdə görmək istəyən Ə. Ağaoğlunun “Yeni nəsil arasında”, “Həm haqlı, həm haqsız”, “İki bayan arasında”, “Fransada bir əsrə yaxın rol oynayan böyük qadın”, “Cümhurrəisimizin amerikalılara xitabı”, “Bir tək nəfər kimi” əsərləri mühacirət nəsrimizin qadın hüquqları ilə bağlı dəyərli nümunələrindəndir. Sözügedən əsərlərdə qadın haqları, qadınların ictimai fəallığı probleminə toxunulmuşdur;

– Dissertasiya işinin böyük bir qismini bədii-sənədli nəsr nümunələrinin təhlili təşkil edir ki, bu da təsadüfi deyil. Çünki milli istiqlal mücadiləsinin iştirakçısı olmuş mühacir yazarlar baş verən olayların birbaşa mərkəzində yer aldıklarından yaşadıklarını, gördüklərini öz xatirələrində əks etdirmişlər. Bununla bağlı olaraq, milli istiqlal uğrunda ideoloji mücadilə Azərbaycan mühacirətinin bədii-sənədli nəsrinin aparıcı mövzularındandır. M.B. Məhəmmədzadənin “İran xatirələri. İranda Azərbaycan mühacirləri”, “Azərbaycanın Ergenekondan çıxdığı gün (Xatirə dəftərimdən)”, “Mim.” imzası ilə dərc olunmuş “Xatirat və təəssürat. O gün və... bu gün”, M.S. Aranın “Sənan” imzası ilə dərc etdirdiyi “İstiqlal mücadiləsindən bir vaxt (Xatirə dəftərimdən

bir yarpaq)”, “Məşum bir xatirə”si, “Dəmirçioğlu” imzası ilə dərc edilmiş “Bu günün xatirəsi”, “Moskva yollarında” xatirələri, İ.İsrafilovun “Azərbaycan ordusu haqqında xatirələr”i, H.S.Axundzadənin “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” adlı yazılarda milli Azərbaycan hərəkəti özünəməxsus şəkildə əks etdirilmişdir. Bu əsərlər mücahidlərin istiqlal uğrunda keçdiyi şanlı mübarizə yolunun canlandırılması, bolşevizmin mənfur siyasətinin bütün çılpalığı ilə ifşası baxımından qiymətli nümunələrdir;

– Sözügedən dövrün nəsr əsərləri içərisində Ə.Ağaoğlunun xatirələri həm məzmunu, ideyası, həm də sənətkarlıq məziyyətləri ilə böyük önəm kəsb edir. Onun “Sərbəst Firqə xatirələri”ndə Türkiyə Cümhuriyyətində dövlət quruculuğu sahəsində həyata keçirilən islahatlar, dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətləri dolğun təsvir olunmuşdur;

– “Düşərgə mövzusu” kontekstində araşdırılan “Solovkidə gördüklərim” xatirələrinin istiqlal uğrunda mücadilə yolunun, əsərin qəhrəmanlarının məşəqqətlərlə dolu həyatının öyrənilməsi baxımından maraqlı və təsirli mənbə olduğu qənaətinə gəlinmişdir;

– “Altmış yeddi il sonra” əsərini müəllif yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sağlq durumu ilə əlaqədar olaraq, sona çatdıra bilməmişdir. Bu xatirələr Ə.Ağaoğlunun ailəsi, uşaqlıq və yeniyetməlik illəri, Tiflis, Peterburq və Parisdəki həyatı haqqında ən mötəbər mənbə olmaqla yanaşı, 1870-80-ci illər Şuşa mühitinin təsviri, Azərbaycan türk mədəniyyətini yaşadan bu mühitin müəllifin dünyagörüşünün formalaşmasında, şəxsiyyət kimi yetişməsində rolunu əks etdirməsi baxımından da dəyərlidir;

– 1930-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsr nümunələri içərisində türk dünyasının böyük simaları, türkcülük ideologiyasının təşəkkülü və yayılmasında böyük xidmətləri olan Ziya Göyalt və Yusuf Akçura haqqında Ə.Ağaoğlunun “Ziya Göyalt dair bəzi xatirələrim” və “Yusuf Akçura” sərlövhəli əsərləri bu qüdrətli şəxsiyyətlərin həyat və təfəkkür tərzi haqqında aydın təsəvvür yaratmağa yardım edir;

– Dissertasiya işində, həmçinin bir sıra gizli imzaların kimə aid olduğu barədə qənaətlər irəli sürülmüşdür. Belə ki, “Mim.” imzasının Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə, “Dəmirçioğlu” imzasının isə Məhəmməd Əli Rəsulzadəyə məxsus olduğu təsbit

edilmişdir.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, araşdırmaya cəlb etdiyimiz əsərlər istər mövzu, istər ideya, istərsə də sənətkarlıq baxımından 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin diqqətəlayiq örnəkləridir. Düşünürük ki, bu əsərlərin müxtəlif təhsil müəssisələrində tədrisi, kütləvi informasiya vasitələrində təbliği yeniyetmə və gənclərin dövlətçiliyə sədaqət ruhunda tərbiyəsinə güclü təsir göstərəcək, onların estetik zövqlərinin formalaşmasında, milli mənlük şüurunun inkişafında mühüm rol oynayacaqdır.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, indiyə qədər elmi dövriyyəyə gətirilməmiş çoxsaylı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı örnəklərinin olması da istisna deyil. Onların toplanması, nəşri, ətraflı araşdırmaya cəlb edilməsi mühacirətşünaslığın qarşısında duran vəzifələrdəndir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdulla Şəfiyevin xatirələri / tərt.ed. İ.Əliyev. – Bakı, – 2024. – 220 s.
2. Abutalıbov, R. Odlar yurdu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə. Azərbaycan mühacirətinin siyasi tarixi 1920-1945 / R.Abutalıbov, G.Mamulia, – Bakı: TEAS Press, – 2018. – 464 s.
3. Ağaoğlu, B.E. Solovkidə gördüklərim / B.E.Ağaoğlu. – Bakı: Günəş, – 2004. – 80 s.
4. Axundzadə, H.S.A. Azərbaycan torpağına türbət demişəm. Xatirat / H.S.A.Axundzadə. – Bakı, – 2016. – 288 s.
5. Axundzadə, İ. Azərbaycan incisi. Mil-Muğan, Şirvan və Qarabağ / İ.Axundzadə. – Bakı: Elm, – 1992. – 256 s.
6. Akalın, G. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu / G.Akalın. – Bakı: AzAtaM, – 2004. – 164 s.
7. Anar. Əhməd bəy Ağaoğlu. Mən kiməm? // 525-ci qəzet. – 2019, 25 sentyabr. № 129, – s. 10-13.
8. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // Azərbaycan, – 2022, 6 yanvar.
9. Bağırzadə, N. Azərbaycan həsrəti / N. Bağırzadə. – Bakı: OL, – 2013. – 72 s.
10. Balayev, A. Məmməd Əmin Rəsulzadə [1884-1955] / A.Balayev. – Bakı: Çıraq, – 2012. – 286 s.
11. Balayev, A. Əhməd bəy Ağaoğlu: dahi mütəfəkkir, qorxmaz fədai və yorulmaz millət qurucusu [1869-1939] / Balayev, A. – Bakı: JekoPrint Çap Evi, – 2021. – 508 s.
12. Balayev, A. Azərbaycan Cümhuriyyətinin doğuşu (1917-1918-ci illər milli mücadiləsi / Balayev, A. – Bakı: JekoPrint Çap Evi, – 2022. – 368 s.
13. Bədəlov, R. Əhməd Ağaoğlunun əsərlərində kamil insan problemi // Əhməd bəy Ağaoğlunun 125 illiyi, – Bakı: 1995. – s. 13-14.

14. Cabbarlı, N. Azərbaycan mühacirət nəsrı / N.Cabbarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 140 s.
15. Cabbarlı, N. Əhməd Ağaoğlunun “Sərbəst Firqə xatirələri”nin nəşr tarixinə dair dəqiqləşdirmə // Ədəbiyyat qəzeti, – 2025, 10 fevral.
16. Çəmənzəminli, Y.V. Seçilmiş əsərləri / Y.V. Çəmənzəminli. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. – 472 s., s.25-45.
17. Əfəndiyeva, A. 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrində milli istiqlal hərəkatının inikası (hekayə janrı örnəkləri əsasında) // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2021. № 1, – s. 156-162.
18. Əfəndiyeva, A. Azərbaycan mühacirət nəsrində türk tarixi yaddaşına qayıdış problemi (Əhməd Ağaoğlunun “Tanrı dağında” əsəri əsasında) // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2021. № 2, – s. 95-101.
19. Əfəndiyeva, A. B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” əsərində bolşevik rejiminin ifşası // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: Ziqzaq, – 4-5 may, 2022. – s. 175-178.
20. Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” əsərində müəllif kimliyi // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2022. № 2, – s. 20-28.
21. Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun “Sərbəst Firqə xatirələri”ndə dövrün ictimai-siyasi proseslərinin bədii-sənədli əksi // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2022. № 4, – s. 146-154.
22. Əfəndiyeva, A. 1870-80-ci illər Şuşa mühiti Əhməd Ağaoğlunun xatirələrində // Akademiyanın Şuşanaməsi: ədəbi-tarixi ənənə və gələcəyə baxış Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Elm, – 2022. – s. 242-247.
23. Əfəndiyeva, A. “Yeni Kafkasya” məcmuəsində xatirə janrı örnəkləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2022. c.12, № 4, – s. 75-85.

24. Əfəndiyeva, A. Hacı Səlim Axundzadənin xatirələrində Azərbaycan milli hərəkətinin bədii-sənədli əksi // – Bakı: Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2023. c.71, № 3, – s.25-32.
25. Əfəndiyeva, A. Dəmirçioğlunun “Moskva yollarında” əsəri istiqlal məfkurəsi ilə bolşevik zehniyyətinin qarşıdurması kontekstində // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər jurnalı, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, 2024. №1, – s. 130-135.
26. Əfəndiyeva, A. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “On dəfə öldürülən” hekayəsində qırmızı terrorun ifşası // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri: tədqiqat, elmi diskurs və beynəlmilləşmə. Yeni dövrün Azərbaycanı” XV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2-3 may, – 2024. – s. 346-348.
27. Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun xatirələrində Ziya Göyalpın bədii-sənədli obrazı // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2024. № 1, – s. 158-161.
28. Əfəndiyeva, A. Əhməd Ağaoğlunun mühacirət dövrü nəsrində qadın hüquqları problemi // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2024. № 2, – s. 80-87.
29. Əfəndiyeva, A. 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinə toplu bir baxış // – Bakı: Gənc tədqiqatçı, – 2025. № 1, – s. 27-33.
30. Əhmədov, T. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, böyük ədib / T.Əhmədov. – Bakı: Nurlar, – 2010. – 160 s.
31. Hacıbəyli, C. Seçilmiş əsərləri / Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası). – Bakı: Elm, – 2017. – 368 s.
32. Heydər Əliyev Atatürk haqqında / tərt.ed. S.Nəzərli. – Bakı: AzAtaM, – 2003. – 78 s.
33. Hüseynov, Ş. Əhmədbəy Ağaoğlunun dünyagörüşü / Ş.Hüseynov. – Bakı: Azərnəşr, – 1998. –128 s.
34. Hüseynov, Ş. Əhmədbəy Ağaoğlunun intellektual həyatı və biz (nəzəri-metodoloji polemika) // – Bakı, Azərbaycan, – 2004. № 9, – s. 160-171.

35. İbrahimli, X. Azərbaycan mühacirəti tarixi. X.İbrahimli.– Bakı: TEAS Press, – 2012. – 358 s.
36. Karahan, M. Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığı Türkiyə ədəbi, ictimai-siyasi həyatında: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2021. – 156 s.
37. Karahan, M. Əhməd bəy Ağaoğlunun izi ilə... Qiyamətdən məktublar // 525-ci qəzet. –2021, – 26 iyun. – s. 16.
38. Quliyev, V. Cümhuriyyət yazıları / V. Quliyev. – Bakı: Çapar, – 2021. – 580 s.
39. Qulubəyli, S.M. Təlatümlü illər. Xatirat / S.M.Qulubəyli. – Bakı, – 2022. – 276 s.
40. Mirəhmədov, Ə. Əhməd bəy Ağayev // Fikrin karvanı (Görkəmli Azərbaycan tənqidçi və ədəbiyyatşünasları). – Bakı: Yazıçı, – 1984. – s.80-96.
41. Mirəhmədov, Ə. Azərbaycan mütəfəkkirinin milli intibah arzuları // Azərbaycan Demokratik Respublikası (tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat), – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – s. 19-29.
42. Mirəhmədov, Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Ərgünəş, – 2014. – 264 s.
43. Rüstəmli, A. İstiqlal fədaisi // Ədəbi istiqlalımız, – Bakı: Elm, – 2004. – s. 51-72.
44. Sovet hakimiyyəti uğrunda (xatirələr məcmuəsi) / red. X.H.Vəzirov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1967. – 258 s.
45. Sultanlı, V. Ağır yolun yolçusu (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti) / V.Sultanlı. – Bakı: Azərnəşr, – 1996. – 192 s.
46. Sultanlı, V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı / V.Sultanlı. – Bakı: Şirvannəşr, –1998. –160 s.
47. Sultanlı, V. İstiqlal sevgisi / V.Sultanlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 252 s.
48. Sultanlı, V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Başlanğıcdan günümüzədək / V.Sultanlı. – Bakı: Nurlar, – 2023. – 384 s.
49. Süleymanlı, M. Tanrı dağında // Ədəbiyyat qəzeti. – 2014, 14 noyabr. – s.1, 12-13.
50. Sofiyev, X. Şərq-Qərb mədəniyyətləri və Əhməd bəy Ağaoğlu / X.Sofiyev. – Bakı: Ocaq, – 2004. – 240 s.

51. Şamıoğlu, Ş. Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq / Ş.Şamıoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – 332 s.
52. Şamıoğlu, Ş. Əhməd Ağaoğlu: həyatı, mühiti, nəsr və epistolıyir irsi / Ş.Şamıoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – 172 s.
53. Şuşa–Azərbaycanın Mədəniyyət Paytaxtı: tövsiyə bibliografiası / red. Ş.Qəmbərova, tərt. ed. N.Tahirova, L.Qafarova. – Bakı: F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, – 2021. – 49 s.
54. Tahirli, A. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991) / A.Tahirli. – Bakı: CBS Polygraphic Production, – 2005. – 528 s.
55. Tahirli, A. Hürriyyət aşiqi mücahidin həmişəyaşar irsi: “Mirzə Bala Məhəmmədzadə. Seçilmiş əsərləri” haqqında qeydlər // 525-ci qəzet. – 2024, 11 iyun. – s.12.
56. Tahirli, A. İstiqlala, milli dövlətə və bayrağa sədaqətin bədii təcəssümü: M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” hekayəsi haqqında // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2024. – № 1, – s. 153-157.
57. Talıbzadə, K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər) / K.Talıbzadə. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiası, – 1966. – 540 s.

Türk dilində

58. Ağaoğlu, A. Serbest insanlar ülkesinde / A.Ağaoğlu. – İstanbul: Sanayii nefise matbaası, –1930. – 128 s.
59. Ağaoğlu, A. Devlet ve Fert / A.Ağaoğlu. – İstanbul: Sanayii nefise matbaası, – 1933. – 141 s.
60. Ağaoğlu, A. Vicdan diyarında // Akın. a) – 1933, 6 haziran. sayı 9, – s.2, b) – 1933, 7 haziran. sayı 10, – s. 2, c) – 1933, 8 haziran. sayı 11, – s. 2, ç) – 1933, 9 haziran. sayı 12, – s. 2, d) – 1933, 10 haziran. sayı 13, – s. 2, e) – 1933, 12 haziran. sayı 15, – s. 2, ə) – 1933, 14 haziran. sayı 17, – s. 2, f) – 1933, 19 haziran. sayı 22, – s. 2.
61. Ağaoğlu, A. Yeni nesil arasında // Cumhuriyet. – a) 1934, 16 ağustos. № 3692, – s. 3; b) 1934, 17 ağustos. № 3693, – s. 3.

62. Ağaoğlu, A. Ziya Gökalpa dair bazı hatıralarım // – İstanbul: Cumhuriyet, – 1934, 27 teşrinievvel. sayı 3764, – s.3.
63. Ağaoğlu, A. En büyük eksiğimiz // Milliyet. – 1935, 18 şubat № 3243, – s. 2.
64. Ağaoğlu, A. Yusuf Akçora. – İstanbul: Cumhuriyet, – 1935, 13 mart. sayı 3889, – s.3.
65. Ağaoğlu, A. Cemiyet hayatımızda noksan prensipler // Cumhuriyet. – 1935, 15 mart. № 3891, – s. 3.
66. Ağaoğlu, A. Hem haklı, hem haksız // Cumhuriyet. – 1935, 15 nisan. № 3919, – s. 3.
67. Ağaoğlu, A. İnsana hürmet // Milliyet. – 1935, 15 nisan. № 3296, – s.2.
68. Ağaoğlu, A. İki bayan arasında // Cumhuriyet. – 1935, 6 Mayıs. № 3940, – s. 3.
69. Ağaoğlu, A. İki zihniyet // Cumhuriyet. – 1935, 11 birinciteşrin. № 4098, – s.3.
70. Ağaoğlu, A. Altmış yedi yıl sonra // Kültür haftası. a) – 1936, 29 ikincikanun. sayı 3, – s.42, 58; b) – 1936, 5 şubat. sayı 4, – s.62, 80; c) – 1936, 12 şubat. sayı 5, – s.82; d) – 1936, 19 şubat. sayı 6, – s.102; e) – 1936, 26 şubat. sayı 7, – s.122, 126.
71. Ağaoğlu, A. Ben neyim? // Cumhuriyet. a) – 1936, 5 eylül. sayı 4423, – s. 3, b) – 1936, 7 eylül. sayı 4425, – s. 3, c) – 1936, 9 eylül. sayı 4427, – s. 3, d) – 1936, 11 eylül. sayı 4429, – s. 3, e) – 1936, 14 eylül. sayı 4432, – s. 3, ə) – 1939, 8 ikincikanun. sayı 5265, – s. 3, f) – 1939, 12 ikincikanun. sayı 5269, – s. 3, 8) – 1939, 15 ikincikanun. sayı 5272, – s.3, 9) – 1939, 19 ikincikanun. sayı 5276, – s. 3.
72. Ağaoğlu, A. Fransada bir asra yakın rol oynıyan büyük kadın // Cumhuriyet. – 1936, 8 eylül. № 4426, – s. 3.
73. Ağaoğlu, A. Kiyametten mektuplar // – İstanbul: Her ay, – 1937, 20 haziran. – s. 42-46.
74. Ağaoğlu, A. Tanrı dağında // Cumhuriyet. – 1939, 2-5 ikincikanun. №5259-5262, – s.3.
75. Ağaoğlu, A. Ben neyim? / A.Ağaoğlu. – İstanbul: Akşam Matbaası, – 1939. – 70 s.

76. Ağaoğlu, A. Tanrı dağında // Ben neyim? – İstanbul: Akşam Matbaası, –1939. – s.55-70.
77. Ağaoğlu, A. Cümhurreisimizin Amerikalılara hitabı // İkdâm. – yıl 1, 1939, 1 mart. №46, – s. 1, 3.
78. Ağaoğlu, A. Bir tek nefer gibi // İkdâm. – yıl 1, 1939, 11 nisan. №87, – s. 1, 3.
79. Ağaoğlu, A. Altmış yedi yıl sonra // Ağaoğlu Samet. Babamdan Hatıralar. – Ankara: – 1940. – s. 61-122.
80. Ağaoğlu, A. İhtilal mı, inkılap mı / A. Ağaoğlu. – Ankara: Alaeddin Kırıl basımevi, – 1942. – 74 s.
81. Ağaoğlu, A. Serbest Fırka hatıraları (2. baskı) / A.Ağaoğlu. – İstanbul: Baha Matbaası, – 1969. – 160 s.
82. Ağaoğlu, A. İslamiyette kadın / A.Ağaoğlu. – Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık, – 1985. – 60 s.
83. Ağaoğlu, A. // İslam Ansiklopedisi. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, – 1988, c. 1, – s.464-466.
84. Ağaoğlu, A. Mütareke ve sürgün hatıraları / A.Ağaoğlu. – İstanbul: Doğu kitabevi, –2010. – 168 s.
85. Ağaoğlu, A. Ziya Gökalp, türk düşünce tarihindeki yeri / A.Ağaoğlu. – İstanbul: Lotus yayınevi, – 2020. – 58 s.
86. Ağaoğlu, A. Malta sürgünlüğünden gözümün nurlarına mektuplar / A.Ağaoğlu. – İstanbul: Ayhan matbaası, – 2021. – 268 s.
87. Ağaoğlu, B.E. Solovkide gördüklerim // Bildiriş. – 1930, 14 avqust – 13 ikinci teşrin. sayı 2-15, – s.3.
88. Ağaoğlu, B.E. Gulagdan sürgün anıları. Solovkide gördüklerim / B.E.Ağaoğlu. – İstanbul: Nestor Yayınları, – 2021. – 136 s.
89. Ağaoğlu, S. Sovyet Rusya imparatorluğu / S.Ağaoğlu. – İstanbul: Baha matbaası, – 1967. – 210 s.
90. Ağaoğlu, S. Babamın arkadaşları / S.Ağaoğlu. – İstanbul: İletişim yayınları, – 1998. – 240 s.
91. Ağaoğlu, S. Hayat Bir Macera! Çocukluk ve Gençlik Hatıraları / S.Ağaoğlu.

- İstanbul: Kitab yayınevi, – 2003. – 176 s.
92. Ağaoğlu, S. Bir ömür böyle keçdi. Sessiz gemiyi beklerken / S.Ağaoğlu.
– İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, – 2023. – 216 s.
93. Asker, A. Ahmet Ağaoğlu Düşüncesinde Kadın Hürriyeti // Doğumunun 150. Yılında türk dünyasının görkemli içtimaî siyasî hadimi Ahmet Ağaoğlu sempozyumu, – İstanbul: Türk Ocağı yayınları, – 21-22 ekim, – 2019, – 2020, – s. 330-244.
94. Azerbaycanlı Fuat (Emircan, F.). İntikam alan kölge // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 3 (1925-1926). sayı 12, – s. 15-16.
95. Azerbaycanlı Fuat (Emircan, F.). İntikam alan kölge // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. III, – s.187-188.
96. Azeri. Küçük Yan // İstiklal. – yıl 1, 1932, 10 ikinci kânun. №1, – s. 2-3.
97. Buğra, T. Yağmur beklerken / T.Buğra. – Ankara: Tisamat Basım Sanayii, – 1990. – 186 s.
98. Can, Adem. “Yeni Kafkasya” mecmuası // Bilig, – 2007. sayı 41, – s. 109-122.
99. Demirçioğlu. Zarif Efendi. “Acı hatıralar” silsilesinden // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 2 (1924-1925). sayı 15, – s. 14.
100. Demirçioğlu. Bugünün hatırası // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 2 (1924-1925). sayı 17, s. 15-17.
101. Demirçioğlu. Moskva yollarında // – İstanbul: Odlu yurt, – yıl 3 (27 nisan 1931). sayı 2 (27), – s. 59-61.
102. Demirçioğlu. Zarif Efendi. “Acı hatıralar” silsilesinden // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. II, – s.239-240.
103. Demirçioğlu. Bugünün hatırası // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. II, – s.271-272.
104. Duranlı, M. Vatslav Leopold Seroşevskinin “Yakutlarskie Rasskazi” adlı eseri // – İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, – yaz 2011. – XI / 1, – s.63-77.
105. Efendiyeva, A. Ahmed Ağaoğlu'nun “Ben neyim” eserinde manevi ve ahlaki sorunların sanatsal-felsefi algısı // İNCOS VIII. Uluslararası sosyal bilimler

- kongresi tam metin bildiri kitabı, – Tekirdağ: – 20-23 ekim, 2022. – s. 388-398.
106. Emircan, F. İntikam alan gölge // – Ankara, “Azerbaycan” Aylık Kültür Dergisi, –1952. sayı 7, – s. 12-15.
107. Gökalp, Z. Türkçülüğün esasları / Z.Gökalp. – Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, – 2019. –190 s.
108. Gülseven, F. Ahmet Ağaoğlunun hayatı, fikirleri, siyasi ve sosyal mücadeleleri // – Ankara: “Azerbaycan” Türk Kültür Dergisi, –1989. sayı 268, – s.72-111.
109. Gültekin. Buzlu cehennem / Gültekin. – İstanbul: Kayabal Güresin Matbaası, – 1948. – 48 s.
110. İsrailov, İ. Azerbaycan ordusu hakkında hatıralar // İstiklal. a) – 1932, 25 eylül. №16, – s.3; b) – 1932, 28 mayıs. №35.
111. M.Mirza Bala. Vatan kaldı! // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 3 (1925-1926). sayı 8, – s. 15-16.
112. M.Mirza Bala. Vatan kaldı! // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfonelitera-siyalı nəşr), – 2018. c. III, – s.126-127.
113. Mehemedzade, M.B. İran hatıraları. İranda Azerbaycan muhacirleri // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 4 (1926-1927). a) sayı 4, – s. 7-9; b) sayı 5-6, s.13-14; c) sayı 13, – s. 10-12.
114. Mehemedzade, M.B. İran hatıraları. İranda Azerbaycan muhacirleri // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. IV, – s. a) 55-58, b) 78-80, c) 171-173.
115. Mehmetzade, M.B. Milli Azerbaycan hareketi / M.B. Mehmetzade. – Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği, – 1991. – 240 s.
116. Mim. Cefer Bey. “Acı hatıralar” silsilesinden // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 1 (1923-1924). sayı 15, – s. 13-14.
117. Mim. Gülzar Hanım. “Acı hatıralar” silsilesinden // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 1 (1923-1924). sayı 15, – s. 14-15.
118. Mim. Hatırat ve Teessürat. O gün ve... bugün // – İstanbul, Yeni Kafkasya, yıl 1 (1923-1924). sayı 17, – s. 18-19.
119. Mim. Elifoğlu Muherrem. “Acı hatıralar” silsilesinden // – İstanbul: Yeni

- Kafkasya, – yıl 2 (1924-1925). sayı 15, – s. 13.
120. Mim. Anne, gördüm // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 4 (1926-1927). sayı 21, – s. 15-16.
121. Mim. Cefer Bey. “Acı hatıralar” silsilesinden // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. I, – s.236-237.
122. Mim. Gülzar Hanım. “Acı hatıralar” silsiləsindən // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. I, – s.237-238.
123. Mim. Hatırat ve Teessürat. O gün ve... bugün // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. I, – s.274-276.
124. Mim. Elifoğlu Muherrem. “Acı hatıralar” silsiləsindən // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. II, – s.238-239.
125. Mim. Anne, gördüm // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. IV, – s.320-322.
126. Mim. Elif. Gazeteci Seyyid // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 3 (1925-1926). sayı 12, – s. 10-11.
127. Mim. Elif. Gazeteci Seyyid // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. – c. III, s.183-184.
128. Mim. Mirza Bala. On defa öldürülen. “Yeni Kafkasya” mec., – İstanbul, 15 kanuni-evvel 1341 – 29 cemaziyü'l – evvel 1341 (15 dekabr 1925). sayı 6, – s. 15-16.
129. Mim. Mirza Bala. On defa öldürülen // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. III. – s. 94-95.
130. Mirza Bala. Yıldırım // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 2 (1924-1925). a) sayı 17, – s. 20-24; b) sayı 18, – s.14-16; c) sayı 19, – s. 14-16.
131. Mirza Bala. Vatan kaldı! // – Ankara, “Azerbaycan” Aylık Kültür Dergisi, –1952. sayı 5, – s. 12-15.
132. Mirza Bala. Yıldırım. // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr). – 2018. c. II, – s. a) 278-280, b) 293-295, c) 309-311.
133. Müftü fetva verdi: Ağaoğlunun dökülecek kanı helâldir... Parisde Pol Burje, Mopasan, Pastör Ten ile nasıl tanışdım? (A.Ağaoğlunun müsahibesi) // Akşam.

- 1936, 21 təşrinisani. № 6501, – s. 7.
134. Neriman Nerimanof // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 2 (1924-1925). sayı 13, – s. 10-11.
135. Neriman Nerimanof // – Bakı: Yeni Kafkasya (transliterasiyalı nəşr). – 2018. – c. II, – s.202-203.
136. Nihal, Ş. Ahmet Ağaoğlu // Ağaoğlu Samet. Babamdan Hatıralar. – Ankara: –1940. – s. 152-162.
137. Okyar, A.F. Serbest Cumhuriyet Fırkası Hatıraları (1. baskı) / A.F.Okyar. – İstanbul: Örgün Yayınevi, – 2017. – 488 s.
138. Rana (Dağlı Abay). Onlar türklerdi / – Ankara: Sebat Matbaası, – 1951. –151 s.
139. Resulzade, M.E. Hürriyyət meydanı (yadımda qalanlardan) // Kurtuluş, – yıl 2, 1935, ilk təşrin. sayı 12, – s. 342-345.
140. Resulzade, M.E. Kurtulan Şarkın simbolü // – Ankara: “Azerbaycan” Aylık Kültür Dergisi, –1953. sayı 8-9, – s. 2-3 (Məqalə daha öncə bu mənbədə dərc edilmişdir: Türkün Altın Kitabı. Gazinin hayatı. – İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, – 1928. – c. 2, – 128 s.).
141. Resulzade, M.E. Bir türk milliyetçisinin Stalin’le ihtilal hatıraları / M.E.Resulzade. – İstanbul: Turan Yayıncılık, – 1997. – 120 s.
142. Safa, P. Ahmet Ağaoğlu // Ağaoğlu Samet. Babamdan Hatıralar. – Ankara: –1940. – s. 125-129.
143. Sakal, F. Ağaoğlu Ahmed bey / F.Sakal. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, – 1999. – 248 s.
144. Sanan. İstiklal mücadelesinden bir vaka (Hatıra defterimden bir yaprak) // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 2 (1924-1925). sayı 14, – s. 4-7.
145. Sanan. Meşum bir hatıra // –İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl: 4 (1926-1927). sayı 15, – s. 15-16.
146. Sanan. İstiklal mücadelesinden bir vaka (Hatıra defterimden bir yaprak) // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. – c. II, s.214-216.
147. Sanan. Meşum bir hatıra // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. IV, – s.210-212.

148. Shissler, A.H. İki imparatorluk arasında Ahmet Ağaoğlu ve yeni Türkiye / A.H.Shissler. – İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, – 2005. – 372 s.
149. Şimşir, S. Azerbaycan'ın istiklâl mücadelesi // S. Şimşir. – İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, – 2013. – 280 s.
150. Taşdemir. Azerbaycanın Ergenekondan çıktığı gün (Hatıra defterimden) // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 2 (1924-1925), sayı 17, – s. 17-19.
151. Taşdemir. Azerbaycanın Ergenekondan çıktığı gün (Hatıra defterimden) // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr). – 2018. c. II, – s.272-275.
152. Yücel, H.A. İç ve dış // Akşam. – 1936, 28 eylül. – s. 6.

Rus dilində

153. Исрафил. Воспоминания об азербайджанской армии // Горцы Кавказа / Kafkasya dağlıları.–1933, январь-февраль. №35-36, – с.17-19.
154. Эфендиева, А. Проблема гражданского общества в художественно-философской прозе Ахмеда Агаоглу // – Таврия: Вчені записки Таврійського Національного Університету імені В.І.Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика, – 2021. Том 32(71), № 4, – s. 89-94.